

Háskóli Íslands

Hugvísindasvið

Sagnfræði

**„Ég vil heldur skilja við þann sem ég elska
heldur en að lifa í ósamlyndi alla ævi“**
*Skilnaðarlöggjöf, umfang og ástæður hjónaskilnaða
á Íslandi 1873-1926*

Ritgerð til MA-prófs í sagnfræði

Brynja Björnsdóttir
Kt.: 070657 3769

Leiðbeinandi: Ólöf Garðarsdóttir og Guðmundur Hálfdanarson
Janúar 2016

Formáli

Ritgerð þessi er lokaverkefni í meistaránámi í sagnfræði við sagnfræði – og heimspekkideild hugvísindasviðs Háskóla Íslands. Ritgerðin er 60 einingar og leiðbeinendur með verkefninu voru þau Ólöf Garðarsdóttir prófessor í félagssögu og Guðmundur Hálfdanarson prófessor í sagnfræði. Þakka ég þeim báðum fyrir góða samvinnu og gagnlega leiðsögn. Starfsfólk á lestrarsal Þjóðskjalasafns Íslands á þakkir skilið fyrir liðleghet og góð samskipti. Dóttur minni Ísabellu Björnsdóttur, Kolbrúnu Björnsdóttur systur minni og Ingu S. Þórarinssdóttur mágkonu þakka ég fyrir ómetanlega aðstoð. Einnig vil ég þakka samstarfskonus mínum á vöknun og gjörgæslu á Landspítala í Fossvogi fyrir stuðning og hvatningu og þá sérstaklega Elínu Jónsdóttur.

Ágrip

Viðfangsefni ritgerðarinnar er tvíþætt, annarsvegar viðhorf til skilnaða og gildandi skilnaðarlöggjöf og hins vegar umfang og ástæður hjónaskilnaða á Íslandi á árabilinu 1873–1926. Hjónaskilnaðir hér á landi er efni sem lítið hefur verið rannsakað af sagnfræðingum og byggir rannsóknin á frumheimildum úr skjalasöfnum í Þjóðskjalasafni Íslands. Á rannsóknartímabilinu var hægt að sækja um skilnað fyrir dómstólum eða í gegnum danska leyfisveitingakerfið og Stjórnarráð Íslands frá 1904. Kynin höfðu jafnan aðgang að skilnaði og af sömu ástæðum. Fram að gildistöku nýrra skilnaðarlaga árið 1922 dæmdu dómstólar í skilnaðarmálum samkvæmt skilnaðarákvæðum hjónabandsgreina Friðriks II. Danakonungs frá 16. öld en stjórnvöld gáfu út leyfisbréf til skilnaða á grundvelli tilskipana og lagaboða danska leyfisveitingakerfisins. Frjálslynd skilnaðarskilyrði danska leyfisveitingakerfisins, sem mótuðust um aldamótin 1800 undir áhrifum frá upplýsingarstefnunni og veraldlegum náttúrurétti, hafði að geyma alla þætti sem skilnaðarlöggjöf nútímans byggir á og lifðu áfram í skilnaðarlögum sem lögfest voru hér á landi og annars staðar á Norðurlöndum á fyrstu áratugum 20. aldar. Á rannsóknartímabilinu sóttu 735 hjón um skilnað og samkvæmt niðurstöðum rannsóknarinnar var tíðni lögskilnaða á hverja 100 giftingar fremur stöðug á fyrri hluta rannsóknartímabilsins. Lítilsháttar aukning varð upp úr aldamótunum 1900 en skilnuðum fjölgaði mest eftir 1920. Tíðni lögskilnaða var svipuð á Íslandi, Svíþjóð og Noregi en hæst í Danmörku. Flest skilnaðarmál hér á landi – sem og í Danmörku og Noregi – komu til úrlausnar í gegnum leyfisveitingakerfið en dómskilnaðir voru fáir. Helsta ástæða lögskilnaða hér á landi var ósamlyndi/ólíkt geðslag hjóna en brotthlaup maka var önnur algengasta ástæða skilnaða. Konur hér á landi eins og kynsystur þeirra annars staðar á Norðurlöndum áttu oftar frumkvæði að skilnaði en karlar og var kynbundinn munur á ástæðum skilnaða ekki mikill. Óháð efnahag og stétt var forsjá barna oftast falin mæðrum. Eftir skilnað höfðu konur fjárforræði og rétt á meðlagsgreiðslum með börnum frá fyrrverandi eiginmönnum sínum. Hér eins og í öðrum löndum voru skilnaðir algengastir í þéttbýli og einkum þó í Reykjavík og voru hjón úr efri lögum samfélagsins líklegri til að skilja en hjón úr öðrum hópum samfélagsins en einnig voru skilnaðir meðal verkamanna í höfuðstaðnum algengir. Mjög sennilega hafa margir af þeim einstaklingum, sem skildu á árabilinu 1873–1926, verið í hópi þess fjölda fólks sem í kringum aldamótin 1900 flutti úr sveitunum til Reykjavíkur í leit að nýjum tækifærum í lífinu.

Abstract

The objectives of this thesis are twofold: first to analyze attitudes towards divorce and current divorce legislation, and second to establish the extent and causes of legal marital dissolution (separation and divorce) in Iceland in the period 1873–1926. The history of divorce has received little scholarly attention in Iceland. This study is based mainly on primary sources from the National Archives of Iceland. During the period under study it was possible to obtain a divorce by court decision or an administrative separation and divorce through the Danish licensing system and, from 1904, from the Icelandic government. Men and women had equal access to divorce and on same grounds. Until a new divorce law was enacted in 1922, the court decreed divorce according to the divorce formulations of Frederik II's Marriage Ordinance from the late sixteenth century, but authorities granted license for separations and divorces based on statutes and decrees of the Danish licensing system. The liberal trends in Danish policies in the late nineteenth century under the influence of enlightenment and modern natural law theory, making divorce more accessible, became the basis of the divorce legislation enacted in the Nordic countries at the beginning of the twentieth century. During the period 1873–1926 in Iceland, 735 couples filed or petitioned for marital dissolution. Divorce rates per 100 marriages remained at a relatively stable level in the first part of the research period, and rose slightly after the turn of the nineteenth century, but increased mostly after 1920. Divorce rates in Iceland were similar to those in Sweden and Norway, but were considerably higher in Denmark. As in Denmark and Norway, divorces by court decisions were fewer than administrative divorces in Iceland. Incompatibility was the major cause of divorce in Iceland and secondly, desertion of spouse. Women in Iceland as in the other Nordic countries were more active petitioners for divorce than men. Regardless of social and economic status, the women were generally granted custody of the children. After divorce, women gained economic independence and were awarded child maintenance from their ex-husband. Divorces in Iceland were, as in other countries, an urban phenomenon. Most of the divorced couples lived in the capital Reykjavík, and couples from the higher social strata were more prone to divorce than couples from other social strata. Divorces were also common among unskilled workers living in the capital. It is likely that many of those individuals who divorced in the period 1873–1926 were among the large number of people who at the turn of the nineteenth century migrated from the rural areas to Reykjavík in search of new opportunities.

Efnisyfirlit

Formáli	3
Ágrip.....	4
Abstract	5
Myndaskrá.....	7
Töfluskrá	7
1 Inngangur.....	8
2 Grunnhugtök og fyrri rannsóknir	14
3 Heimildir og lagalegar forsendur skilnaða	21
4 Hjónabönd og skilnaðir í kjölfar siðaskipta	29
4.1 Hjónabandsskilningur Lúthers	29
4.2 Skilnaðarákvæði hjónabandsgreina Friðriks II.	32
5 Frjálslynd viðhorf og ný skilnaðarlög í Evrópu á 18. og 19. öld	36
5.1 Skilnaðarlög Prússa og Frakka.....	36
5.2 Stefnubreyting í Danmörku sumarið 1790.....	43
5.3 Danska leiðin – Framþróun og áhrif frá Evrópu	48
5.4 Danska leyfisveitingakerfið í framkvæmd á Íslandi 1873–1921	57
6 Norræn skilnaðarlög í upphafi 20. aldar	64
6.1 Norræn lagasamvinna um skilnaðarlöggjöf	64
6.2 Lög nr. 39/1921 ný af nálinni?.....	69
7 Hjónaskilnaðir á Íslandi 1873–1926.....	74
7.1 7.1. Ólík skilnaðarform: leyfisbréf og dómar	76
7.2 Umfang hjónaskilnaða 1873–1926	83
8 Ástæður hjónaskilnaða og frumkvæði.....	89
8.1 Ósamlyndi hjóna og brotthlaup maka	89
8.2 Frumkvæði að skilnaði og kynbundnar ástæður	95
9 Félagsleg og efnahagsleg staða skilnaðarhjóna.....	100
9.1 Samfélagsstaða og búseta.....	100
9.2 Fjárhagur og forsjá barna	104
Niðurlag	108
Heimildaskrá	116
Viðaukar	130

Myndaskrá

Mynd 1. Samanburður á opinberum hagtölum um lögskilnaði og gagnagrunni rannsóknarinnar á árabilinu 1904–1926.	27
Mynd 2. Úrlausnarvald og meðferð lögskilnaðarmála 1873–1921 (1922–1926).....	75
Mynd 3. Lögskilnaðartíðni á Norðurlöndum miðað við 100 giftingar 1871–1903	84
Mynd 4. Skilnaðir á hverjar 100 giftingar á Íslandi 1873–1926	87

Töfluskrá

Tafla 1. Fjöldi umsókna um lögskilnað og skilnað að borði og säng 1873–1926	79
Tafla 2. Lögskilnaðir 1896–1900 og 1901–1904 á Íslandi, í Danmörku og Noregi	82
Tafla 3. Tilgreindar ástæður skilnaða og frumkvæði að skilnaði 1873–1926	91
Tafla 4. Ástæður staðfestra lögskilnaða á Íslandi árabilin 1873–1921 og 1922–1926	92
Tafla 5. Ástæður lögskilnaðarleyfa 1896–1910 á Íslandi og í Danmörku og Noregi 1891–1904	94
Tafla 6. Kynbundnar ástæður skilnaðarumsókna á Íslandi 1873–1926	97
Tafla 7. Atvinna karla í staðfestum skilnaðarmálum 1873–1926 og í manntalinu 1910	102
Tafla 8. Búseta hjóna sem fengu skilnað á árabilinu 1873–1926	103
Tafla 9. Fjárhagur og fjárskipti hjóna í staðfestum skilnaðarmálum á Íslandi 1873–1926.....	106
Tafla 10. Forsjá barna við skilnað.....	107

1 Inngangur

Fyrir nokkrum misserum vann ég að námskeiðsverkefni um þrjár kynslóðir fráskilinna formæðra minna í beinan kvenlegg og rannsakaði afdrif þeirra eftir skilnað. Við leit að skilnaðarskjölum þeirrar elstu, Guðrúnar Runólfssdóttur langalangömmu, sem skildi um aldamótin 1900,¹ fann ég bréf um annan hjónaskilnað sem vakti athygli mína og varð kveikjan að þessari rannsókn. Bréfið, dagsett 3. apríl 1895, var frá dómkirkjuprestinum í Reykjavík til amtmanns yfir Suður- og Vesturamti þar sem hann greindi frá því að Ragnhildur Hjálmarsdóttir, til heimilis að Stóra-Seli í Reykjavík, vildi skilja við mann sinn, Svein Sveinsson tómthúsmann, vegna þess að hún treysti sér ekki til að vera lengur í sambúð við hann vegna þess sem hún nefndi „kaldlyndi, fálæti og ónærgætni af mannsins hálfu“. Ástæðan fannst mér heldur léttvæg í ljósi þess að ríkjandi hjúskaparlöggjöf, hjónabandsgreinar Friðriks II., sem tóku gildi eftir siðaskipti á 16. öld, gerði ekki ráð fyrir að skilnaður væri veittur nema með úrskurði dómstóla í þeim tilfellum þegar annað hjónanna, sem krafðist skilnaðar, gat sannað fyrir dómi að makinn hefði gerst sekur um hór (framhjáhald), yfirgefið sig að ástæðulausu eða væri getulaus til samfara.² Í ljós kom að skilnaðarbeiðni Ragnhildar var tekin góð og gild og í bréfi tú dögum síðar frá amtmanni yfir Suður- og Vesturamti segir að gefið hafi verið út leyfi til skilnaðar að borði og sæng fyrir Ragnhildi og Svein vegna „ólíkra geðsmuna og þarfleidandi ósamlyndi“.³ Samkvæmt gögnum um fyrrnefndan skilnað langalangömmu minnar, Guðrúnar, og

¹ Guðrún Runólfssdóttir bjó í Vestmannaeyjum ásamt fimm börnum sínum eftir skilnað. Sigurveig, elsta dóttir hennar, skildi árið 1918, giftist tvisvar og eignaðist níu börn. Clara, elsta dóttir Sigurveigar, eignaðist þrjú börn og skildi árið 1956. Við skilnaðinn fengu þær forræði yfir börnunum og gátu séð fyrir þeim án þess að senda þau í fóstur eða að fá sveitarstyrk. Sveinn, eiginmaður Guðrúnar, fluttist til Reykjavíkur eftir skilnaðinn og giftist þrisvar sinnum eftir skilnað við Guðrún en eignaðist ekki fleiri börn. Tekið skal fram að umfjöllun Gunnhildar Hrólfsdóttur um skilnað Guðrúnar og Sveins í bókinni *Pær þráðinn spunnu*. Afrek kvenna í aldanna rás, sem gefin var út sumarið 2015, þess efnis að Guðrún hafi átt frumkvæði að skilnaði þeirra hjóna vegna framhjáhalds Sveins (bls. 99) er ekki í samræmi við ritgerð mína sem hún víesar í. Í ritgerðinni kemur skýrt fram að í leit minni að skilnaðarskjölum þeirra, þegar ritgerðin var skrifud árið 2009, hafi ég ekki fundið skjöl um skilnaðinn og tek fram að því sé ekki vitað hvort hjónanna átti frumkvæði að skilnaði eða hvort meint framhjáhald Sveins (að sögn ættingja) hafi verið ástæða skilnaðarins. Umrætt efni úr óbirtri námskeiðsritgerð minni birtir Gunnhildur án minnar vitneskju, án samráðs við mig og í leyfisleysi.

² *Lovsamling for Island I*, bls. 113–124 („Ordinants, hvorledes udi Ægeteskabssager paa Island dömmes skal“, 2. júní 1587).

³ PÍ. S-amt, SA DI nr. 614 Bréf Jóhanns Þorkelssonar dómkirkjuprests til amtmanns yfir Suður- og Vesturamti dags. 3. apríl 1895, Afrit af leyfisbréfi amtmanns yfir Suður- og Vesturamti 13. apríl 1895, nr. 288–289.

afa, Sveins Jónssonar (viðaukar A og B), sem ég fann að lokum, fengu þau leyfi til skilnaðar að borði og sæng árið 1899 af sömu ástæðu og hjónin í Stóra-Seli. Premur árum síðar fengu þau leyfi frá landshöfðingja til algjörs skilnaðar og Sveinn langalangafi fékk umbeðið leyfi til að kvænast aftur.⁴ Ástæður, sem lágu til grundvallar skilnaði áðurgreindra hjóna, voru sambærilegar þeim sem fram koma í nýlegri rannsókn á algengustu ástæðum hjónaskilnaða og sambúðarslita hér á landi á árabilinu 2005–2006, það er ósætti og erfiðleikar í samskiptum, hjón áttu ekki lengur samleið og ástleysi.⁵ En hversu algengt var að hjón sækta um skilnað á öldum áður? Ætli ósamlyndi hafi verið algeng ástæða hjónaskilnaða? Útgefnar tölur um hjónaskilnaði á Íslandi ná ekki lengra aftur í tímann en til ársins 1904 en hagskýrslur sýna að veruleg fjölgun skilnaða varð á fimmta áratug síðustu aldar og fór vaxandi á sjöunda og áttunda áratugnum eins og í öðrum vestrænum ríkjum og náði hámarki um miðjan níunda áratug aldarinnar.⁶ Í byrjun 20. aldar voru hjónaskilnaðir fátíðir á Norðurlöndum; á árabilinu 1906–1915 var tíðni hjónaskilnaða á Íslandi, Danmörku, Noregi og Svíþjóð á bilinu 0,6–1,5 á hver 1000 hjónabönd. Skilnaðartíðni var hæst í Danmörku en álíka há hér á landi og í Noregi og Svíþjóð. Samkvæmt upplýsingum um tíðni hjónaskilnaða frá árinu 1995 til ársins 2011 var hún í þessum löndum hins vegar á bilinu 5,1 til 7,0 á hver 1000 hjónabönd og hefur orðið um það bil fimm til sjöföld aukning á tíðni skilnaða í löndunum fjórum á næstum 100 árum.⁷

Þegar viðfangsefni þessarar ritgerðar, hjónaskilnaðir á Íslandi á tímabilinu 1873–1926, kemur til tals er því gjarnan haldið fram að hjónaskilnaðir hafi ekki tíðkast hér áður fyrr og að þá hafi mikið þurft að ganga á áður en hjón sóttu um skilnað. Erfitt hafi verið að fá skilnað, meðlagsgreiðslur, eins og tíðkast í dag, hafi ekki verið í boði fyrir fráskildar mæður, erfitt hafi verið fyrir þær að fá forræði yfir börnum sínum og að það hafi miklu frekar verið karlarnir sem vildu skilnað en konurnar.⁸ Viðkvæðið er sem sagt að skilnaðir séu frekar nýlegt fyrirbæri sem rekja megi til samfélags-

⁴ *PÍ*. Lh.N. DI 1898–1904 (nr. 246 askja 55), S-amt, SA DI nr. 441.

⁵ Edda Hannesdóttir, „Ástæður skilnaða og sambúðarslita“, bls. 41.

⁶ Roderick Phillips, *Putting asunder*, bls. 584–585; William J. Goode, *World changes in divorce patterns*, bls. 27, 318; *Hagskinna*, bls. 157–159.

⁷ *Hagskýrslur Íslands*, 17.–24. hefti, bls. 20; *Nordic statistical yearbook* 2010, bls. 42 ; *Nordic statistical yearbook* 2013, bls. 44.

⁸ Undirokun, kúgun og bág réttarstaða kvenna er einnig áberandi í umfjöllun fræðimanna um konur fyrir á öldum, sbr. Ármann Snævarr, *Fyrirlestrar í sifjarétti II*, bls. 221, 347–348; Inga Huld Hákonardóttir, „Menningarheimur og trúarsýn bændakvenna á 19. öld“, bls. 346; Sigríður Matthíasdóttir, *Hinn sanni Íslendingur*, bls. 184; Guðrún Guðlaugsdóttir, „Forsjármálín í brennidepli“, bls. 14 (hér er vísað í viðtal við Dögg Pálsdóttur um sameiginlega forsjá barna).

breytinga á 7. áratug síðustu aldar sem leiddu af sér aukið jafnrétti kynjanna, aukna menntun, sjálfstæði og atvinnumöguleika kvenna. En er einhver ástæða til að ætla að hjónabönd hafi verið farsælli hér áður fyrr en í dag? Var erfitt fyrir hjón í slæmu eða óhamingjusömu hjónabandi að fá skilnað? Höfðu karlar frekar frumkvæði að skilnaði en konur? Fyr nefndir skilnaðir langalangafa og -ömmu minnar og hjónanna Ragnhildar og Sveins, sem greint var frá hér á undan, benda til þess að ekki hafi verið jafn erfitt að fá skilnað eins og ætla mætti.

Við leit að heimildum um hjónaskilnaði í Þjóðskjalasafni Íslands uppgötvaði ég umfangsmikið heimildasafn í skjalasöfnum amtmanna og landshöfðingja um leyfisveitingar Danakonungs hér á landi. Í skjalasöfnunum var að finna fjölda bónarbréfa Íslendinga til konungs um úrlausn ýmissa mála eins og að fá undanþágu frá gildandi lögum um hjónaskilnaði, það er að segja að fá skilnað án þess að fara hefðbundna dómstólaleið. Til að afla upplýsinga um hjónaskilnaði á rannsóknartímabilinu þurfti að skoða þessi tvö ólíku kerfi sem höfðu úrlausnarvald í hjónaskilnaðarmálum, dómstólaleið og framkvæmd leyfisveitinga-og undanþágukerfis Danakonungs⁹ (Bevillings- og Dispensationsvæsenet) hér á landi. Tímamörk rannsóknarinnar miðast við tímabilið 1873–1926. Til að takmarka fjölda skjalasafna við heimildaleit var upphaf rannsóknarinnar miðað við stofnun landshöfðingja-embættisins.¹⁰ Endapunktur rannsóknarinnar er árið 1926 en þá höfðu ný íslensk skilnaðarlög, sem tóku gildi í ársbyrjun 1922, verið í gildi í 5 ár. Á rannsóknartímabilinu hafði fest í sessi fullmótað leyfisveitingakerfi Danakonungs sem grundvallaðist á undanþágum konungs frá gildandi lögum og átti upphaf að rekja til-loka 18. aldar. Landshöfðingi, amtmenn og sýslumenn frá árinu 1904 höfðu á grundvelli leyfisveitingakerfis konungs, samhliða dómstólum, úrlausnarvald í skilnaðarmálum hér á landi (og öllu Danaveldi) frá því um aldamótin 1800 og hélst lagagrundvöllur þessara tveggja kerfa óbreyttur fram á byrjun 20. aldar þegar fyrsta sérlenska hjúskaparlöggjöfin tók gildi árið 1922.¹¹ Framkvæmd leyfisveitingakerfis konungs hér á landi og umfang þess hefur lítið verið rannsakað til þessa en virkni og framkvæmd þess og ríkjandi skilnaðarlöggjöf á tímabilinu er viðfangsefni þeirrar rannsóknar sem hér er fjallað um.

⁹ Eftirleiðis er hugtakið leyfisveitingakerfi notað um undanþágu- og leyfisveitingakerfi Danakonungs.

¹⁰ Heimildir um hjónaskilnaði fyrir 1873 eru í prestastefnubókum, skjalasafni stiftamtmanns, amtmanna, í kansellískjölum og dóma- og þingbókum sýslumanna.

¹¹ J. Nelleman, *Ægteskabsskilsisse ved kongelig bevilling*, bls.1; Ármann Snævarr, *Fyrirlestrar í sifjarétti II*, bls. 197–199; Lög um stofnun og slit hjúskapar nr. 39/1921.

Markmið rannsóknarinnar er tvíþætt: í fyrsta lagi að fjalla um löggjöf, lagaframkvæmd og hugmyndir um hjónaskilnaði í Danaveldi frá siðaskiptum og fram á 20. öld; í öðru lagi að skoða umfang og ástæður hjónaskilnaða á Íslandi á árabilinu 1873–1926. Lög um hjónaskilnaði hér á landi áttu—eins og annars staðar á Norðurlöndum og fleiri ríkjum í Vestur-Evrópu – rætur sínar að rekja til siðaskiptalöggjafar um hjúskaparmálefni og byggja á hugmyndum Lúthers um hjónabandið. Í því ljósi er í ritgerðinni leitað svara við því hvers vegna og af hvaða ástæðum Lúther og fylgismenn hans töldu réttlætanlegt að leyfa hjónaskilnaði og að hve miklu leyti áhrifa Lúthers gætir í skilnaðarákvæðum hjónabandsgreina Friðriks II. Danakonungs frá 16. öld. Ekki verður gerð sérstök grein fyrir *Dönsku* og *Norsku lögum Kristjáns V.*, sem lögfest voru undir lok 17. aldar, enda fólu þau ekki í sér breytingar á fyrrnefndum skilnaðarákvæðum hjónabandsgreina Friðriks II. Ýmis ákvæði þessara laga giltu um réttaráhrif skilnaða og er greint frá þeim jafnóðum í kaflanum um danska leyfisveitingakerfið.¹² Það var ekki fyrr en um aldamótin 1800 að önnur mikilvæg þáttaskil urðu í mótu skilnaðarlöggjafarinnar eftir gildistöku siðaskiptalöggjafarinnar. Breytt viðhorf til hjónaskilnaða, sem endurspeglast í auðveldu aðgengi að skilnaði í gegnum danska leyfisveitingakerfið, tengja fræðimenn við frjálslynda skilnaðarlöggjöf sem lögfest var í Prússlandi og Frakklandi á 18. öld.¹³ Í ritgerðinni er því leitast við að útskýra hvaða hugmyndir lágu að baki hinni frjálslyndu skilnaðarlöggjöf, í hverju frjálslyndi 18. aldar skilnaðarlaganna fólst og hvernig danska leyfisveitingakerfið virkaði í framkvæmd hér á landi. Loks verður fjallað um aðdraganda og forsendur löggjafarsamstarfs Norðurlanda um endurskoðun og samræmingu hjúskaparlaga en þau voru lögfest á Norðurlöndum á fyrstu áratugum 20. aldar. Hvaða nýmæli komu fram í nýjum skilnaðarlögum frá fyrstu þemur áratugum 20. aldar um leyfilegar ástæður hjónaskilnaða?

Eins og áður segir er annað meginmarkmið rannsóknarinnar athugun á hjónaskilnuðum á Íslandi á árabilinu 1873–1926. Kannað er umfang hjónaskilnaða

¹² Lögbækurnar byggja í ríkum mæli á eldri rétti Dana og síðari tilskipunum og réttarvenjum en einnig á ýmislegu nýju en þó í mörgum tilvikum fengið að láni úr löggjöf annarra þjóða, sbr. Páll Sigurðsson, *Lagabættir I*, bls. 192–193. Um ákvæði *Dönsku* og *Norsku laga* sem réttarheimildir um hjúskaparmálefni eru það einkum ákvæði er varða fjármál hjóna, fjárforraði fráskilinna kvenna og forraði barna, sbr. Ármann Snævarr, *Hjúskapar- og sambúðarréttur*, bls. 89, 103–105, 377–378.

¹³ Sbr. Roderick Phillips, *Putting asunder*, bls. 209–210; Ernst Andersen, *Ægteskabsret II*, bls. 253; Ivar Nylander, *Studier rörande den svenska äktenskapsrättens historia*, bls. 218–219; Hanne Marie Johansen, *Separasjon og skilsmissesett i Norge 1536–1909*, bls. 134–138; Absalon Taranger, *Hvorledes skal kirken stille sig til vor moderne skilsisseret*, bls. 22.

hér á landi og hvers vegna hjón sóttu um leyfi til skilnaðar, athugað hvor aðilinn átti oftar frumkvæði að skilnaði og hvort kynjamunur hafi verið á ástæðum skilnaða. Skoðað er hvernig forsjármálum barna eftir skilnað var háttað og greint frá búsetu hjóna, efnahag og stéttarstöðu. Niðurstöður eru skoðaðar með erlendum samanburði eftir því sem heimildir leyfa. Þar verður einkum lögð áhersla á samanburð við Danmörku og Noreg þar sem í gildi var sama löggjöf mestan hluta rannsóknartímabilsins eða þar til ný löggjöf tók gildi á þriðja áratug 20. aldar.

Ritgerðinni er skipt í níu kafla, sá fyrsti er inngangur en í öðrum kafla er gerð grein fyrir grunnhugtökum og fjallað um fyrri rannsóknir á hjónaskilnuðum á Íslandi, Noregi, Danmörku og Svíþjóð. Í þriðja kafla er gerð grein fyrir heimildum sem rannsóknin byggir á. Hjónabandsskilningur Lúthers og skilnaðarákvæði hjónabandsgreina Friðriks II. Danakonungs er umfjöllunarefni fjórða kafla en sú löggjöf var í gildi hér á landi í kjölfar siðaskipta á 16. öld þar til ný tók gildi undir lok rannsóknartímabilsins. Í fimmta kafla er fjallað um þá hugmyndastrauma 18. aldar sem höfðu áhrif á ríkjandi viðhorf um hjónabandið og hjónaskilnaði. Þessir hugmyndastraumar endurspeglast meðal annars í frjálslyndum skilnaðarlögum sem lögleidd voru í Prússlandi eftir miðja 18. öld og Frakklandi árið 1792 í kjölfar stjórnarbyltingarinnar árið 1789. Gerð er grein fyrir því hvaða nýmæli frjálslynd skilnaðarlög Prússa og Frakka fólu í sér varðandi leyfilegar ástæður skilnaða. Í framhaldinu er horft til Danmerkur og einnig Svíþjóðar. Greint er frá tilskipunum og lagaboðum sem lögðu grunn að frjálslyndu leyfisveitingakerfi Danakonungs um aldamótin 1800; rætt er hvort um hafi verið að ræða innlenda lagasmíð eða fyrirmyn dir sóttar í prússnesk eða frönsk skilnaðarlög. Í lok kaflans er gerð grein fyrir framkvæmd danska leyfisveitingakerfisins hér á landi á rannsóknartímabilinu.

Sleginn er botninn í umfjöllun um lög og þróun skilnaðarlöggjafar í sjötta kafla þar sem gerð er grein fyrir aðdragandanum að samvinnu norrænnu lögfræðinga um samræmda norræna skilnaðarlöggjöf í byrjun 20. aldar og þeim viðhorfum sem mótuðu nýju löggjöfina. Kannað er hvaða breytingar nýju lögin, sem tóku gildi á Íslandi þann 1. janúar 1922, fólu í sér varðandi skilnaðarástæður samanborið við þær ástæður sem áður höfðu verið viðurkenndar samkvæmt leyfisveitingakerfi konungs.

Því er einnig svarað hvort norræna skilnaðarlöggjöfin hafi í raun markað þau þáttaskil sem oft er haldið fram.¹⁴

Í þremur síðustu köflunum er greint frá niðurstöðum rannsóknar minnar á hjónaskilnuðum á Íslandi 1873–1926. Fjöldi og tíðni skilnaða á tímabilinu er skoðaður og hvor leiðin að hjónaskilnaði hafi verið algengari hér á landi, þ.e. í gegnum leyfisveitingakerfið eða dómstóla. Í lokaköflunum er sjónum beint að hjónunum sem sóttu um skilnað á rannsóknartímabilinu og athugað hvor aðilinn hafði oftar frumkvæði að skilnaði. Hver var algengasta skilnaðarástæðan og var kynjamunur á ástæðum skilnaða? Kannað er hvernig fór með forsjá barna þeirra. Samfélagsstaða og búseta hjóna er einnig skoðuð.

¹⁴ Glenn Sandström, „Time-space trends in Swedish divorce behaviour 1911–1974“, bls. 4–5; Kari Melby, Ann Pylkkänen, Bente Rosenbeck og Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek*, bls. 91.

2 Grunnhugtök og fyrri rannsóknir

Í nútíma lagamáli eru notuð tvö hugtök um hjónaskilnaði, annars vegar hugtakið „lögskilnaður“ (d. skilsmisse, e. divorce) og hins vegar „skilnaður að borði og sæng“ (d. separation, e. judicial separation). Í báðum tilvikum er um að ræða skilnaði sem háðir eru lögbundnum skilyrðum. Skilnaður að borði og sæng sem fyrri áfangi skilnaðar er einskonar reynslu- og sáttarúrræði. Við leyfi til skilnaðar að borði og sæng verða ekki endanleg slit hjónabands en skylda til samvista og hjúskaparlífs fellur niður, eigna- og fjárskipti fara fram og samið er um forræði barna, um framfærslu annars aðilans á hinum og um framfærslu barna. Leyfi til skilnaðar að borði og sæng veitir einstaklingum ekki rétt til að ganga í nýtt hjónaband. Við lögskilnað verður endanlegur skilnaður, framfærsluskylda barna helst áfram en ekki framfærsluskylda maka og báðir einstaklingarnir, sem í hlut eiga, hafa heimild til að gang í nýtt hjónaband.¹⁵ Hugtakið skilnaður að borði og sæng er þýðing á latneska orðasambandinu *separatio quoad mensam et thorum* og á rætur að rekja til leyfisbréfa páfa til hjúskaparslita hjóna í tilvikum þegar um var að ræða hjúskaparbrot eða ógildingu hjónabands af ýmsum ástæðum.¹⁶

Munur á skilnaði að borði og sæng og lögskilnaði í nútímaskilnaðarlöggjöf, sem hér hefur verið lýst, grundvallast á reglum sem mótaðar voru í danska leyfisveitingakerfinu á 18. og 19. öld og greint verður frá síðar í ritgerðinni.¹⁷ Um lögskilnað notuðu íslenskir embættismenn og almenningur (sbr. tilskipanir, leyfisbréf, bónarbréf) á tímabilinu, sem hér er til rannsóknar, hugtokin algjör skilnaður, algjör hjónaskilnaður, fullkominn skilnaður og hjónaband algjörlega upphafið.¹⁸ Hugtakið lögskilnaður var fyrst notað í íslensku lagamáli í nýjum hjúskaparlögum sem lögfest voru í lok árs 1921.¹⁹

¹⁵ Magnús Stephensen og L. E. Sveinbjörnsson, *Lögfræðisleg formálabók*, bls. 190–191, 269, 394; Ármann Snævarr, *Fyrirlestrar í sifjarétti II*, bls. 279, 317; F. T. I. Gram, *Forelesninger over den danske familieret*, bls. 193.

¹⁶ *Black's law dictionary*, bls. 494; Ármann Snævarr, *Fyrirlestrar í sifjarétti II*, bls. 193.

¹⁷ Má nefna til dæmis reglur um fjárskipti við skilnað að borði og sæng og sátaumleitanir hjóna, sbr. Ármann Snævarr, *Hjúskapar- og sambúðarréttur hjóna*, bls. 212, 669–671.

¹⁸ Magnús Stephensen og L. E. Sveinbjörnsson, *Lögfræðisleg formálabók*, bls. 264–265; PÍ. Skj. Lh.N. J 1895 (nr. 135, askja 3), J 1889 (nr 442, askja 7).

¹⁹ Lög um stofnun og slit hjúskapar nr. 39/1921 (kafli VII). Til einföldunar og til að fyrirbyggja hugtakarugling er hugtakið lögskilnaður notað í ritgerðinni yfir allt rannsóknartímabilið.

Í lagamáli er gerður greinarmunur á þremur grundvallarsjónarmiðum sem skilnaðarástæður byggja á. Í fyrsta lagi sakar-/saknæmissjónarmið (e. fault divorce), þ.e. sakarregla eða sakarbundnar skilnaðarástæður, sem grundvallast á því að ef annað hjóna hafi orðið bert að tilteknu ámælisverðu atferli (sbr. siðaskiptalögin), gat hitt óskað skilnaðar; í öðru lagi ef grundvöllur undir hjúskap er raunverulega hruninn (e. no fault divorce) og í þriðja lagi samkomulagsreglan en hún byggir á því að samkomulag hjóna um skilnað (e. bilateral divorce) geti verið grundvöllur skilnaðar. Samkvæmt sakarreglunni og reglu um hjúskaparhrun getur hvort hjónanna um sig krafist einhliða skilnaðar (e. unilateral divorce).²⁰

Nokkur fjöldi bóka og greina hafa verið skrifaðar um hjónaskilnaði og þróun skilnaðarlöggjafar í Vestur-Evrópu og á Norðurlöndum. Hafa elstu rannsóknirnar einkum beinst að réttarsögulegri þróun skilnaðarlöggjafarinnar en í kjölfar aukins áhuga á félags- og fjölskyldusögu á áttunda áratug 20. aldar tóku fræðimenn að beina sjónum að sjálfum skilnaðarhjónunum og skoða t.d. hverjir skildu, búsetu hjóna, ástæður skilnaða og hvor aðilinn átti oftar frumkvæði að skilnaði.²¹

Heildstætt yfirlit yfir sögu og þróun skilnaða og skilnaðarlöggjafar á Vesturlöndum frá miðöldum og fram á níunda áratug síðustu aldar er að finna í bókinni *Putting asunder. A history of divorce in western society* eftir bandaríkska fræðimanninn Roderick Phillips frá árinu 1988. Phillips greinir frá áhrifum rómversku kirkjunnar á evrópska hjúskaparlöggjöf, eftir að hún tók sér löggjafar- og dómsvald í hjúskaparmálum á miðöldum, og þeim hugmyndastefnum sem lögðu grundvöll að skilnaðarlöggjöf í ríkjum Vestur-Evrópu. Helstu niðurstöður hans eru þær að fram á 19. öld megi rekja breytingar á lögum um hjónaskilnaði til guðfræði Lúthers, hugmynda um náttúrurétt og nýrra viðhorfa sem komu fram með upplýsingunni. Á 20. öld höfðu félags-, efnahags- og lýðfræðilegir þættir meiri áhrif á mótun skilnaðarlöggjafar.

²⁰ Ármann Snævarr, *Fyrirlestrar í sifjarétti II*, bls. 200–201; Ármann Snævarr, *Hjúskapar- og sambúðarréttur*, bls. 30; *Black's law dictionary*, bls. 495.

²¹ J. Nellemann, *Ægteskabskilsisse ved kongelig bevilling*; S. B. Kitchin, *A history of divorce*; P. E. Müller, *Om adgang til skilsisse*; Folke Schmidt, „The leniency of the Scandinavian divorce laws“; Ivar Nylander, *Studier rörande den svenska äktenskapsrättens historia*; Lawrence Stone, *The family, sex and marriage in England, 1500–1800*; Graham Kirkpatrick, „Incompatibility as a ground for divorce“; Max Rheinstein, „Trends in marriage and divorce law of western countries“; Lester B. Orfield, „Divorce for temperamental incompatibility“; Roderick Phillips: *Putting asunder*; Tomas Cvreck, „U.S. Marital disruptions and their economic and social correlates, 1860–1948“; William J. Goode, *World changes in divorce patterns*; Glenn Sandström, „Socio-economic determinants of divorce in early twentieth-century Sweden“.

Í umfjöllun um frjálslyndi danska og sánska leyfisveitingakerfisins styðst Phillips við rit Ívars Nylander um sánska skilnaðarlöggjöf frá siðaskiptum og þær breytingar sem verða í málaflokknum í Svíþjóð fram á fyrsta áratug 19. aldar.²² Er umrætt rit Nylanders, *Studier rörande den svenska äktenskapsrättens historia* frá árinu 1961, ásamt ritinu *Ægteskabsskilsmisses ved kongelig bevilling* eftir J. Nellemann, lagaprófessor og dómsmálaráðherra Dana (1875–1896), sem gefið var út árið 1882, grundvallarrit til skilnings á breyttum viðhorfum til skilnaða í Danmörku og Svíþjóð sem endurspeglast í sánska og danska leyfisveitingakerfinu sem mótaðist í kringum aldamótin 1800. Próunina í Svíþjóð telur Nylander að megi að einhverju leyti rekja til áhrifa frá náttúrurétti en ekki erlendum réttarreglum. Í greinargerð Nellemanns um tilskipanir og lagaboð, sem mótuðu danska leyfisveitingakerfið, nefnir hann ekki hvort þar hafi mögulega verið um að ræða áhrif frá erlendum hugmyndastraumum eða réttarreglum en eins og Nylander leggur hann áherslu á að þróun leyfisveitingakerfisins sé framhald af eldri fordænum um konungleg leyfi til skilnaða sem grundavallist á einskoruðu valdi einvaldsins til að veita undanþágur frá gildandi lögum.²³ Í Danaveldi, Noregi og í Svíþjóð var hægt að sækja um skilnað fyrir dómstólum á grundvelli lögmætra skilnaðarástæðna eða í gegnum leyfisveitingakerfið með undanþágum frá gildandi lögum um ástæður skilnaða. Skilnaðarskilyrði þessara tveggja kerfa voru í gildi fram á fyrstu áratugi 20. aldar þegar ný norræn hjúskaparlöggjöf var lögfest og þótti mjög róttæk á alþjóðavísu einkum er varðar frjálslynd skilnaðarskilyrði og jafnstöðu kynjanna innan hjónabandsins.²⁴ Fræðimenn eru á einu máli um að mikilvægar forsendur þessarar þróunar og forystu Norðurlanda á sviði framsækinnar hjúskaparlöggjafar hafi í fyrsta lagi verið siðaskiptalöggjöfin, sem heimilaði lögskilnaði, og í öðru lagi sú stefnubreyting, sem varð um aldamótin 1800 í Danaveldi og Svíþjóð, sem auðveldaði hjónaskilnaði í gegnum leyfisveitingakerfið.²⁵ Samkvæmt nýju skilnaðarlögunum, sem lögfest voru í byrjun 20. aldar, var úrlausnarvald í skilnaðarmálum í Danmörku og Noregi hjá stjórnvöldum

²² Roderick Phillips, *Putting asunder*, bls. xv–xvii, 51–52, 200, 209, 277, 317, 635–640.

²³ Ivar Nylander, *Studier rörande den svenska äktenskapsrättens historia*, bls. 190, 196, 204, 218–219; J. Nellemann, *Ægteskabsskilsmisses ved kongelig bevilling*, bls. 1–7, 20–21, 99–100.

²⁴ Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck, Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek*, bls. 13–20, 99, 126, 129–134, 138–139; Kari Melby, „Liberalisering av skilsmisse – en nordisk modell?“, bls. 283–285. Ármanн Snævarr, *Fyrirlestrar í sifjarétti II*, bls. 199; Guðmundur Jónsson, „Hvers kyns velferðarkerfi?“, bls. 198.

²⁵ Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck, Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek*, bls. 13–20, 99, 126, 129–134, 138–139; Kari Melby, „Liberalisering av skilsmisse-en nordisk modell?“, bls. 283–285.

(leyfisveitingar) og dómstólum eins og áður hafði tíðkast en megináhersla var á stjórnvaldsleiðina. En í Svíþjóð (og Finnlandi) voru hjónaskilnaðir eingöngu til meðferðar fyrir dómstólum.²⁶ Samvinna norrænu landanna þriggja, Svíþjóðar, Noregs og Danmerkur, um samræmda hjúskaparlöggjöf í byrjun 20. aldar og norræn hjúskaparlög, sem lögfest voru í kjölfarið, eru til umfjöllunar í bókunum *The nordic model of marriage and the welfare state* og *Inte ett ord om kärlek*.²⁷ Tilgangur með umbótum á skilnaðarlöggjöf að mati bókahöfunda hafi – auk þess að samræma skilnaðarlög landanna – einkum verið sá að lögfesta skilnaðarskilyrði um úrlausn og meðferð skilnaðarmála eins og verið hafði í framkvæmd samkvæmt leyfisveitingakerfi konungs frá því um aldamótin 1800.²⁸ Greint er frá áhrifaleysi kirkjunnar við samningu hjúskaparlaganna og hversu mikið félagsleg viðhorf hafi einkennt norrænu löggjöfina og jafnréttisákvæði af ýmsu tagi og einnig er fjallað um þá pólitísku samstöðu sem ríkti um breytingar á hjúskaparlöggjöfinni. Eru norrænu hjúskaparlögin talin vera mikilvæg forsenda þess velferðarkerfis sem myndaðist á Norðurlöndum á næstu áratugum eftir lögleiðingu þeirra.²⁹

Hjónaskilnaðir er smátt fræðasvið innan fjölskyldusögunnar á Norðurlöndum en rannsóknum hefur farið fjölgandi síðustu áratugi eins og sjá má á greinaskrifum og meistara- og doktorsritgerðum í sagnfræði.³⁰ Danskar rannsóknir á hjónaskilnuðum, sem ná yfir sama tímabil og þessi ritgerð, beinast allar að hjónum búsettum í Kaupmannahöfn eða öðrum bæjum og borgum sem sóttu um skilnað í gegnum danska leyfisveitingakerfið. Þessar rannsóknir benda til þess að konur hafi oftar átt

²⁶ Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck og Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek*, bls. 91–92, 112–113 (leyfi til skilnaður að borði og sæng var lögfest árið 1948 í Finnlandi).

²⁷ Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck og Christina Carlsson Wetterberg, *The nordic model of marriage and the welfare state*; Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck og Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek*.

²⁸ Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck og Christina Carlsson Wetterberg, *The nordic model of marriage and the welfare state*, bls. 13–27; Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck, Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek*, bls. 63, 91, 98–100, 112. Sjá einnig í Henrik Tamm, *De nordiske juristmöder 1872–1972*; Berglind Ýr Karlssdóttir, „Norraent lagasamstarf. Þátttaka Íslands frá upphafi“; Eva Maria Mörner, *Kyrkliga ideal mot politisk verklighet*; Folke Schmidt, „The prospective law of marriage“.

²⁹ Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck og Christina Carlsson Wetterberg, *The nordic model of marriage and the welfare state*, bls. 17–21.

³⁰ Helle Linde, „Skilsmisser í 1800-tallets København“; Ivar Nylander, *Studier rörande den svenska äktenskapsrättens historia*; Hanne Marie Johansen, *Separasjon og skilsmisse i Norge 1536–1909*; Gerda Bonderup, „Skilsmisser i Århus 1645–1900“; Per Simonsson, Glenn Sandström, „Ready, willing, and able to divorce“; Nathalie Le Bouteillec, Zara Bersbo, Patrick Festy, „Freedom to divorce or protection of marriage?“; Marie Lindstedt Cronberg, *Med våldsom hand*; Anette Jensen, „For at undgaae et liv mellem øgler og drager“; Hanne Marie Johansen, „At blive den tyran qvit“; Gitte Brinkbæk, *Skilsmissetdom og separationsbevilling i København fra Reformationen til 1826*.

frumkvæði að skilnaði og að algengustu ástæður hafi verið ofbeldi og drykkja maka. Karlar sóttu oftast um skilnað vegna hórs eiginkonu.³¹

Í Noregi, sem var hluti veldis Danakonungs til ársins 1814, giltu eins og á Íslandi sömu skilnaðarlög og möguleikar til skilnaðar í gegnum leyfisveitingakerfið og í Danmörku. Rannsókn Hanne Marie Johansen á hjónaskilnuðum í Noregi á tímabilinu frá 1536–1909 leiðir í ljós að skilnuðum með dóum fækkaði eftir að leyfisveitingakerfið festist í sessi um aldamótin 1800. Tíðni skilnaða var sveiflukennd og skýrist m.a. af því að á árabilinu frá 1830–1890 tóku norsk stjórnvöld að herða aðgengi að skilnaðarleyfum í gegnum leyfisveitingakerfið. Árið 1890 var aftur opnað fyrir leyfisveitingar stjórvalda í skilnaðarmálum eins og verið hafði í framkvæmd á árunum 1790–1830. Í kjölfarið fjölgaði hjónaskilnuðum í gegnum leyfisveitingakerfið árlega samhliða fækkun á skilnuðum með dómi. Rannsókn Johansen á árabilinu 1891–1904 leiddi í ljós að hjónaskilnaðir voru algengari í borgum og bæjum en á landsbyggðinni og flestir meðal hjóna í höfuðborginni Kristjanú. Fyrir dómstólum var oftast sótt um skilnað vegna brotthvarfs maka og áttu konur þar oftast frumkvæði að skilnaði en karlar vildu skilnað vegna hórs. Skilnaðir í gegnum leyfisveitingakerfið á árabilinu 1891–1904 voru flestir á grundvelli lögmætra ástæðna (brotthlaup, hór, fangelsisvist). Í mörgum tilvikum voru veitt leyfi til lögskilnaðar að undangengnum skilnaði að borði og sæng og einnig var ofbeldi og drykkjuskapur maka algeng ástæða. Frumkvæði að skilnaði var jafnt milli kynja.³² Eins og greint var frá hér á undan um rannsókn Nylanders, voru í Svíþjóð eins og í Danaveldi gefin út leyfi til lögskilnaða í gegnum leyfisveitingakerfi konungs og samkvæmt norskri könnun var hlutfall skilnaðarleyfa nokkuð hátt í Svíþjóð um aldamótin 1900 eða 39% leyfi á móti 61% domskilnuðum á árunum 1901–1903.³³ Nær engar rannsóknir liggja fyrir um sánska leyfisveitingakerfið. Í gegnum sánska leyfisveitingarkerfið var eingöngu hægt að sækja um leyfi til lögskilnaðar en ekki til skilnaðar að borði og sæng eins og í Danaveldi. Sánskir dómstólar höfðu einir úrlausnarvald til að „dæma“ hjón til skilnaðar að borði og sæng vegna magnaðs ósamlyndis hjóna, að undangegnum sektum og aðvörunum.³⁴

³¹ Helle Linde, „Skilsmisser i 1800-tallets København“, bls. 4–5; Gerda Bonderup, „Skilsmisser i Århus 1645–1900“, bls. 509; Anette Jensen, *Fra selvfolge til symbol*, bls. 169–172.

³² Hanne Marie Johansen, *Separasjon og skilsmisse i Norge 1536–1909*, bls. 55–56, 215–219, 245–247, 285–287, 295, 300–301, 419–431.

³³ A. N. Kiær, *Skilsmisse og separationer i Norge*, bls. 4–6.

³⁴ Marie Lindstedt Cronberg, *Med våldsom hand*, bls. 25–26; Ivar Nylander, *Studier rörande den svenska äktenskapsrättens historia*, bls. 215–216.

Rannsókn Marju Taussi Sjöberg á ástæðum lögformlegra skilnaða í norðanverðri Svíþjóð á árabilinu 1871–1900 leiddi í ljós að brotthvarf maka var algengasta ástæða skilnaða og síðan magnað ósamlyndi hjóna (dæmd til skilnaðar að borði og sæng). Konur höfðu oftar frumkvæði að skilnaði en karlar og oftast vegna brotthlaups eiginmanns frá heimilinu.³⁵

Hjónaskilnaðir á 20. öld er viðfangsefni sánska sagnfræðingsins Glenn Sandström með áherslu á að skoða tíðni skilnaða og að greina mögulega félagslega og efnahagslega þætti sem helst hefðu áhrif á skilnað hjóna. Rannsóknir hans grundvallast á tölfræðilegri greiningu lýðfræðilegra gagna um hjón sem skildu í byrjun síðustu aldar og fram á sjöunda áratuginn. Niðurstöður hans benda ekki til þess að fylgni hafi verið á milli endurbættrar löggjafar og fjölgunar hjónaskilnaða fyrstu árin eftir samþykkt nýrra laga; á það bæði við um sánsk skilnaðarlög árið 1915 og 1974. Áhrifa skilnaðarlaganna frá árinu 1915 gætti aðallega í því að meirihluti skilnaða voru á grundvelli „no fault-greina laganna“, þ.e. ekki á sakarreglu, og frumkvæði kvenna að skilnaði fór vaxandi. Skilnaðir voru algengari í þéttbýli en dreifbýli og tekjulítill, barnmörg hjón, sem bjuggu í dreifbýli þar sem var ein fyrirvinna, voru ólíklegrir til að skilja en efnamikil hjón búsett í þéttbýli með fá börn og bæði útivinnandi. Sandström dró þá ályktun að niðurstöðurnar styrktu þá tilgátu að jákvæð fylgni væri á milli efnahagslegrar og félagslegrar stöðu hjóna og fjölda skilnaða.³⁶

Fáar rannsóknir hafa verið gerðar á hjónaskilnuðum hér á landi og beinast þær einkum að forsjármálum, fjárskiptum við skilnað og áhrifum skilnaða á börn og unglunga og einskorðast við tímabilið eftir 1970.³⁷ Ein rannsókn hefur verið gerð á skilnaðarástæðum og er um að ræða MS-ritgerð Eddu Hannesdóttur í sálfræði. Edda skoðaði ástæður skilnaða og sambúðarslita hjóna og para hjá bæjarfógetanum í Reykjavík á árabilinu 2005–2006. Niðurstöður rannsóknarinnar sýndu að algengustu ástæður skilnaða voru þær að hjón/pör áttu ekki lengur samleið, ástleysi og samskiptaerfiðleikar. Einnig kom fram að fleiri konur áttu frumkvæði að því að óska eftir skilnaði en karlar³⁸

³⁵ Marja Taussi Sjöberg, *Skiljas, trolovning*, bls. 42, 47, 52, 174.

³⁶ Glenn Sandström, „Socio-economic determinants of divorce in early twentieth-century Sweden“, bls. 292.

³⁷ Ármann Snævarr, *Fyrirlestrar í sifjarétti II*; Benedikt Jóhannsson, *Börn og skilnaður*; Sigrún Júlíusdóttir og Sólveig Sigurðardóttir, *Eftir skilnað*; Gigja Sigríður Guðjónsdóttir, „Börn og breyttar aðstæður“; Margrét Arnbjörg Valsdóttir, „Börn og skilnaðir“; Elín Salome Guðmundsdóttir, „Fjölskyldan í guðfræðilegu ljósi“; Helga Marín Gestsdóttir, „Ógilding fjárskiptasamninga í skilnaðarmálum“.

³⁸ Edda Hannesdóttir, „Ástæður skilnaða og sambúðarslita“, bls. 10–11, 42, 52.

Hjónaskilnaðir er efni sem lítið hefur verið rannsakað af íslenskum sagnfræðingum hingað til en skrifaðar hafa verið tvær BA-ritgerðir um hjónaskilnaði fyrr á tíð. Elsa Hartmannsdóttir kannaði hjónaskilnaði á Íslandi frá upphafi byggðar til aldamótanna 1800. Skoðaði hún meðal annars skilnaðarmál, sem dæmd voru á prestastefnum og skráð eru í prestastefnubækur Hólabiskupsdæmis á tímabilinu 1658–1700, og Skálholtsbiskupsdæmis frá 1675–1734. Þar voru skráð 78 dómsmál vegna hjónaskilnaða og voru langflestir skilnaðir vegna hórs maka.³⁹

Guðny Hallgrímsdóttir kannaði hjónaskilnaðarmál í skjalasafni danska kansellísins á árabilinu 1801–1810. Alls bárust 17 bónarbréf frá Íslendingum til konungs, þar af voru sex beiðnir um algjoran skilnað og leyfi til að giftast aftur og ellefu frá einstaklingum sem vildu fá leyfi konungs til að giftast aftur eftir dómskilnað. Niðurstaða Guðnýjar var sú að fátækir einstaklingar höfðu sömu möguleika á að nýta sér leyfisveitingakerfi konungs eins og hinir efnameiri⁴⁰

³⁹ Elsa Hartmannsdóttir, „Dæmt sundurslitið“, bls. 1–2, 39.

⁴⁰ Guðny Hallgrímsdóttir, „Íslenskir hjónaskilnaðir í danska kansellíinu“, bls. 16–18, 85–86.

3 Heimildir og lagalegar forsendur skilnaða

Í eftirfarandi umfjöllun er gerð grein fyrir heimildum um hjónaskilnaði, lagalegum forsendum og varðveislu heimilda. Heimildir um hjónaskilnaði frá tímabilinu 1873–1904 er að finna í skjalasafni landshöfðingja, amtmanna og sýslumanna. Í kjölfar stjórnsýslubreytinga árið 1904, þegar heimastjórn var komið á, voru embætti lands-höfðingja og amtmanna lögð niður og úrlausnarvald landshöfðingja í skilnaðarmálum færðist yfir til Stjórnarráðs Íslands en sýslumenn og bæjarfógetar yfirtóku embættisverk amtmanna. Engar breytingar voru gerðar á úrlausnarvaldi dómstóla í skilnaðarmálum. Dóma- og þingbækur sýslumanna eru undirstaða rannsókna á dómskilnuðum.⁴¹ Gögn um hjónaskilnaðarmál frá 1. október 1904–1926 eru í skjalasafni Stjórnarráðs Íslands og dóma- og þingbókum sýslumanna og einnig í einstaka tilvikum sérstökum bókum sem þeir héldu um hjónaskilnaðarmál. Gögn úr skjalasafni sýslumanna hafa verið tölvutekin að hluta til en gögn úr skjalasafni landshöfðingja og amtmanna eða Stjórnarráðs Íslands eru ekki aðgengileg á tölvutæku formi. Útgefin skilnaðarleyfi amtmanna og konungs í gegnum leyfisveitingakerfið voru hvergi birt og eru því ekki fyrir hendi upplýsingar um fjölda leyfa til skilnaðar að borði og sæng eða lögskilnaðar á landshöfðingjatímabilinu. Úrskurðir um lögskilnaði með dómi voru heldur ekki birtir opinberlega. Tölulegar upplýsingar um fjölda lögskilnaða hér á landi birtust fyrst í mannfjöldaskýrslum í kjölfar stjórnsýslubreytinganna árið 1904 en tölur um fjölda skilnaða að borði og sæng eru aðgengilegar frá árinu 1959.⁴²

Frá því um aldamótin 1800 var um tvær leiðir að velja fyrir hjón sem tekið höfðu ákvörðun um að slíta hjúskap. Algjöran skilnað gátu hjón ýmist fengið með dómi eða leyfisbréfi stjórnavalda í nafni konungs.⁴³ Heimildir um hjónaskilnaði, sem fóru dómstólaleið, eru í dóma- og þingbókum sýslumanna. Sýslumenn höfðu dómsvald í hjónaskilnaðarmálum og dæmdu að viðstöddum vottum hjónabandi slitið (viðaukar C og D) ef sækjandi skilnaðar gat sannað að um væri að ræða lögmæta skilnaðarsök

⁴¹ Agnar Kl. Jónsson, *Stjórnarráð Íslands 1904–1964* I, bls. 60–62.

⁴² *Hagskinna*, bls. 157–159.

⁴³ Magnús Stephensen og L. E. Sveinbjörnsson, *Lögfræðisleg formálabók*, bls. 260.

samkvæmt hjónabandsgreinum Friðriks II. Danakonungs.⁴⁴ Auk þess að geyma heimildir um skilnaðardóma er í dóma- og þingbókum sýslumanna að finna upplýsingar um skilnaðarskilmála í tengslum við lögbundna veraldlega sáttaumleitun sem sýslumenn eða amtmenn sáu um að framkvæma. Veraldleg sáttaumleitun skyldi fara fram bæði þegar óskað var skilnaðar að borði og sæng og lögskilnaðar.⁴⁵ Í dóma- og þingbækur sýslumanna voru málskjöl og meðferð mála skráð jafnóðum og þau voru lögð fyrir réttinn og til að finna skilnaðarmál var nauðsynlegt að fléttu í gegnum bækurnar.⁴⁶

Nokkur dæmi eru um að hjónaskilnaðarmál hafi verið skráð í sérstakar bækur um hjúskaparmálefni og flestar frá byrjun 20. aldar. Samkvæmt skrásetningu sýslumanna um veraldlega sáttaumleitun í skilnaðarmálum í fyrrnefndum bókum var ekki vitnað í innsend bónarbréf frá hjónum/einstaklingum sem sóttu um skilnað. Upplýsingar um hjúskaparaðstæður og ástæður skilnaða í þessum heimildaflokki byggjast því á skrásetningu sýslumanns á lýsingu og frásögn viðkomandi hjóna eða maka sem voru í skilnaðarhugleiðingum.⁴⁷ Í stafrænan gagnagrunn Þjóðskjalasafns Íslands er skráð efni dóma- og domsmálabóka nokurra sýslna, þar má leita eftir atriðsorðum og máltegundum. Nokkuð er misjafnt hve langt á veg skráning dómabókanna er komin en fyrir Eyjafjarðarsýslu nær hún til 1923, Húnavatnssýslu til 1930, Þingeyjarsýslu til 1900 og Mýrarsýslu til 1882 en Skagafjarðarsýslu eingöngu til 1852.⁴⁸

⁴⁴ Samkvæmt stjórnartilskipun frá 15. febrúar 1788 skyldi sýslumaður ásamt prófasti og tveimur prestum rétta og dæma í hjónaskilnaðarmálum en senda dómsúrskurð til stiftamtmanns og hlutaðeigandi biskups til lokaúlausnar, sbr. *Lovsamling for Island* V, bls. 508–509 („Reskript til Stiftbefalingsmand Levetzow og Biskoppen i Skalholts Stift Hannes Finnsson, ang. Ægteskabs-Sagers Paadömmelse“, 15. febrúar 1788), VI, bls. 209–221 („Forordning, ang. Forligelses-Commissioners Stiftelse i Danmark, samt i Kjöbstederne i Norge“, 10. júlí 1795), bls. 310–311 („Forordning for Danmark og Norge, ang. Behandlingen af Ægteskabssager“, 1. desember 1797), bls. 380–381 („Cancelli-Skrivelse til Biskoppen i Skalholts Stift, Geir Vidalin, ang. Jurisdictionen i Ægteskabssager“, 15. júní 1799). *ÞÍ*. Sýsl. GA/8 Dómsmálabók Skagafjarðarsýslu 1871–1875 bls. 264–265 (29. apríl 1875, Sólveig Jónsdóttir gegn manni sínum Jóni Björnssyni. Réttarkröfu konu er fullnægt vegna hórdómsbrots eiginmanns „eptir ordinanziu 2 júni 1587 og D. L. 3–16–15,1.“ Hjónabandi þeirra skal slitið. Hér voru tveir vottar og var svo í öllum þeim domsmálum sem komu til úrlausnar á rannsóknartímabilinu).

⁴⁵ *Lovsamling for Island* VI, bls. 209–221 („Forordning, ang. Forligelses-Commissioners Stiftelse i Danmark, samt i Kjöbstederne i Norge“, 10. júlí 1795), bls. 310–311 („Forordning for Danmark og Norge, ang. Behandlingen af Ægteskabssager,“ 1. desember 1797), bls. 231 („Cancellie-Circulaire til Stiftbefalingsmanden og Amtmændene i Island, ang. Forligspröve mellem separerede Ægtefolk“, 14. maí 1796), bls. 262–310 („Forordning om Forligelses-Indtetninger paa Landet i Norge“, 20. janúar 1797). Ármann Snævarr, *Fyrirlestrar í sifjarétti* II, bls. 198.

⁴⁶ Skjalasafn sýslumanna hefur verið endurflokkad og nýtt tilvísunarkerfi hannað og er það notað hér.

⁴⁷ *ÞÍ*. Sýsl. HA/1, Gjörðabækur í hjónaskilnaðarmálum 1904–1917, 1917–1928 (Bæjarfógetinn í Reykjavík); HB2/1, Gjörðabók í hjónaskilnaðarmálum 1894–1926 (Vestmannaeyjasýsla); HA/1, Hjónaskilnaðarbók 1919–1929 (Skagafjarðarsýsla); HA/1 Borgarleg hjónabönd og skilnaðir 1909–1921, 1921–1927 (Hafnarfjörður).

⁴⁸ *ÞÍ*. Dómabókagrunnur.

Heimildir um hjónaskilnaði með leyfi konungs er að finna í skjalasöfnum amtmanna og landshöfðingja í Þjóðskjalasafni Íslands. Með konunglegri tilskipun árið 1800 var embættismönnum Danakonungs veitt heimild til að gefa út leyfisbréf „ad mandatum“ í nafni konungs og frá árinu 1873 voru það landshöfðinginn og amtmennirnir yfir Íslandi sem afgreiddu og gáfu út ákveðin leyfisbréf. Allar beiðnir um leyfisbréf, sem sækja þurfti til konungs, átti að senda fyrst til viðkomandi amtmanns hér á landi til skráningar og úrlausnar á málefnum sem voru innan hans verksviðs.⁴⁹ Önnur leyfisbréf er varða undanþágur frá lögum um hjónaskilnaði og fleiri málefni voru gefin út af landshöfðingja eða ráðgjafanum fyrir Ísland.⁵⁰ Upplýsingar um hjónaskilnaðarmál, sem komu til úrlausnar í leyfisveitingakerfi konungs, er að finna í bréfadagbókum fyrrnefndra embættismanna, þar sem skráð eru innsend bréf, og í bréfabókum sem geyma safn útsendra bréfa og þar á meðal skilnaðarleyfisbréf.

Bónarbréf hjóna, sem óskuðu hjónaskilnaðar, eru skráð í bréfadagbækur amtmanna yfir Suðuramti, Vesturamti og Norður- og Austuramti og landshöfðingja. Í bréfadagbækur þessara embættismanna voru innsend bónarbréf bókuð og fékk hvert bréf ákveðið númer og ástæða beiðni og nafn/nöfn sendanda/sendenda er skráð. Númer bréfanna vísa til afgreiðslu málanna og hvar í skjalasafni amtmanna og landshöfðingja skilnaðarskjöl viðkomandi hjóna eru varðveitt. Í bréfadagbókunum voru beiðnir um hjónaskilnaði ýmist að finna innan málaflokksins *ýmislegt* eða *leyfisbréf*. Það var í mörgum tilvikum seinlegt að finna viðkomandi skjöl, sem leitað var að, þar sem algengt er að skjöl hafi verið færð til innan skjalasafnsins, sérstaklega í skilnaðarmálum, þar sem sótt var um lögskilnað að undangengnum skilnaði að borði og sæng, og í málum sem höfðu verið lengi í gangi. Í slíkum tilvikum voru öll málskjöl hjónanna, eldri og ný, flutt saman innan skjalasafnsins og fundust að lokum í heild sinni.⁵¹ Flutningur á skjölum tengdum skilnaðarmálum innan og milli skjalasafna torveldaði leitina að skjölunum, auk þess olli hann ósamræmi í skráningu heimilda um skilnaðarmálin samkvæmt númerakerfi skjalasafns amtmanna. Þetta

⁴⁹ Lovsamling for Island VI, bls. 434–438 („Forordning, ang. Udfærdigelsen af Bevillinger og Dispensationer“, 23. maí 1800), IX, bls. 816–836 („Forordning, ang. Udvidelse til Island af nogle i 1827 udkomne Anordninger“, 21. desember 1831), IV, bls. 728–732, 737 („Instruction for Stephan Thorarensen, som Amtmand over Nord- Öster- Amt i Island“, 19. júní 1783).

⁵⁰ Embætti ráðgjafans fyrir Ísland var stofnað 16. júlí 1874 og haffði hann aðsetur í Danmörku og vann landshöfðingi öll störf sín á ábyrgð hans, sbr. Agnar Kl. Jónsson, *Stjórnarráð Íslands 1904–1964* I, bls. 12–13, Magnús Stephensen og L. E. Sveinbjörnsson, *Lögfræðisleg formálabók*, bls. 244–245 (skilnaðarleyfi sem gefin voru út af ráðgjafanum fyrir Ísland voru send til landshöfðingja).

⁵¹ Sbr. til dæmis, PÍ NA-amt, NAA, A I, 1 Bréfadagbók 1874–1875; S-amt, SAI Journal A 1873–1876.

hefur valdið erfiðleikum við heimildaskráningu og endurspeglast í misræmi milli númera skilnaðarskjala og í vísun í númerakerfi viðeigandi skjalasafns.

Í fyrrgreindum skjalasöfnum eru auk útgefinna skilnaðarleyfa að finna ýmis fylgisskjöl um skilnaðarferlið eins og vottorð presta, amtmana eða sýslumanna um lögboðna sáttauumleitun með hjónunum og skilnaðarskilmála.⁵² Í sumum tilvikum fylgja fátækra- og siðferðisvottorð ef óskað var eftir lögskilnaðarleyfi án greiðslu vegna fátæktar og þegar sótt var um leyfi til að giftast aftur eftir skilnað. Ekki eru heimildir fyrir því hvort stjórnvöld hafi krafist þess að prestar héldu sérstakar bækur eða skrár um sáttauumleitanir þeirra við hjón í skilnaðarhugleiðingum. Heimildir um sáttatilraunir sóknarpresta eru óformleg og óstöðluð bréf eða vottorð (sjá viðauka E og F). Þessi vottorð eru misjafnlega innihaldsrík, ýmist örfáar línur þar sem greint er frá að prestur hafi reynt að ná sáttum með hjónum, eða lýsing prests á aðstæðum hjónanna og orsökum fyrir skilnaðinum. Gott skipulag á skráningu og flokkun skjala í Stjórnarráði Íslands auðveldaði leit að skilnuðum eftir 1904 og í flestum tilfellum komu í ljós öll skjöl er varða skilnaðarferlið.

Fyrir rannsóknina var safnað saman öllum þeim upplýsingum sem fyrrgreind skjalasöfn höfðu að geyma um hjón sem óskuðu skilnaðar, um hvernig skilnað var sótt um, þ.e. skilnað að borði og sæng eða algjoran skilnað, ártal skilnaðarbeiðni og útgefins leyfisbréfs, hvort hjóna hafði frumkvæði að skilnaði, ástæðu skilnaðar, barneign, forræði barna, búsetu, fjárhagsstöðu og starf mannsins ef það kom fram. Fyrrgreindar upplýsingar voru í flestum tilvikum fyrir hendi í gögnum um hjónaskilnaðarmál sem fóru í gegnum leyfisveitingakerfið. Í nokkrum málum, þar sem hjón höfðu lifað aðskilin í langan tíma áður en þau sóttu um skilnaðarleyfi, kemur fram að þau hafi fyrir löngu gert fjárskipti sín á milli. Í skilnaðarmálum, sem tekin voru til dóms og eru skráð í dóma- og þingbókum sýslumanna, kemur fram ástæða skilnaðar og hver sótti um skilnað. Ekki er greint frá börnum eða skilnaðarskilmálum en vísað í vottorð frá viðeigandi sáttanefnd um veraldlega sáttauumleitun. Ekki er alltaf tilgreint hvaða sáttanefnd eða umdæmi var um að ræða og því ekki hægt að rekja frekar til að fá upplýsingar um bú- og fjárskipti og forræði barna við skilnaðinn. Í tilfellum þar sem vantaði upplýsingar um barneignir hjóna og starf eiginmannsins og konunnar, ef tilgreint var annað en að hún væri kona mannsins, var

⁵² Lovsamling for Island VII, bls. 400–402 („Forordning for Denmark og Norge, ang. Ægtefolks Adskillelse „18. október 1811), VIII , bls. 537–544 („Forordning, ang. Præsternes Embede med Hensyn til Ægteskab“, 30. apríl 1824).

notast við manntöl á vefsíðu Þjóðskjalasafns Íslands.⁵³ Samkvæmt gögnum, sem fundust við leit frá landshöfðingjatímabilinu 1. apríl 1873 og til ársloka 1926, óskuðu 735 hjón eftir skilnaði. Markmið mitt var að finna sem flest og helst öll hjónaskilnaðarmál í fyrrgreindum skjalasöfnum á rannsóknartímabilinu til að fá heildaryfirlit yfir fjölda skilnaða á tímabilinu og meta skilnaðartíðni. Varðveisla bréfa- og bréfadagbóka amtmanna og landshöfðingja er góð og gefur því tilefni til að ætla að þarna sé um að ræða nokkuð tæmandi heimildagrunn um fjölda hjónaskilnaða sem komu til úrlausnar í gegnum leyfisveitingakerfi Danakonungs hér á landi á rannsóknartímabilinu. Sama máli gegnir um varðveislu dóma- og þingbóka en þar hafa allar bækur varðveist fyrir utan dóma- og þingbækur sýslumanna Barðastrandar- og Ísafjarðarsýslna frá árabilinu 1873–1910, en þær bækur glötuðust í bruna, og bækur Gullbringu- og Kjósarsýslu um borgarleg hjónabönd og skilnaði fyrir árin 1916–1933 sem ekki hafa borist til Þjóðskjalasafns og eru taldar glataðar. Hversu mörg skilnaðarmál gætu hafa leynst í þessum bókum er erfitt að áætla. Mögulega gætu einhverjir dómskilnaðir verið skráðir í hinum glötuðu dóma- og þingbókum Barðastrandar- og Ísafjarðarsýslna en í ljósi lágs hlutfalls dómskilnaða á rannsóknartímabilinu (alls 32) er líklegt að þeir séu örfáir eða alls enginn. Skýring á fáum dómskilnuðum getur verið sú að þrátt fyrir að upphaflega hafi verið gert ráð fyrir að leyfisveitingakerfi konungs gæfi út skilnaðarleyfi af ástæðum sem ekki voru viðurkenndar í gildandi lögum var fljótlega horfið frá þeiri reglu og skilnaðarleyfi fékkst einnig á grundvelli lögmætra ástæðna án þess að leita til dómstóla.⁵⁴ Í bókum Gullbringu- og Kjósarsýslu um borgaraleg hjónabönd og skilnaði er mögulegt að sé að finna upplýsingar um hjón, sem sóttu um skilnað að borði og sæng og úrlausn þeirra mála hjá sýslumanni og síðan lögskilnað ef hjón voru sammála um skilnað, og ekki var leitað til stjórnarráðsins um lögskilnaðarleyfi.

Afrit úr fyrrnefndum bókum birtast í nokkrum tilvikum í skjalasafni amtmanna, landshöfðingja og stjórnarráðsins ásamt öðrum fylgiskjölum þegar verið var að sækja um algjöran skilnað að undangengnum skilnaði að borði og sæng eða leyfi til að giftast aftur eftir skilnað. Það er álitamál hvort tekist hafi að finna öll eða meirihluta skilnaðarmála fyrir tímabilið 1873–1904 þar sem ekki eru fyrir hendi til viðmiðunar opinberar tölur um dómskilnaði eða útgefin leyfisbréf frá þessum tíma. Sambærilegur fjöldi lögskilnaða sem birtar eru í hagskýrslum frá 1904 og í mínum gagnagrunni á

⁵³ ÞÍ. Manntalsvefur.

⁵⁴ J. Nellemann, *Ægteskabsskilsmissa ved kongelig bevilling*, bls. 79.

árabilinu 1904–1926 (mynd 1) bendir til þess að þar hafi markmiðið náðst og að fjöldi lögskilnaða eftir 1904 sé tæmandi og nokkuð áreiðanlegur. Eins og fram kemur á mynd 1 eru opinberar tölur um fjölda lögskilnaða og staðfestir lögskilnaðir í gagnagrunni rannsóknarinnar nánast þær sömu. Árin 1904 og 1906 eru lögskilnaðir einum fleiri í mínum gagnagrunni en birtast í opinberum tölu (sjá viðauka G). Hvað varðar árið 1904 er skýringin sú að eitt skilnaðarleyfi var útgefið af landshöfðingja áður en embætti hans var endanlega lagt niður síðar það ár.⁵⁵ Umfram fjöldi skilnaðarleyfa fyrir árið 1906 skýrist sennilega af því að eitt lögskilnaðarleyfi var gefið út af bæjarfógetanum í Reykjavík sem hafði lögum samkvæmt frá árinu 1904 (frá 23. ágúst) heimild til að gefa út leyfi til lögskilnaðar að undangengnum skilnaði að borði og sæng. Umrædd hjón voru skilin að borði og sæng með leyfi amtmanns frá árinu 1902 og sóttu um lögskilnað hjá bæjarfógeta en ekki til stjórnarráðsins. Konan giftist aftur um tveimur mánuðum eftir að þau sóttu um lögskilnað hjá bæjarfógeta.⁵⁶ Leiða má líkur að því að þar sem hagskýrslur sýna lægri tölur en ég hef í mínum gagnagrunni, sé það vegna þess að ekki hafi borist upplýsingar um staðfestan skilnað frá viðkomandi embættum sem gáfu út skilnaðarleyfin. Lægri tölur staðfestra lögskilnaða hjá mér (alls 318 en í opinberum hagtölum 328) eru væntanlega vegna þess að ég hef ekki upplýsingar um endanlega úrlausn í þeim tíu skilnaðarmálum sem þarna munar. Í ljósi umframfjölda umsókna um lögskilnaði á árabilinu 1904–1926 samanborið við opinberar hagtölur og fjölda staðfestra skilnaða er líklegt að ég hafi fundið upplýsingar um alla skilnaði sem birtast í opinberum tölu.

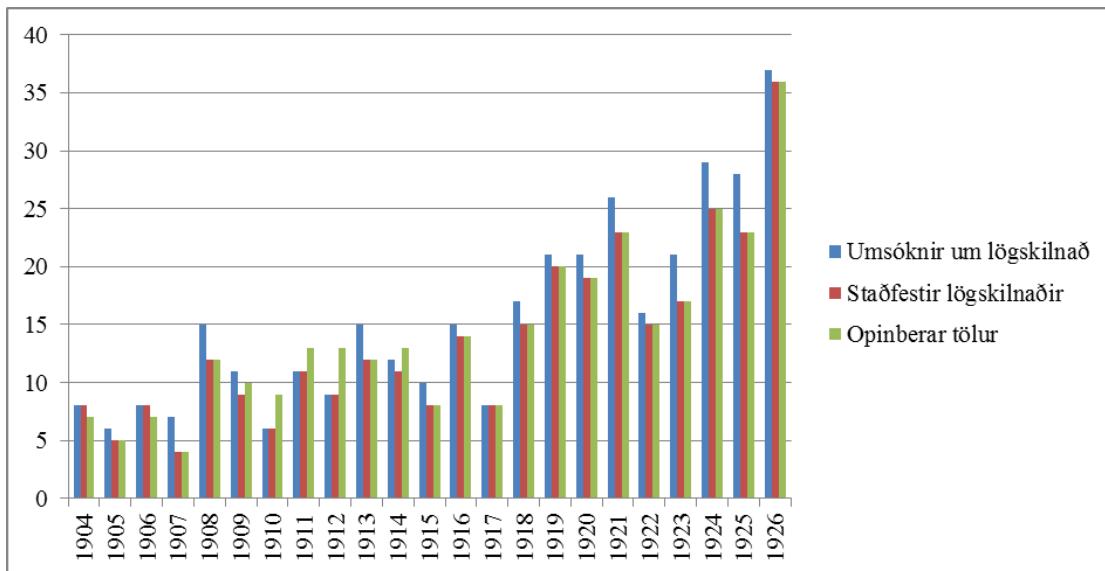
Tilskipanir og lagaboð, sem skapa lagalega umgjörð leyfisveitingakerfis Danakonungs frá því um aldamótin 1800, um úrlausnarvald stjórnavalda í skilnaðarmálefnum er að finna í *Lovsamling for Island*. Rit F.T. I. Grams og V. Bentzons um danskan fjölskyldurétt og bók J. Nellemanns um leyfisveitingakerfi konungs eru einnig mikilvægar heimildir um danska leyfisveitingakerfið.⁵⁷ Aðrar heimildir um lög og réttarfar í skilnaðarmálum eru *Norsku lög Kristjáns V.*, útgefin

⁵⁵ PÍ. Skj. Lh.N. DI 1898–1904 (nr. 349 askja 55); Tilskipun um hvernig gegna skuli embættisstörfum amtmanna, stiftsyfirvalda og landfógeta á Íslandi, þegar embætti þessi verða lögð niður, nr. 12, 23. ágúst 1904.

⁵⁶ PÍ. Sýsl. HA/1 Gjörðabók í hjónaskilnaðarmálum 1904–1917 (bæjarfógetinn í Reykjavík), bls. 13; Ks. BA/ 11 Prestþjónustubók 1899–1909, Reykjavíkurprestakall, bls. 444; Tilskipun um hvernig gegna skuli embættisstörfum amtmanna, stiftsyfirvalda og landfógeta á Íslandi, þegar embætti þessi verða lögð niður, nr. 12. 23. ágúst 1904.

⁵⁷ F. T. I. Gram, *Forelæsninger over den danske familieret*; Viggo Bentzon, *Den danske familieret*; J. Nellemann, *Ægteskabsskilsmisse ved kongelig bevilling*.

1687, sem til eru í íslenskri þýðingu frá árinu 1779, *Lögfræðisleg formálabók* eftir yfirdómarana Magnús Stephensen og Lárus. E. Sveinbjörnsson frá árinu 1886, og *Lagsafn handa alþýðu* sem Magnús Stephensen, þá orðinn landshöfðingi, og Jón Jensson yfirdómari tóku saman á árunum 1887–1910.⁵⁸ Einnig er oft að finna tilvísanir í lagaheimildir í málskjölum embættismanna um skilnaði.

Heimildir: Gagnagrunnur rannsóknar unninn upp úr upplýsingum skjala *ÞÍ. Skj. Stjr. I., Sýsl., Lh.N. DI 1898–1904* (nr. 349 askja 55); *Hagskinna*, bls. 158–159.

Mynd 1. Samanburður á opinberum hagtölum um lögskilnaði og gagnagrunni rannsóknarinnar á árabilinu 1904–1926.

Gagnagrunnur rannsóknar um hjónaskilnaði er unninn upp úr upplýsingum fyrrgreindra skjalasafna og úr manntölum. Til að fá heildarmynd af skilnuðum og ástæðum þeirra er í senn stuðst við opinber gögn (dómskjöl, leyfisbréf, gjörðabækur sýslumanna), tölfræðilegar upplýsingar og persónulegar heimildir sem í þessu tilviki eru bónarbréf frá einstaklingum eða hjónum til konungs eða amtmanns, ýmist saman af umsækjanda/umsækjendum eða öðrum aðila fyrir hans/þeirra hönd. Aðrar heimildir eru fátækravottorð og vottorð presta um sáttaumleitanir. Gagnagrunnurinn geymir upplýsingar um nöfn og búsetu hjóna (sýslu, bæ, land), búsetuaðstæður við skilnað þ.e. í sambúð eða aðskilin, árafjölda aðskilnaðar starf eiginmanns, ártal og skilnaðargerð, frumkvæði að skilnaði og ástæðu skilnaðar, fjárhagsstöðu, barneign og heimildir (skjalasöfn) um skilnaðinn. Samþætting og töluleg úrvinnsla þessara gagna

⁵⁸ Kong Christians þess fimta Norsku lög á íslensku utløgd; Magnús Stephensen og L. E. Sveinbjörnsson, *Lögfræðisleg formálabók*, bls. 2, 205–208, 244–247, 260–270; Magnús Stephensen og Jón Jensson, *Lagsafn handa alþýðu I*, bls. 61–63, 77–78, , 115, 127, 158, 167–168, 187–188, 222–223, 247–248–258, 297; III, bls. 205, 217.

gefur möguleika á að kanna hvað liggur að baki skilnaðartölunum. Frá hverjum var bónarbréfið, báðum hjónunum eða öðru þeirra? Hver var ástæða fyrir skilnaðinum? Í mörgum tilvikum kemur fram samfélags- og fjárhagsstaða fólksins. Bréfin og skýrslur um sáttaumleitanir með hjónum gefa innsýn í tilveru fólks á fyrri tíð, lífskjör, aðstæður og einkalíf ásamt því að endurspeglar viðhorf hjónanna til hjónabandsins og í þessu tilfelli hvað var ekki ásættanlegt ástand í hjónabandinu.

4 Hjónabönd og skilnaðir í kjölfar siðaskipta

Kristján III. Danakonungur innleiddi siðaskipti í ríkjum sínum formlega með gildistöku lútherskrar kirkjuskipanar (d. Ordinants) árið 1537 í Danmörku og á Íslandi árið 1541 í Skálholtsstifti og tíu árum síðar fyrir Hólastifti. Kirkjuskipanin tók mið af kenningum Lúthers um að hjónabandið væri veraldleg stofnun óháð guðslögum (kirkjulögum) og átti það því að vera á hendi veraldlegra valdhafa að úrskurða í hjúskaparmálefnum samkvæmt gildandi hjúskaparlögum. Hlutverk presta var að gefa hjón saman og „hughreysta þeirra hrellu samviskur“.⁵⁹ Próunin varð þó önnur. Kirkjunnar menn höfðu áfram afskipti af hjúskaparmálum, þeir skipuðu sæti í dóum á prestastefnum ásamt biskupi og dæmdu í hjúskaparmálum.⁶⁰ Þá áttu helstu frumkvöðlar siðaskiptanna þátt í samningu hjúskaparlaga,⁶¹ og gilti það um hjónabandsgreinar Friðriks II. Danakonungs sem lögfestar voru hér á landi árið 1582. Í þeim fólust nákvæm fyrirmæli um giftingar og leyfilegar skilnaðarástæður.⁶² Áður en fjallað er um ákvæði hjónabandsgreinanna um skilnaði verður sjónum beint að viðhorfum helstu leiðtoga siðaskiptanna til hjónaskilnaða. Leitað verður svara við því með hvaða rökum siðaskiptamenn studdu þá ákvörðun að hjónaskilnaðir skyldu leyfðir? Undir hvaða kringumstæðum mátti leysa upp hjónabandið? Höfðu konur jafnan rétt og karlar að sækja um skilnað?

4.1 Hjónabandsskilningur Lúthers

Upphaf siðaskipta í Evrópu á fyrri hluta 16. aldar er rakin til gagnrýni Marteins Lúthers á spillingu innan kaþólsku kirkjunnar. Hann sakaði kaþólsku kirkjuna meðal annars um að hafa búið til og notað kenningarnar um sakramentin sjö til þess að

⁵⁹ Í formála tilskipunarinnar kemur fram að Jóhannes Bugenhagen samstarfsmaður Lúthers hafi komið til Danmerkur til að semja kirkjuskipanina sem síðan var send til Lúthers og félaga hans í Wittenburg til yfirlestrar, sbr. *Íslenskt fornbréfasafn* X, bls. 143; Einar Sigurbjörnsson, *Embættisgjörð. Guðfræði hjónustunnar í sögu og samtíð*, bls. 30, 315-316.

⁶⁰ Árið 1639 mótaði Brynjólfur biskup Sveinsson það fyrrkomulag prestastefnunnar að hún skuli haldast árlega á Þingvöllum, á samt tíma og Alþingi. Biskup skipaði helmingisdóm sem í sátu þrír klerkar og þrír leikmenn. Sbr. Skúli S. Ólafsson, „Prestastefna í Skálholti ræðir heimilisofbeldi.“, bls. 7; *Í nafni heilagrar guðdómsins þrenningar*, bls. 26-31, 74, 101.

⁶¹ Calvin kom að samningu skilnaðarlaga í Genf í Sviss, Zwingli í Zurich og Lúther í Württemberg. Skilnaðarlög í Hollandi og Skotlandi fylgdu hugmyndum Kalvíns en áhrifa frá kenningum Lúthers gættí mestum hluta Þýskalands og á Norðurlöndum, sbr. Roderick Phillips, *Putting asunder*, bls. 41, 193-196.

⁶² Hjónabandsgreinar Friðriks II. gengu í gildi í Danmörku og Noregi árið 1582 og á Íslandi 1587 sbr. *Lovsamling for Island* I, bls. 113-124 („Ordinants, hvorledes udi Ægteskabssager paa Island dömmes skal“, 2. júní 1587); Richard Mott, „Indledning“, bls. 3-5, 11.

leggja grunn að veldi sínu.⁶³ Hér á eftir verður sérstaklega hugað að kenningu Lúthers um hjónabandssakramentið og afstöðu hans til hjónaskilnaða.

Samkvæmt skilningi kaþólsku kirkjunnar var kristið hjónaband talið sakramenti á þeirri forsendu að Kristur veitti hjónum sérstaka náð til að lifa saman og gegna skyldum sínum hvort við annað að vilja Guðs.⁶⁴ Einnig var áréttar að í lifanda lífi væri hjónabandið órjúfanlegt og er þar stuðst við texta *Nýja testamentisins*⁶⁵ þar sem Kristur tjáir sig um hjónaskilnað og er það endurtekið í þremur guðspjöllum. Lúther gagnrýndi túlkun kaþólsku kirkjunnar á áðurnefndum textum þar sem ekki hafi verið tekið tillit til texta Matteusarguðspjallsins (5, 32 og 19, 3–12) þar sem Kristur leyfir skilnað hjóna vegna hórs.⁶⁶ Í ritinu *Um Babylonerleiðingu kirkjunnar* hafnar Lúther fimm af sjö sakramentum kaþólsku kirkjunnar og er hjónabandið eitt þeirra. Hann tók hjónabandið úr tölu sakmentanna á þeim forsendum að það hafi verið til frá upphafi og sé því ekki stofnsett af Kristi og að það skorti hið ábreifanlega ytra tákn um fyrirheit Guðs (sbr. til dæmis vatnið í skírninni). Í rökstuðningi Lúthers er því haldið fram að hjónabandsskilningur rómversku kirkjunnar sé byggður á misskilningi og rangri latneskri þýðingu Biblíunnar frá 5. öld á gríska hugtakinu *mysterium* (leyndardómur) um samband karls og konu sem hafi verið ranglega þýtt á latínu sem *sakramentum*.⁶⁷ Með endurtúlkun Lúthers á hjónabandsskilningi kaþólsku kirkjunnar var grafið undan meginrökum hennar um óuppleysanleika hjónabandsins og um leið undan banni við hjónaskilnaði.

Þrátt fyrir að Lúther teldi hjónabandið ekki til sakmenta kirkjunnar lagði hann mikla áherslu á að hjónabandið væri heilög stofnun. Í afstöðu sinni til hjónaskilnaðar var Lúther þeirrar skoðunar að þeir sem vildu teljast kristnir ættu ekki að skilja. Ef erfiðleikar kæmu upp í hjónabandi og sættir tækjust ekki taldi Lúther engu að síður nauðsynlegt að stjórnvöld leyfðu hjónum að skilja til að koma í veg fyrir ómælda óhamingju þar sem það samræmdist ekki kærleiksboðorði Krists að neyða fólk til að

⁶³ Arnfríður Guðmundsdóttir, „Lúther og konurnar“, bls. 20–22.

⁶⁴ Einar Sigurbjörnsson, *Embaettisgjörð. Guðfræði þjónustunnar í sögu og samtíð*, bls. 315.

⁶⁵ *Biblía það er heilög ritning*, (Matteusarguðspjall 5, 32., 19, 3–12), bls. 870, 885, orð Krists „nema fyrir hórsök“ eru fallin burt í Markúsarguðspjalli 10, 1–12 og Lúkasarguðspjall 16, 18), bls. 908–9, 940.

⁶⁶ Ditlev Tamm, Jens Ulf Jørgensen, *Dansk retshistorie i hovedpunkter fra Landskabslovene til ørsted II*, bls. 84–85; *Biblía það er heilög ritning*, (Matteusar guðspjall 5, 32), bls. 870.

⁶⁷ Arnfríður Guðmundsdóttir, „Lúther og konurnar“, bls. 20–21; Martin Luther, *Om kyrkans babyloniska fångenskap ett förspel*, bls. 198–205. Um þýðingu á sakmentum vitnar Lúther í 5. kafla Efesusbréfsins (5: 32).

vera áfram í óhamingjusömu hjónabandi.⁶⁸ Lúther taldi þannig óhjákvæmilegt að leyfa að hjónabandi yrði slitið við ákveðnar aðstæður. Hór maka (lat. adulterium), fjarvist maka í langan tíma (lat. desertio malitiosa) og getuleysi (lat. impotentiam) eða neitun um kynmök (lat. desertio non localis) voru að mati Lúthers gildar skilnaðarástæður sem hann rökstyður með guðfræðilegum rökum og vísunum í heilaga ritningu.⁶⁹ Samkvæmt hugmyndum Lúthers um hjónabandið fólu fyrrgreindar ástæður í sér vanrækslu og brot á hjúskaparskyldum maka sem meðal annars fólust í gagnkvæmu stuðningi, uppeldi barna, trúmannsku og fullnægingu kynhvatarinnar. Langvarandi aðskilnaður hjóna vegna brotthlaups annars makans eða neitun um kynmök var ekki síður alvarlegt brot en framhjáhald þar sem slíkar aðstæður gætu leitt til framhjáhalds. Til að koma í veg fyrir að einstaklingar væru dæmdir til einlífis eftir skilnað hafnaði Lúther skilnaði að borði og sæng rómversku kirkjunnar og mælti með algjörum hjónaskilnaði með möguleika á endurgiftingu fyrir saklausa aðilann.⁷⁰

Helstu leiðtigar siðaskiptahreyfingarinnar, Jóhann Kalvin, Úlrik Zwingli og Filippus Melankton, tóku undir gagnrýni Lúthers á hjónabandsskilningi kaþólsku kirkjunnar og að hjónabandið skyldi tekið úr tölu sakamentanna en voru ekki eins samstíga er varðaði hvaða ástæður ættu að liggja til grundvallar hjónaskilnaði. Kalvin taldi einungis hór réttlæta hjónaskilnað, Melankton nefndi hór, fjarvist, ofbeldi og morðtilraun og Zwingli eins og Melankton vildi leyfa skilnað vegna hórs maka, fjarvistar án tilefnis og vegna dvalar erlendis en einnig vegna geðveiki, brjálsemi eða holdsveiki maka.⁷¹

Fraðimenn eru almennt þeirrar skoðunar að við samningu hjónabandsgreina Friðriks II. hafi verið stuðst við rit guðfræðiprófessorsins Niels Hemmingsen, *Libellus de conjugio, repudio et divorcio* (á dönsku *En lille bog om ægteskab, hævet forlovelse og skilsisse*) sem gefin var út árið 1572. Hemmingsen samdi ritið til leiðbeiningar fyrir presta sem sátu í hjúskapardómstólum í dansk-norska ríkinu.⁷² Hemmingsen

⁶⁸ Sigurjón Árni Eyjólfsson, „Ágrip af kristnum hjónabandsskilningi“, bls. 321, 329.

⁶⁹ *Biblia það er heilög ritning*, (Mattheusarguðspjall, 5, 32., fyrra bréf Páls til Korintumanna, 7, 15), bls. 870, 1025. Roderik Phillips, *Putting asunder*, bls. 48.

⁷⁰ Martin Luther, *Om kyrkans babyloniska fångenskap ett förspel*, bls. 218–229; Björn Björnsson, *The Lutheran doctrine of marriage in modern Icelandic society*, bls. 20–25–28; Ditlev Tamm, Jens Ulf Jørgensen, *Dansk retshistorie i hovedpunkter fra Landskabslovene til ørsted* II, bls. 85.

⁷¹ Roderick Phillips, *Putting asunder*, bls. 41, 49, 53–54, 85, 194–195.

⁷² Richard Mott, „Indledning“, bls. 11; Ditlev Tamm, Jens Ulf Jørgensen, *Dansk retshistorie i hovedpunkter fra Landskabslovene til ørsted*, II, bls. 84; Ernst Andersen, *Ægteskabsret* II, bls. 251.

vildi ganga lengra en Lúther hvað varðar leyfilegar skilnaðarástæður en auk hórs, fjarvistar og getuleysis tilgreinir hann guðleysi maka, blekkingu og ofbeldi.⁷³

Þær skilnaðarástæður, sem lögleiddar voru í Danaveldi við gildistöku hjónabandsgreina Friðriks II, tóku mið af kenningum Lúthers um hvaða ástæður í hjónabandinu réttlættu hjónaskilnað.

4.2 Skilnaðarákvæði hjónabandsgreina Friðriks II.

Eins og getið er að framan voru skilnaðarákvæði hjónabandsgreina Friðriks II. gildandi skilnaðarlög í löndum Danakonungs og þar á meðal hér á landi fram á 20. öld og því ástæða til að gera þeim nokkur skil. Hjónabandsgreinar Friðriks II. fyrir Ísland komu út á dönsku 2. júní 1587 og eru birtar í *Lovsamling for Island*. Þær eru einnig til í tveimur íslenskum þýðingum, önnur er þýðing Odds Einarssonar biskups á Hólum, frá árinu 1635 og hin birtist í *Norsku lögum Kristjáns V.* í þýðingu frá árinu 1779.⁷⁴ Í eftirfarandi umfjöllun um skilnaðarákvæði hjónabandsgreinanna er stuðst við dönsku útgáfuna frá árinu 1587.

Samkvæmt hjónabandsgreinunum réttlættu þrjár ástæður hjónaskilnaði, þ.e. hór (framhjáhald í nútímamáli), brotthlaup eða getuleysi maka, og varð maki, sem krafðist skilnaðar (kærandi), að sanna brot/sekt makans fyrir dómstórum. Í hórdómsmálum varð að kanna af hálfu dómara hvort kærandi væri sjálfur saklaus og ekki komið hinum til að brjóta af sér. Eftir skilnaðardóm mátti hinn hórseki ekki giftast aftur fyrr en í fyrsta lagi eftir þrjú ár með leyfi konungs, að framlögðu vottorði um siðsamlega hegðun og lífernir frá skilnaðardómi. Einnig varð hann að setjast að í annarri sókn en fyrrverandi maki bjó í.⁷⁵

Í ákvæði um brotthlaup maka er kveðið á um að ef annað hjónanna yfirgefi hitt án nægilegs tilefnis, t.d. af illvilja og án samþykkis, kemur fram að hægt sé að krefjast skilnaðar hafi maki verið fjarverandi í að minnsta kosti þrjú ár. Kæranda bar að framvísa skriflegum vitnisburði á þingi frá sóknarpresti sínum og fólkí úr sókninni um að makinn hafi verið fjarverandi í þrjú ár og að kærandi hefði lifað ærlegu lífernir á

⁷³ Niels Hemmingsen, *Vejledning i ægteskabssager* 1572, bls. 4, 137–139, 167 (samkvæmt Hemmingsen rökstuddi Melankton ofbeldi sem skilnaðarsök með vísun í frásögn Krists um að Moses hafi leyft hjónaskilnað vegna „hjartaharðúðar mannsins“, sbr. *Biblía það er heilög ritning* (Mattheusarguðspjall 19, 8 og Markúsarguðspjall 10, 5) bls. 885, 909.

⁷⁴ *Lovsamling for Island* I, bls. 113, 119–124 („Ordinants, hvorledes udi Ægteskabssager paa Island dömmes skal“, 2. júni 1587).

⁷⁵ *Lovsamling for Island* I, bls. 113, 119–124 („Ordinants, hvorledes udi Ægteskabssager paa Island dömmes skal“, 2. júni 1587).

biðtímanum og ekki gefið maka tilefni til brotthlaups. Langtímafjarvera eiginmanns í hernaði eða kaupmennsku var ekki talið brotthlaup og því bar eiginkonu að bíða hans í að minnsta kosti sjö ár áður en hún gat krafist skilnaðar með dómi. Getuleysi maka var möguleg skilnaðarsök. Ef maki var getulaus í hjónabandinu átti hann að fá þrjú ár til að leita sér hjálpar. Ef ekki fannst lausn á vandamálinu fékkst skilnaður að því tilskildu að sannað var að getuleysi hefði verið fyrir hendi fyrir giftingu. Yrði getuleysisi vart eftir giftinguna var skilnaði hafnað og áttu hjónin að bera þann kross eins og aðra sem lagðir væru á hjón. ⁷⁶ Ekki er ljóst af ákvæði um getuleysi hvort átt er við getuleysi til samfara eða getuleysi til getnaðar, þ.e. ófrjósemi. Þegar skoðuð eru nokkur skilnaðarmál, sem komu til dóms á prestastefnum vegna getuleysisi, er auðsær sá skilningur að átt er við getuleysi til samfara í hjónalífinu. Sennilega átti getuleysi maka við um bæði getuleysi til samfara og ófrjósemi en í starfslýsingu landlæknis á Íslandi frá árinu 1787 var það eitt af embættisverkum hans að sjá um rannsóknir vegna „decisioner“ í hjónabandsmálum vegna getuleysisi, ófrjósemi og annarra lagalegra álitamála.⁷⁷

Auk fyrrgreindra löglegra skilnaðarástæðna eru í hjónabandsgreinunum tilgreind ýmis tilfelli í hjónabandi sem gátu mögulega verið forsenda skilnaðar. Ef um tvíkvæni var að ræða og maki hins tvíkvænta var grandalaus skyldi hann ekki líða neinn skaða og var heimilt að giftast aftur. Hægt var að fá skilnaðardóm ef maki hafði verið dæmdur fyrir refsivert athæfi og miðaðist biðtími eftir að fá skilnað af því hvort maki hafði gerst sekur um glæp sem varðaði ærumissi eða ekki (d. uærlig, ærlig sag). Sérstaklega er áréttuð að ef það gerðist að annað hjónanna varð vitstola/geðveikt fékkst ekki skilnaður og átti makinn að hjálpa hinum veika eins og mögulegt væri. Átti það einnig við ef makinn veiktist af smitandi sjúkdónum eins og holdsveiki eða „frandsøser“ (sárasótt/sýfilis) en tekið var fram að það væri kristilegt að sá smitaði forðaðist að smita maka sinn. Ef það sannaðist, að makinn hefði verið smitaður af holdsveiki fyrir giftingu og leynt því, gat sá aðilinn, sem var blekktur, sótt um skilnað.

⁷⁶ Lovsamling for Island I, bls. 119–124 („Ordinants, hvorledes udi Ægteskabssager paa Island dömmes skal“, 2. júní 1587). Samkvæmt Lárusi H. Bjarnasyni lögfræðiprófessor var getuleysi í flokki skilnaðarástæðna sem hann kallar undanfarandi skilnaðarástæður, sem í nýju skilnaðarlögunum sem lögfest voru í árslok 1921 urðu að ógildingarástæðum, sbr. Fyrillestrar úr sifjarétti, bls. 15

⁷⁷ Guðs dýrð og sálнanna velferð, bls. 50–51, 100–101, 103, 196, 389, 397. Danski lagaprófessorinn Viggo Bentzon telur að ákvæðið eigi bæði við um getuleysi til kymaka og barnagetnaðar þ.e.a.s. ófrjósemi, sbr. Den danske familieret, bls. 215–216. Kemur þetta skýrt fram í tilskipun um embættisverk landlæknis á Íslandi árið 1787 þar sem hann á sjá um rannsóknir vegna „Decisioner i Ægteskabssager om Impotentia, sterilitate og andre juridiske Questioner“, Sjá. Lovsamling for Island V, bls. 497 („Instruction for Landphysikus i Island“, 21. september 1787).

Tekið var fram að skilnaðarbréf, sem hjón kynna á þingi eða gefa sín á milli, séu ógild og að það sé refsivert athæfi sem jafngilti hórdómi. Kynin höfðu jafnan rétt á að sækja um skilnað og af sömu ástæðum.⁷⁸

Hjónabandsgreinar Friðriks II. voru í gildi í hartnær 300 ár og voru teknar upp óbreyttar í Dönsku lög árið 1683 og Norsku lög Kristjáns V. árið 1687. Skilnaðarlöggjöfin heimilaði hvorki né bannaði skilnað að borði og sæng og urðu engar breytingar á löglegum skilnaðarástæðum fyrir utan tilskipun frá árinu 1750 sem var viðbótarákvæði við fyrrnefnd ákvæði um refsivert athæfi maka. Samkvæmt tilskipuninni var hjónaskilnaður þannig leyfilegur ef annar makinn hafði verið dæmdur í ævilangt fangelsi og var biðtími ýmist þrjú eða sjö ár og fór eftir því hvort um var að ræða brot sem varðaði ærumissi eða ekki.⁷⁹

Í hjónabandsgreinum Friðriks II. var fylgt eftir hugmyndum Lúthers um að leyfa algjöran hjónaskilnað og sækjanda skilnaðar að giftast aftur. Skilnaðarástæðurnar voru reistar á þeim grunni að annað hjónanna hefði gert sig sekt um ámælisvert atferli. Í samræmi við hugmyndir Lúthers um hjónabandið sem veraldlega stofnun var í hjónabandsgreinunum gert ráð fyrir að hjúskaparmál væru til meðferðar og úrlausnar í rétti sem í sætu lénsmenn, biskupar, lögmenn, prestar og prófastar (andlegir og veraldlegir).⁸⁰ Eftir siðaskipti þróaðist það fyrirkomulag hér á landi að frumkvæði Brynjólfss Skálholtsbiskups Sveinssonar árið 1639 að hjúskaparmál væru tekin til meðferðar á prestastefnum⁸¹ sem haldnar voru árlega á Þingvöllum. Í dómi áttu sæti ásamt biskupi prófastar og prestar. Með þessu móti tryggði Brynjólfur biskup kirkjustjórninni dómsvald í hjúskaparmálum. Þetta fyrirkomulag hélst framundir aldamótin 1800 þegar kirkjudómstólar í hjúskaparmálum voru lagðir niður í

⁷⁸ Lovsamling for Island I, bls. 119–124 („Ordinants, hvorledes udi Ægteskabssager paa Island dömmes skal“, 2.júní 1587).

⁷⁹ Ditlev Tamm, Jens Ulf Jørgensen, *Dansk retshistorie i hovedpunkter, fra Landskabslovene til ørsted I*, bls. 86; Lovsamling for Island III, bls. 45–48 („Forordning, ang. Rettergang i Skilsmisse-Sager“, 29. maí 1750), bls. 62–63 („Forordning, ang. Skilsmisse paa Grund af begaaende Forbrydelser“, 18. desember 1750).

⁸⁰ Í formála tilskipunarinnar kemur fram að Jóhannes Bugenhagen samstarfsmaður Lúthers hafi komið til Danmerkur til að semja kirkjuskipanina sem síðan var send til Lúthers og félaga hans í Wittenberg til yfirlestrar, sbr. *Íslenskt fornbréfasafn* X, bls. 143; Einar Sigurbjörnsson, *Embættisgjörð. Guðfræði þjónustunnar í sögu og samtíð*, bls. 30, 315–316.

⁸¹ Samþærilegir dómsstólar í Danmörku voru tamperett/consistori og í Noregi kapitelrett, sbr. Ditlev Tamm, Jens Ulf Jørgensen, *Dansk retshistorie i hovedpunkter fra Landskabslovene til ørsted I*, bls. 85; Hanne Marie Johansen, *Separasjon og skilsmisse i Norge 1536–1909*, bls. 95.

Danaveldi.⁸² Frá árinu 1786 voru dómskilnaðir til úrlausnar við veraldlegan rétt sem skipaður var sýslumanni ásamt þremur vottum.⁸³

Í siðaskiptalögunum kemur ekki fram hvernig staðið skyldi að skiptum á búi eða fjármunum hjóna og ekki var minnst á börn.⁸⁴ Í dómsmálum um hjónaskilnaði á tímabilinu 1873–1926, sem skoðuð voru og hér eru til rannsóknar, var í öllum efnisatriðum farið eftir ákvæðum hjónabandsgreinanna. Áður en skilnaðardómur var kveðinn upp var gengið úr skugga um sekt hins ákærða og að sa aðilinn, sem beiddist skilnaðar, væri flekklaus og hefði enga ástæðu gefið þeim seka til misgjörningsins.⁸⁵

Skilnaðarákvæði siðaskiptalaganna voru tímamótalöggjöf í þróun skilnaðarlaga í Evrópu. Ákvörðun Lúthers, að taka hjónabandið úr tölu sakramentanna og þar með hafna kenningu kaþólsku kirkjunnar um órjúfanleika hjúskaparins var forsenda þess að fyrsta kynslóð skilnaðarlaga,⁸⁶ þ.e. eftir að hjúskaparlög Rómarréttar létu unda síga fyrir kanónískum rétti kaþólsku kirkjunnar,⁸⁷ var innleidd í ríkjum mótmælenda á Norðurlöndum og í Evrópu. Með lögleiðingu skilnaðarákvæða hjónabandsgreina Friðriks II., tóku gildi lög sem á sínum tíma komu kven- eða mannréttindum ekkert við en tryggðu samt sem áður jafnan rétt kynjanna að skilnaði og einstaklingum þau mannréttindi að slíta hjónasambúð.⁸⁸ Þegar leið á 18. öld voru skilnaðarástæður siðaskiptalaganna studdar ritningarlegum rökum, ekki í samræmi við ríkjandi hugmyndastefnur 18. aldar um að auðvelda óhamingjusönum hjónum að slíta hjónasambúð.

⁸² Lovsamling for Island, I, bls. 124 („Ordinants, hvorledes udi Ægteskabssagar paa Island dömmes skal“, 2. júni 1587); Már Jónsson (2006), „Inngangur“, bls. 22, 26; Skúli S. Ólafsson, „Prestastefna í Skálholtsstifti ræðir heimilisofbeldi“, bls. 7.

⁸³ J. Nellemann, *Ægteskabsskilsmissa ved kongelig bevilling*, bls. 117. Nellemann greinir frá því að fyrsta breytingin í þá átt að afnema lögsögu kirkjunnar í hjúskaparmálum átti sér stað á Struensee tímabilinu með tilskipun árið 1771 um að hjúskaparmál á Sjálandi skyldu tekin til meðferðar í Hof- og Statsretten í Kaupmannahöfn. Kirkjudómstólar voru endanlega lagðir niður í Danmörku og Noregi með tilskipun 1. desember 1797 og er tilskipunin birt í Lovsamling for Island VI bls. 310–312 („Forordning for Danmark og Norge, ang. Behandlingen af Ægteskabssager“, 1. desember 1797), bls. 353–354 („Cancelli-Skrivelse til Stiftbefalingsmand Levtzow, ang. Behandlingen af Skilsmisse-Sager“, 9. desember 1786), bls. 508–510 („Reskript til Stiftbefalingsmand Levetzow og Biskoppen i Skálholts Stift Hannes Finnsson, ang. Ægteskabs-Sagers Paadömmelse“, 15. febrúar 1788).

⁸⁴ Lovsamling for Island, I, bls. 124 („Ordinants, hvorledes udi Ægteskabssagar paa Island dömmes skal“, 2. júni 1587); Ernst Andersen, *Ægteskabsret* II, bls. 180.

⁸⁵ Sjá t.d. PÍ, Sýsl. GA/11, Dóma- og þingbók Húnnavatnssýslu 1872–1874, bls. 105, 119–121. GA/10, Dómsmálabók 1865–1875, bls. 240–241. GA/2, Dóma- og þingbók Strandásýslu 1863–1874, bls. 497–498, GA/2, Dóma- og þingbók Strandásýslu 1873–1894, bls. 23–25.

⁸⁶ Roderick Phillips notar hugtakið „first generation of divorce law“ um skilnaðarlög siðaskiptatímans, sbr. *Putting asunder*, bls. 192–195.

⁸⁷ S. B. Kitchin, *A history of divorce*, bls. 135–137, 152.

⁸⁸ Í Mannréttindayfirlýsingu Sameinuðu þjóðanna frá árinu 1948, segir m.a. að konur og karlar skuli njóta janfréttis um stofnun og slit hjúskapar, sbr. Mannréttindayfirlýsingin ,16 gr. (1).

5 Frjálslynd viðhorf og ný skilnaðarlög í Evrópu á 18. og 19. öld

Gagnrýni á hjónabandsskilning kaþólsku kirkjunnar, sem Lúther predikaði í Þýskalandi á fyrri hluta 16. aldar, endurómaði í skrifum byltingarsinnaðra menntamanna á 18. öld sem vildu lögleiða hjónaskilnaði í hinu kaþólska Frakklandi. Hugmyndir um frjálslyndari skilnaðarlög einskorðuðust ekki við Frakkland byltingarinna. Í Prússlandi, Svíþjóð og Danaveldi, þar sem skilnaðarlög siðaskiptanna höfðu verið í gildi í eina og hálfa öld, voru gerðar breytingar sem auðvelduðu hjónum að skilja, ýmist með nýjum lögþókum eða tilskipunum og lagaboðum.

Ríkjandi hugmyndastraumar 18. aldar höfðu áhrif á viðhorf til hjónabandsins og endurspegluðust meðal annars í frjálslyndari skilnaðarlöggjöf.⁸⁹

Í fyrri hluta þessa kafla verður sjónum beint að frjálslyndri skilnaðarlöggjöf sem lögfest var í Prússlandi og Frakklandi á 18. öld. Leitað verður svara við því í hverju hið meinta „frjálslyndi“ laganna hafi verið fólgíð. Hver voru helstu nýmæli laganna úr frá réttarsögulegu sjónarmiði? Hvaða hugmyndalegu forsendur lágu til grundvallar? Í framhaldinu er þróunin í Danmörku og Svíþjóð skoðuð. Greint er frá þeim þáttaskilum, sem urðu í úrlausn og meðferð hjónaskilnaða í danska leyfisveitingakerfinu í kjölfar úrskurðar konungs í tveimur skilnaðarmálum sumarið 1790 og leitað svara við þeirri spurningu hvort mótnun leyfisveitingakerfis Danakonungs megi rekja til erlendra hugmyndastrauma og/eða erlendra skilnaðarlaga. Hvaðan kom fordæmið og hugmyndin um frjálslynt leyfisveitingakerfi í Danmörku? Gætir mismunandi viðhorfa til kvenna og karla í skilnaðarlögum 18. aldar? Í lok kaflans er gerð grein fyrir lagalegum forsendum, tilskipunum og lagaboðum, sem lágu til grundvallar leyfisveitingakerfi konungs í skilnaðarmálum og er mikilvægt til skilnings á hvernig kerfið virkaði í framkvæmd í Danaveldi og á Íslandi eins og endurspeglast í þeim íslensku skilnaðarmálum sem fjallað er um í síðustu köflum ritgerðarinnar.

5.1 Skilnaðarlög Prússa og Frakka

Fraðimenn eru almennt sammála um að rekja megi frjálslynd skilnaðarlög, sem lögfest voru í Prússlandi og Frakklandi á 18. öld, til áhrifa frá kenningum um veraldlegan

⁸⁹ Roderick Phillips, *Putting asunder*, bls. 12–14, 159, 165, 176–179; Max Rheinstein, „Trends in marriage and divorce law of western countries“, bls. 5, 12–14; *Sveriges rikes lag 1734*, (kafli XIV, 1. gr.); Ernst Andersen, *Ægteskabsret II*, bls. 252–254.

náttúrurétt, sem voru ráðandi í evrópskri réttarheimspeki á 17. og 18. öld, og til hugmynda helstu hugsuða Frakka á 18. öld sem kenndir voru við upplýsingarstefnuna.⁹⁰ Náttúruréttarkenningin, kenning um eðli laga, er að stofni til ævaform en þegar komið var fram á miðaldir hafði mótað undir handleiðslu kaþólsku kirkjunnar náttúruréttur byggður á trúarlegum grundvelli og talinn eiga upptök sín hjá guði. Þessari hefðbundnu miðaldahugmynd um náttúrurétt var hafnað af heimspekingum 17. og 18. aldar og ný og alveg veraldleg náttúruréttarkenning kom fram í verkum höfunda eins og Samuéls Pufendorf (1632–1694), Tómasar Hobbes (1588–1679) og Johns Locke (1633–1704).

Kjarni veraldlegs náttúruréttar er kenningin um að náttúruréttur sé óháður guðlegum forsendum og að hverjum manni beri ákveðin réttindi samkvæmt mannlegu eðli og mannlegrí skynsemi einni saman.⁹¹ Sameiginlegt í mörgum náttúruréttarkenningum var hugmyndin um samfélagssáttmálann. Samkvæmt Hobbes og Locke var einstaklingurinn frumeining samfélagsins og í kjölfar samfélagssáttmála milli einstaklinganna hafði náttúruástandinu verið aflétt og ríki orðið til. Mikilvægt væri að menn héldu gerðan sáttmála því annars væri hann til einskis.⁹² Kenningunni um samfélagssáttmálann var beitt til að skýra og réttlætta ríkisvaldið og einnig valdatengsl innan fjölskyldunnar og um hjónbandið. Locke var afdráttarlaus í skoðunum sínum um hjónaskilnaði og í *Ritgerð um ríkisvald* talaði hann um hjónaband sem samfélag sem yrði til þegar karl og kona gerðu sjálfviljug með sér samning. Eins og hjá hinum lægri skepnum skyldi samband þeirra vara svo lengi sem nauðsynlegt væri eða þar til afkvæmi þeirra yrðu sjálfbjarga. Locke var þeirrar skoðunar að sá samningur væri líkt og aðrir samningar uppsejanlegur ýmist með beggja samþykki að vissum tíma liðnum eða að uppfylltum tilteknum skilyrðum. Sáttmálskenningin og hin nýja túlkun náttúruréttarins höfðu mikil áhrif á þróun skilnaðarlöggjafar og héldust í hendur við skynsemishyggu upplýsingarinnar.⁹³

Hugmyndir í anda frönsku upplýsingarstefnunnar með áherslu á gagnrýna skynsemi og náttúruleg réttindi manna höfðu áhrif á flestum sviðum samfélagsins á

⁹⁰ Hanne Marie Johansen, *Separasjon og skilsmisse i Norge 1536–1909*, bls. 127–135; Roderick Phillips, *Putting asunder*, bls. 165–172, 211–216; Ivar Nylander, *Studier rörande den svenska äktenskapsråtten historia*, bls. 207; Max Rheinstein, „Trends in marriage and divorce law of western countries“, bls. 12; Ditlev Tamm, Jens Ulf Jørgensen, *Dansk retshistorie i hovedpunkter fra Landskabslovene til Ørsted II*, bls. 144–147.

⁹¹ Gaukur Jörundsson „Um vernd mannréttinda og náttúrurétt“, bls. 6–9 (grundvöllurinn að þessum nýju viðhorfum í náttúrurétti, afhelgun hans er ýmist rakin til Húgó Grotíusar (1583–1645) eða Samuéls Pufendorfs (1632–1694)).

⁹² Gunnar Skirbekk, Nils Gilje, *Heimskakisaga*, bls. 263, 274, 322.

⁹³ Roderick Phillips, *Putting asunder*, bls. 210–211; Hanne Marie Johansen, *Separasjon og skilsmisse i Norge 1536–1909*, bls. 129–133; Thomas Hobbes, *Leviathan*, II, bls. 308–311; John Locke, *Ritgerð um ríkisvald*, bls. 112–118.

Vesturlöndum á 18. öld og eikenndust af viðleitni hinna svonefndu upplýstu einvalda (Friðriks II. mikla Prússakonungs, Katrínar miklu Rússadrottningar og Jóseps II. Austurríkiskeisara) að efla almenna velmegun í ríkjum sínum og þar með hamingju þegnanna og tekjur og völd ríkisins.⁹⁴

Einn helsti fulltrúi frönsku upplýsingarinnar, Montesquieu (1689–1755), fjallaði í ritum sínum ekki eingöngu um valdið, eðli laga og stjórnskipun ríkja en talið er að hann hafi verið fyrstur lögspekinga til að mæla með lögleiðingu hjónaskilnaða í Frakklandi.⁹⁵ Í ritinu *Lettres persanes* (Persabréf), sem kom út árið 1721, fjallaði hann um ástina og hjónabandið og hélt því fram að með því að banna skilnaði væri hjónabandið gert óbærilegt. Bann við hjónaskilnuðum var að hans mati skýring á að fæðingartíðni væri yfirleitt lægri hjá kristnum þjóðfélögum en ókristnum. Samkvæmt Montesquieu voru sterkustu rökin fyrir að leyfa hjónaskilnaði ósamlyndi hjóna (fr. l'incompatibilité mutuelle) og var hann einnig þeirrar skoðunar að gagnkvæmt samkomulag hjóna um skilnað ætti að vera næg ástæða hjónaskilnaðar og máli sínu til stuðnings vísaði hann í ákvæði *Tólftaflna laga* Rómverja um hjónaskilnaði, sem síðan hefði verið breytt í tíð Jústiníanusar keisara á 6. öld.⁹⁶ Samlandi hans, Voltaire, var sömu skoðunar og sakaði hann kaþólsku kirkjuna um tvískinnungshátt í þessum efnum, honum væri leyfilegt að skilja að borði og sæng en ekki að fá algjoran skilnað, lögin gætu svipt hann eiginkonunni og honum gert að lifa sem geldingi það sem eftir væri ævinnar.⁹⁷

Árið 1748 hafði Montesquieu opnað umræðuna um að leyfa bæri hjónum að skilja vegna ósamlyndis. Fyrstu skilnaðarlögin, sem fólu í sér ákvæði um skilnað á grundvelli ósamlyndis hjóna (e. irreconcileable enmity), eru talin vera lög Friðriks II. mikla Prússakonungs (1712–1786), *Codici Fredericiani*, sem gefin voru út árin 1750–1752.⁹⁸ Eldra dæmi um ósamlyndi í lögum (s. hat, vrede och bitterhet) sem grundvöll hjónaskilnaðar má þó finna í sánskum kirkjulögum frá árinu 1686 sem síðan voru

⁹⁴ Ingi Sigurðsson, „Upplýsingin og áhrif hennar á Íslandi“, bls. 22; H. M. Scott, „Introduction: the problem of enlightened absolutism“, bls. 1; Harald Gustafsson, „Stjórnsýsla“, bls. 43–44, 59.

⁹⁵ S. B. Kitchin, *A history of divorce*, bls. 147.

⁹⁶ Franz Neuman, „Editors's introduction“, bls. x–xii, xvii (ensk þýðing Thomas Nugent); *The spirit of the laws by baron deMontesquieu*, bls. 261–262; Charles Louis de secondat baron de Montesquieu, *L'esprit des lois*, bls. 245.

⁹⁷ Voltaire's philosophical dictionary, bls. 11–12.

⁹⁸ Max Rheinstein, „Trends in marriage and divorce law of western countries“, bls. 5, 12. Rheinstein notar hugtakið *insuperable aversion* en samkvæmt enskri þýðingu á lögunum er notað hugtakið *irreconcileable enmity* sjá, *The Frederician code*, II, bls. 128 (3. kafli, 7. gr). Hér er stuðst við enska þýðingu frá árinu 1761. Heimildum ber ekki saman um hvaða ár Frederician code voru fyrst gefin út, Max Rheinstein, nefnir árið 1752 sbr. „Trends in marriage and divorce law of western countries“, bls. 12. Ritstjórar bókarinnar *Women, the family and freedom*, sjá bls. 30, telja að það hafi verið árið 1750.

tekin upp í *Sveriges rikes lag* sem lögfest voru árið 1734. Í ákvæðinu segir að ef „hat och bitterhet“ sé á milli hjóna og náist ekki sættir þrátt fyrir aðvaranir skuli rétturinn rannsaka hvort báðir eða annar aðilinn eigi sökina og sá seki láti af hendi ákveðna upphæð. Ef ástandið lagaðist ekki dæmdust hjónin til skilnaðar að borði og sæng.⁹⁹

Friðrik II. Prússakonungur, sem talinn hefur verið fyrirmundur hins upplýsta einvalds¹⁰⁰ Evrópu, ýtti af stað umbótum á réttarfari og lögum í landinu árið 1746 undir stjórn Samúels F. Cocceji, dómsmálráðherra Prússlands. Cocceji, sem var lögspekingur í náttúrurétti, hafði lokið við að semja hluta lagabókar Friðriks II. Prússakonungs, Codici Fredericiani, áður en hann lést árið 1755. Lögbókin, sem innihélt lagaákvæði um persónurétt, fjölskylduna, hjónabandið og skilnaði, var gefin út árið 1750–1752.¹⁰¹ Markmið með lögleiðingu nýrra skilnaðarlaga var að lögfesta skilnaðarástæður sem áður fengust með undanþágum og leyfi Friðriks Wilhelms I. konungs (1676–1751) í krafti einveldisins (valdsúrskurðir, eða „Machtsprüche“) og að draga úr afskiptum konungsvaldsins af dóms- og réttarkerfinu. Einnig gaf Friðrik út tilskipun árið 1783 til dómara sem réttuðu í skilnaðarmálum þar sem áréttuð var að hjónum væri ekki gert of erfitt að skilja þar sem ósamlyndi og heift milli hjóna kæmi í veg fyrir fólksfjölgun.¹⁰²

Samkvæmt Codici Fredericiani var heimilt að veita algjoran skilnað vegna hórs og brottfarar maka, eins og áður var heimilt eftir siðaskipti. Nýmæli voru þau að geðveiki maka, ofbeldisfull hegðun, smitandi kynsjúkdómur og tvíkvæni voru viðurkenndar skilnaðarástæður; einnig var skilnaður leyfður ef maki hafði verið dæmdur til refsingar eða ærumissis vegna glæpsamlegs athæfis. Jafnframt gat annað hjóna krafist einhliða skilnaðar ef hægt var að sýna fram á að grundvöllur fyrir hjúskap væri ekki lengur fyrir hendi vegna djúpstæðrar óvildar og ágreinings hjóna og engin von væri um að sættir tækjust með þeim. Samkomulag hjóna um skilnað var einnig grundvöllur að skilnaði en mælt var með skilnaði að borð og sæng í eitt ár áður en algjör skilnaður gæfist. Leyfi til skilnaðar að borði og sæng fékkst ef upp kom

⁹⁹ *Sveriges rikes lag* 1734, (giftingarbálkur 14. kafli, 1 gr.); Johan Thorsten Sellin, *Marriage and divorce legislation in Sweden*, bls. 36; Ivar Nylander, *Studier rörande den svenska äktenskapsrättens historia*, bls. 76.

¹⁰⁰ Friðrik var aðdáandi Montesquieu, vitnar í skrif hans og var sérstakega hrifin af *Persian letters*, og var í bréfasambandi við Voltaire í mörg ár, sbr. Robert B. Asprey, *Frederick the great*, bls. 124; Giles MacDonogh, *Frederick the great*, bls. 376–378.

¹⁰¹ Walter Hubatsch, *Frederick the great*, bls. 7, 212–215; *Women, the family and freedom*, bls. 29.

¹⁰² Mary Ann Glendon, *The transformation of family law*, bls. 174; Roderick Phillips, *Putting asunder*, bls. 200–201, 219.

ágreiningur á milli hjóna (slæm meðferð eiginmanns á eiginkonu, eyðslusemi konu, drykkja mannsins) sem olli því að þau gætu ekki lengur búið saman.

Í lögnum var kveðið á um sáttatilaunir með hjónum hvort sem óskað væri eftir skilnaði að borði og sæng eða algjörum skilnaði; ef sættir tókust ekki var mælt með skilnaði að borði og sæng. Sáttaumleitanir með hjónum voru einnig skyldubundnar þegar sótt var um lögskilnað að undangengnum skilnaði að borði og sæng. Settar voru reglur um eignaskipti, framfærslu maka og barna og forræði yfir börnum við skilnað.¹⁰³ Í prússnesku lögbókinni gætir greinilega áhrifa frá skynsemishyggju og kenningum hins veraldlega náttúruréttar. Lög Friðriks II. voru grundvölluð á skynsemishyggju og vísanir í náttúrurétt er að finna á mörgum stöðum í textanum, samanber „...nature grants the same rights to men and women“ og hjónabandið er „contract of marriage“ en jafnframt eins og áður í anda Lúthers „an indissoluble society to bear good and evil together...“ Kirkjunnar menn fengu það hlutverk að reyna að koma á sáttum með hjónum áður en skilnaðarleyfi var gefið.¹⁰⁴

Útgáfa laganna frá árinu 1750–1752 vakti mikla athygli meðal lögspakinga í Evrópu og áratug eftir að þau tóku gildi höfðu þau verið þýdd á ensku og frönsku.¹⁰⁵ Codici Fredericiani var eitt þeirra rita sem Albin J. U. Hennet (1758–1828) studdist við í riti sínu *Du divorce* sem gefið var út árið 1789 og talið hafa verið notað sem fyrirmynnd við samningu skilnaðarlaga sem lögfest voru á tínum frönsku stjórnarbyltingarinnar 1789–1799. Hennet beitti í senn sögulegum, lýðfræðilegum- og siðferðislegum rökum fyrir lögleiðingu hjónaskilnaðar og auk prússnesku lögbókarinnar vísaði hann í Tólf taflna lög Rómverja, lög rómversku keisaranna og bók Montesquieus, *De l'esprit des lois*, ásamt fjölda annarra rita.¹⁰⁶ Óhamingja í hjónabandi og samfara því erfiðleikar í kynlífi hjóna taldi Hennet að gæti leitt til framhjáhalds, fæðinga óskilgetinna barna og heimsókna eiginmanna á vændishús og ekki síst færri fæðingar barna innan hjónabanda. Þær ástæður, sem Hennet lagði til grundvallar hjónaskilnaði, voru að mestu leyti þær sömu og í Codici Fredericiani með þeirri undantekningu að hann nefnir ekki samkomulag hjóna sem skilnaðarástæðu.¹⁰⁷

¹⁰³ Max Rheinstein, „Trends in marriage and divorce law of western countries“, bls. 12; Phillip Roderick, *Putting asunder*, bls. 201; *The Frederician code*, bls. 125–127, 131–136 (2. bók, 3. kafli, gr. 35, 43).

¹⁰⁴ *The Frederician code*, bls. 1–3, 102, 144–145; *Putting asunder*, bls. 165–173, 211–216; Max Rheinstein, „Trends in marriage and divorce law of western countries“, bls. 12.

¹⁰⁵ *Women, the family and freedom*, bls. 29–30.

¹⁰⁶ Albin Joseph Ulpien Hennet, *Du divorce*, bls. ix, 12–24.

¹⁰⁷ Albin Joseph Ulpien Hennet, *Du divorce*, bls. 122–123; Phillips Roderick, *Putting asunder*, bls. 167–176.

Gagnrýni á franskt þjóðfélag í aðdraganda frönsku stjórnarbyltingarinnar beindist ekki eingöngu að ríkjandi stjórnarfari einveldisins heldur einnig að gildandi hjúskaparlögum út frá sjónarhóli skynsemishyggu, frelsis og náttúrulegra réttinda einstaklingsins. Hjúskaparlög kaþólsku kirkjunnar, sem bönnuðu hjónaskilnaði í Frakklandi, þóttu stríða gegn náttúrurétti mannsins um hamingjusamt líf með því að meina honum að losna úr ófarsælu hjónabandi og svipta hann möguleika á að stofna hjónaband með nýjum maka. Því var haldið fram að kennisetningin um órjúfanleika hjónabandsins væri andstæð náttúrunni þar sem mennirnir væru í eðli sínu of hviklyndir til að bindast um aldur og ævi í óuppleysanlegu hjónabandi.¹⁰⁸

Margir talsmenn hjónaskilnaða töldu að möguleiki konunnar til að fá skilnað frá eiginmanni sínum styrkti stöðu hennar gagnvart ofríki eiginmannsins og gæti verið vopn hennar gegn kúgun og ofbeldi í hjónabandinu. Af þessum ástæðum mæltu Montesquieu og d'Holbach barón með því að eingöngu konum væru veitt heimild til að krefjast einhliða skilnaðar.¹⁰⁹

Í skilnaðarlögum byltingarinnar, *Loi sur le divorce*, sem lögfest voru 21. september 1792, voru skilnaðarástæður að miklu leyti þær sömu og í Codici Fredericiani og þar efst á blaði voru ákvæði um skilnað á grundvelli samkomulags hjóna um skilnað (fr. consentement mutuel des époux) og vegna ósamlyndis og ólíkra geðsmuna hjóna (fr. d'incompatibilité d'humeur ou de caractère). Það er athyglisvert að hór/framhjáhald er ekki meðal upptalinna löglegra skilnaðarástæðna og má velta því fyrir sér hvort ósamlyndi hjóna hafi átt að falla undir það ákvæði. Skilnaður að borði og säng var ekki leyfður. Kynin höfðu sama rétt til að leita skilnaðar. Í lögnum voru einnig ákvæði er vörðuðu eignaskipti, framfærslu maka og barna og um forsjá barna við skilnað.¹¹⁰ Í frönsku skilnaðarlögunum var skýrt kveðið á um frelsi einstaklingsins og að hjónabandið væri borgaralegur samningur (fr. contrat civil) milli hjóna og var auðvelt aðgengi að hjónaskilnaði í samræmi við hugmyndir franskra byltingarsinna um frjálsræði borgaranna. Kirkjan kom hvergi að málum við stofnun eða slit hjúskapar. Skyldi stofnun hjúskapar fara fram fyrir embættismanni ríkisins, hið borgaralega hjónaband varð eitt viðurkennt sem lögmætur hjúskapur. Ólíkt því

¹⁰⁸ Roderick Phillips, *Putting asunder*, bls. 165–173, 211–216; Max Rheinstein, „Trends in marriage and divorce law of western countries“, bls. 12.

¹⁰⁹ Charles Louis de secondat baron de Montesquieu, *L'esprit des lois*, bls. 244; Roderick Phillips, *Putting asunder*, bls. 171

¹¹⁰ Phillip Roderick, *Putting asunder*, bls. 178–179; *La loi sur le divorce*.

sem tíðkaðist í Prússlandi voru skilnaðarmál vegna ósamlyndis ekki til úrlausnar fyrir dómstórum heldur var hjónum skylt að mæta á fund með fjölskyldumeðlimum eða vinum (þrír einstaklingar fyrir hönd hvors maka) til að reyna sættir og ræða ágreiningsefnin. Til að koma í veg fyrir skilnað í fljótræði þurfti að bíða eftir skilnaðarleyfi í að minnsta kosti hálft ár.¹¹¹

Skilnaðarlög byltingarinnar voru í gildi í 12 ár en þau voru afnumin í valdatíð Napóleons Bonaparte (1804–1814). Með gildistöku lögbókar Napóleons, *Code civil*, árið 1804 var löglegum skilnaðarástæðum fækkað. Hör, alvarlegur glæpur og ofbeldi var grundvöllur skilnaðar og samkomulag hjóna um skilnað var áfram í gildi ef sannað væri að sambúðin væri hjónunum óbærileg en ströng skilyrði, langt og kostnaðarsamt dómsferli, gerði hjónum erfitt að fá skilnað. Ósamlyndi hjóna sem skilnaðarástæða var afnumin. Konur stóðu ekki jafnfætis körlum fyrir lögnum. Þær gátu einungis fengið skilnað vegna hórdómsbrots eiginmanna ef athæfið hefði átt sér stað innan veggja heimilisins. Hjónaskilnaðir voru afnumdir með lögum í Frakklandi árið 1816 vegna þrýstings frá kaþólsku kirkjunni en lögleiddir aftur árið 1884 með sömu skilnaðarskilyrðum og í lögbók Napóleons.¹¹²

Ekki voru gerðar miklar breytingar á skilnaðarástæðum Codici Fredericiani þegar lögbók Friðriks II. Prússakonungs kom út fullgerð árið 1794, undir nafninu *Allgemeines Landrecht für die preussischen Staaten* (Prússneski landrétturinn). Helsta breytingin var sú að algjör skilnaður á grundvelli gagnkvæms samkomulags var einungis veittur barnlausum hjónum, magnað ósamlyndi og hatur sem skilnaðarástæða var áfram í gildi en ekki er augljóst í lögnum hvort ákvæðið gilti einungis um barnlaus hjón.¹¹³ Lögin voru felld úr gildi 1. janúar 1900 með lögleiðingu þýsku borgaralögbókarinnar *Bürgerliches Gesetzbuch*. Skilnaðarleyfi vegna ósamlyndis hjóna og gagnkvæms samkomulags hjóna voru afnumin úr lögum og lögin gerðu konum erfitt að fá skilnað. Skilnaðir voru eingöngu veittir ef maki gerðist sekur um framhjáhald, fjarvist frá heimili eða refsivert athæfi.¹¹⁴

¹¹¹ *La loi sur le divorce* (formáli). Hinn nýji hjónabandsskilningur var lögfestur í stjórnarskrá Franska lýðveldisins 1791 sbr. *Constitution of 1791*, (3. september 7. gr.); Roderick Phillips, *Putting asunder*, bls. 178–180; Ármann Snævarr, „Um borgaralegt hjónaband“, bls. 262.

¹¹² French Civil code (1. bók, kafli 1–3); Roderick Phillips, *Putting asunder*, bls. 178–189, 275, 405; James F. McMillan, *France and women 1789–1914*, bls. 36–37; Anne Biogeol, Jacques Commaille, Louis Roussel, „France“, bls. 147–149.

¹¹³ *Allgemeine Landrecht für die preussischen Staaten* (0.1.0.6. 1794), zweiter theil (668–748 gr.).

¹¹⁴ Roderick Phillips, *Putting asunder*, bls. 431; Renata Künzel, „The federal republic of Germany“, bls. 178.

Eins og fram hefur komið voru prússnesku og frönsku skilnaðarlögin í stórum dráttum svipaðs efnis og ekki ósennilegt að þau séu að einhverju leyti af sama meiði, þ.e.a.s. lögbókarvinnu Coccejis og milligöngu Hennets. Frjálslyndi prússnesku og frönsku skilnaðarlaganna fólst í að leiða í lög tvö ný grunnsjónarmið varðandi skilnaðarástæður: í fyrsta lagi samkomulag hjóna um skilnað (samkomulagsregla) sem forsendu skilnaða og í öðru lagi regluna um hjúskaparhrun (e. no-fault divorce), það er að segja skilnaður gafst þegar grundvöllur hjúskapar var ekki lengur talinn fyrir hendi vegna ósamlyndis hjóna. Saknæmissjónarmið (e. fault divorce), voru ekki lengur eini grundvöllur hjónaskilnaða. Konur höfðu sama rétt og karlar að sækja um skilnað og af sömu ástæðum og dómstólar einir höfðu úrlausnarvald í hjónaskilnaðarmálum.¹¹⁵ Meginmunur laganna var fólginn í ólíkri afstöðu til skilnaðar að borði og sæng og í eðlismun lagalegra hugtaka um skilnaði vegna ósamlyndis hjóna. Í Frakklandi var skilnaður að borði og sæng ekki leyfður en lögfestur í Prússlandi. Eins og endurspeglast í orðalagi prússneska lagaákvæðisins um ósamlyndi hjóna „irreconcileable enmity“ þurfti ósamlyndi hjóna að vera orðið mjög alvarlegt og fjandsamlegt til að fá skilnað samanborið við ákvæði frönsku laganna „d'incompatabilité d'humeur ou de caractère“ þar sem ósamlyndið er rakið til óliks geðslag eða skapferlis hjónanna. Má því draga þá ályktun að hér hafi verið um að ræða tvær óskyldar og óháðar lagareglur. Vegna áhrifa frá hugmyndastraumum 18. aldar komu fram á sjónarsviðið önnur kynslóð skilnaðarлага¹¹⁶ sem ólíkt fyrstu kynslóð þ.e. siðaskiptalögunum, grundvallaðist á fleiri sjónarmiðum en sakarsjónarmiðum.

Í Danmörku og Svíþjóð áttu sér stað samskonar breytingar á viðhorfi til hjónaskilnaða og í Frakklandi og Prússlandi. Hjónum var gert auðveldara að skilja án þess að til kæmi stjórnarbylting eða samin væru ný hjúskaparlög. Farvegur breytinganna var í gegnum leyfisveitingakerfi konungs.

5.2 Stefnbreyting í Danmörku sumarið 1790

Í júnímánuði árið 1790, þegar frjálslynd skilnaðarlög voru enn á umræðustigi í Frakklandi,¹¹⁷ var kveðinn upp úrskurður fyrir hæstarétti í Danmörku í tveimur skilnaðarmálum. Danska kansellínu hafði borist bónarbréf til konungs frá tvennum

¹¹⁵ Roderick Phillips, *Putting asunder*, bls. 178-180, 200–201; *Black's law dictionary*, bls. 495, 1070 (enska hugtakið *fault divorce* er í íslensku lagamáli ýmist þýtt sem sakar- eða saknæmissjónarmið sbr. Ármann Snævarr, *Fyrirlestrar í sifjarétti II*, bls. 202–203).

¹¹⁶ Roderick Phillips notar hugtakið „second generation of divorce law“ um skilnaðarlög 18. aldar, sbr. *Putting asunder*, bls. 192.

¹¹⁷ Frumvarpstillaga um lögleiðingu hjónaskilnaða var fyrst borin fram á þingi frönsku byltingarstjórnarinnar í ágúst 1790 sbr. Roderick Phillips, *Putting asunder*, bls. 174–175.

hjónum sem skilin voru að borði og sæng til nokkurra ára, með konunglegu leyfisbréfi vegna ósamlyndis. Þau óskuðu nú eftir að fá lögskilnað og leyfi til að giftast aftur. Ráðamenn í kansellínu voru í vafa um hvernig ætti að leysa úr þessum beiðnum þar sem ekki var fordæmi fyrir að konungsleyfi hafi verið gefið til lögskilnaðar að undangengnum skilnaði að borði og sæng vegna ósamlyndis hjóna.¹¹⁸ Sambærilegri beiðni til konungs árið 1776 hafði verið vísað áfram til dómstóla. Nú var því ákveðið að leita álits lögspekinga í Hof- og Stadsretten og Hæstarétti um málin. Í álitsgerð lögspekinganna um skilnaðarbeiðnirnar var meðal annars vísað til þess að gildandi löggjöf tilgreindi ekki „inimicitia irreconcilabiliis“ sem skilnaðarástæðu jafnvel þó að augljóst væri að andúð og ósamlyndi milli hjóna (d. afsky og uforsonlighed) stríddi gegn megintilgangi hjónabandsins, nefnilega barnagetnaði og gagnkvæmri hjálp (lat. mutuum adjutorium). Báðir dómstólarnir mæltu með að hjónunum yrði veitt leyfi til lögskilnaðar og í rökstuðningi var vísað í nýleg rit lögspekinga í náttúrurétti þar sem segir að þó að ritningin geri einungis ráð fyrir hjónaskilnaði vegna hjúskaparbrota hindri það ekki ríkisvaldið eða konungi að heimila hjónaskilnað af öðrum ástæðum.¹¹⁹ Í rökstuðningi fyrir veitingu skilnaðarleyfanna var sjónum beint að hamingju einstaklingsins í hjónabandinu og bent á að ef einstaklingur væri þvingaður til að vera í slæmu hjónabandi hefði það í för með sér vanlíðan en ekki hamingju. Mögulegur skilnaður vegna ósamlyndis væri bæði gagnlegur fyrir viðkomandi hjón og fyrir ríkið. Skilnaður og leyfi til að giftast aftur fæli í sér möguleika á fæðingu barna í nýju hjónabandi sem væri mikilvægt fyrir ríkið. En samkvæmt hugmyndafræði merkantílisma var fólkssjöldinn helsta auðlind hvers ríkis.¹²⁰

Málin voru síðan lögð fyrir Friðrik VI. krónprins sem ríkti í nafni föður síns Kristjáns VII.¹²¹ Í tillögu danska kansellísins til Friðriks um málið var honum ráðlegt að veita ekki skilnaðarleyfið á grundvelli ósamlyndis hjónanna, „odium implacabile“ þar sem auðvelt væri fyrir hjón að gera sér upp ósætti og það gæti haft varhugaverðar afleiðingar ef

¹¹⁸ Samkvæmt rannsókn J. Nellemanns dómsmálráðherra á danska leyfisveitingakerfinu sem hér er vitnað í fann hann eitt sambærilegt skilnaðarleyfi frá árinu 1686 sem hann taldi einstakt fyrirbæri sem hann kenndi um duttlunga (*capricer*) einvaldsins, sbr. J. Nellemann, *Ægteskabsskilsmissa ved kongelig bevilling*, bls. 24–25.

¹¹⁹ J. Nellemann, *Ægteskabsskilsmissa ved kongelig bevilling*, bls. 61–65 (lögfraðirit sem vísað er til eru eftir lögspekingana Michaelis og Georg Ludvig Böhmer frá árinu 1762 og Lauritz Laurberg Kongslew árið 1781).

¹²⁰ Hanne Marie Johansen, *Separasjon og skilsmissa i Norge 1536–1909*, bls. 152–153; Eiríkur G. Guðmundsson og Ólöf Garðarsdóttir, „Inngangur“, bls. 15.

¹²¹ Friðrik krónprins síðar Friðrik 6. ríkti á árabilinu 1874–1808 í nafni Kristjáns VII. föður síns sem þjáðist af geðveiki og í eigin nafni frá 1808–1839, sbr. Nielsen Henning Dehn, *Christian 7. den gale konge*, bls. 100–101, 113.

konungur heimilaði skilnaðinn. Christian Colbiørnsen, aðalráðgjafi konungs um lögfræðileg efni (d. general prokurør), sem gegndi einnig áhrifastöðu í kanselliðu, var ekki sammála félögum sínum og studdi tillögu Hæstaréttar. Málalok urðu þau að Friðrik VI. úrskurðaði að hjónunum skyldi veittur lögskilnaður og leyfi til að giftast aftur.¹²² Friðrik VI. gat í krafti laga einveldisins frá árinu 1665 veitt undanþágu frá gildandi lögum um hjónaskilnaði og gefið út umbeðin leyfi að eigin geðþóttu.¹²³ Með úrskurðinum var hvikað frá saknæmisgrundvelli gildandi skilnaðarlaga og veittur skilnaður sem grundvallaðist á tveimur nýjum sjónarmiðum, þ.e. í fyrsta lagi þeim að grundvöllur hjónabandsins væri hrúninn sökum ósamlyndis hjóna og í öðru lagi á samkomulagssjónarmiði, þ.e. að hjónin væru sammála um algjöran skilnað.¹²⁴

Á grundvelli Dönsku (1683) og Norsku laga Kristjáns V. (1688), höfðu fyrrgreind hjón eins og allir þegnar Danakonungs rétt til að senda bónarbréf um persónuleg málefni til konungs.¹²⁵ Rannsókn Nellemanns dómsmálaráðherra á útgefnum konunglegrum leyfisbréfum til hjónaskilnaða í Danmörku og Noregi til ársloka 1880 leiddi í ljós að elsta varðveitta skilnaðarleyfið var frá árinu 1682. Bónarbréfið var frá fátækri bónadakonu sem vildi lögskilnað frá eiginmanni sínum, sem hafði yfirgefið hana sjö árum fyrr, og leyfi til að giftast aftur. Konan leitaði á náðir konungs til að losna við að sækja málið til dómstóla með tilheyrandi kostnaði. Leyfi konungs til hjónaskilnaða voru sjaldgæf fram undir miðja 18. öld. Nellemann taldi þó ekki útilokað að konunglegrum leyfisbréf til skilnaðar hefðu verið gefin út fyrir þennan tíma en bendir jafnframt á að tímasetningin sé í samræmi við það sem var að gerast í öðrum lútherskum ríkjum eftir miðja 18. öld. Einnig kom fram að fjöldi útgefinna leyfisbréfa var breytilegur eftir tímabilum og greinir Nellemann frá nokkrum dænum um það hversu persónulegt viðhorf konungs, sem var við völd hverju sinni, hafi ráðið miklu.¹²⁶ Þegar komið var fram á 18. öld varð mikil aukning á fjölda

¹²² J. Nellemann, *Ægteskabsskilsmissa ved kongelig bevilling*, bls. 63–65; Claus Bjørn, *Lovene gives kraft- en biografi af Christian Colbiørnsen*, bls. 16, 63.

¹²³ Ditlev Tamm, Jens Ulf Jørgensen, *Dansk retshistorie i hovedpunkter fra Landskabslovene til ørsted I*, bls. 294. Nellemann telur að eftir siðbreytingu hafi konungur sem yfirmaður kirkjunnar hafi haft vald til að veita undanþágur í skilnaðarmálum áður en einveldislögin voru lögfest, sbr. J. Nellemann, *Ægteskabsskilsmissa ved kongelig bevilling*, bls. 20.

¹²⁴ Ármann Snaævarr, *Fyrirlestrar í sifjarétti II*, bls. 202.

¹²⁵ Kong Christians pess fimta Norsku lög á íslensku útløgd, 1. bók, 24. kafli, gr. 1–6, d. 153–157.

¹²⁶ J. Nellemann, *Ægteskabsskilsmissa ved kongelig bevilling*, bls. 20–23, 25, 70. (Nellemann kemur með dæmi um hvað geðþóttu ákvörðun konungs og persónulegt- trúarlegt viðhorf hans til hjónaskilnaða réði miklu um fjölda útgefinna leyfisbréfa til skilnaðar fram til ársins 1790 sbr. dæmi bls. 33–34, árið 1737 í valdatíð Kristján VI. barst bónarbréf til konungs um algjöran skilnað vegna ósætti hjóna, sem var hafnað og einnig skilnaður að borði og sæng. Sama beiðni kom til eftirmanns hans Friðriks V. tíu árum síðar, sem veitti hjónunum skilnað að borði og sæng og algjöran skilnað fimm árum síðar á grundvelli brotthvarfs maka (desertio malitosa).

bónarbréfa og frá miðri 18. öld voru mörg dæmi um að útgefin leyfi til algjörs skilnaðar án lagastoðar, t. d. vegna holdsveiki eða ólæknarlegrar geðveiki þar sem maki hafði veikst eftir giftingu. Einnig voru gefin út leyfi til skilnaðar að borði og sæng eftir nokkurra ára samvistarslit sökum óvildar og ósamkomulags í hjónabandinu.¹²⁷ Vegna vaxandi fjölda útgefinna leyfisbréfa til skilnaðar að borði og sæng var ákveðið árið 1768 að slík leyfi ásamt öðrum sem talin voru „Sager af ringere Betydning“ þyrftu ekki persónulega undirritun konungs og var falið í hendur yfirritara konungs.¹²⁸

Úrskurður Friðriks krónprins árið 1790 hafði fordæmisgildi við úrlausn skilnaðarbeiðna sem eftirleiðis bárust til konungs. Með úrskurðinum urðu þau þáttaskil að undanþágur konungs í skilnaðarmálum voru gerðar varanlegar, þær voru festar í sessi, óháðar geðþóttu þess konungs sem var við völd. Ósamlyndi hjóna varð viðurkennd ástæða til skilnaðar að borði og sæng og lögskilnaður í kjölfarið ef samkomulagið lagaðist ekki og hjónin vildu ekki endurnýja hjúskaparsambúð. Með tilskipun 22. janúar 1796 var tekið fyrsta skrefið í mótu lagareglna um leyfisveitingakerfi konungs í skilnaðarmálum.¹²⁹ Í kansellíbréfi til stiftamtmannsins og amtmanna á Íslandi, dagsett 14. maí 1796, var svohljóðandi tilskipun:

Ved at tillade nogle Ægteskabers Ophævelse, har det under 22. Januarii d. A. allern. behaget Hans Maj‘ tillige at resolvere saaledes: „For Fremtiden foredrages Os intet Ægteskab, hvor separtio a thoro et mensa over 3 Aar haver haft Sted, til aldeles Ophævelse, med minder Ægtfællene, saafremt de opholde sig under een Övrighed, have været fremkaldte for samme og formaaede til paa ny at forlige sig og leve tilsammen, og leve de under adskillige Jurisdictioner, bør dette særskilt af enhver Övrighed foranstaltes; ligesom og den Ægtfælle, der igjen vil gifte sig, ved paalidelige Attester skal godtgjøre at have fört et ustraffeligt Liv og Levnet.“¹³⁰

Með tilskipuninni voru settar þær meginreglur, sem leyfisveitingakerfið hvíldi á, um lögskilnaðarleyfi konungs að undangengnum skilnaði að borði og sæng. Skilnaður að borði og sæng skyldi hafa varað í að minnsta kosti þrjú ár áður en leyfi til lögskilnaðar gæfist með konunglegu leyfi. Áður en hjón sendu beiðni um skilnað að borði og sæng til konungs skyldu þau hafa sótt saman eða hvort í sínu lagi, sáttaumleitun sem

¹²⁷ J. Nellemann, *Ægteskabsskilsmisse ved kongelig bevilling*, bls. 58–60.

¹²⁸ J. Nellemann, *Ægteskabsskilsmisse ved kongelig bevilling*, bls. 59 (önnur konungleg leyfi sem ekki þurftu undirskrift konungs sem Nellemann nefnir voru leyfi til að ganga í nýtt hjónaband þrátt fyrir undangenginn skilnaðardóm, ekkjur megi sitja í óskiptu búi og heimaskírn barna).

¹²⁹ J. Nellemann, *Ægteskabsskilsmisse ved kongelig bevilling*, bls. 80–84; Viggo Bentzon, *Den danske familieret*, bls. 254–258.

¹³⁰ Lovsamling for Island VI, bls. 230–231 („Cancellie-Circulaire til Stiftbefalingsmanden og Amtmændene i Island, ang. Forligsprøve mellem separerede Ægtefolk“, 14. maí 1796)

framkvæmd væri af viðkomandi yfirvaldi (amtmanni). Fráskilinn einstaklingur, sem vildi ganga í nýtt hjónaband þurfti leyfi konungs og að skila vottorði um siðsamlega og ósaknæma hegðun á skilnaðartímanum. Ekki var gefin út tilskipun um hvaða ástæður væru forsendur fyrir skilnaði í leyfisveitingakerfi konungs.¹³¹ Tilskipanir og lagaboð, sem gefin voru út næstu two áratugi eftir fyrrnefnda tilskipun árið 1796, beindust að því að móta reglur um úrlausn og meðferð skilnaðarmála í gegnum leyfisveitingakerfið, og aðgreiningu valdheimilda embættismanna til leyfisveitinga sem fór eftir eðli skilnaðarmálanna.¹³²

Í kjölfar úrskurðarins sumarið 1790 og með tilskipun 22. janúar 1796 var undanfarandi leyfi til skilnaðar að borði og sæng og löng samvistarslit (d. faktisk adskillelse) viðurkennd sem grundvöllur að lögskilnaði þó að engin önnur ástæða lægi fyrir upphaflegum samvistarslitum en „Uenighed eller Ulyst til at leve sammen“. Ekki var krafist rannsóknar eða sönnunar á ósamlyndi hjóna. Í leyfisumsókn um skilnað að borði og sæng þurfti ekki að tilgreina sérstaka ástæðu og dugði að nefna ósamlyndi og/eða ólíka skapsmuni. Samkvæmt Nellemann gilti ákvæði tilskipunarinnar 1796 um leyfi til lögskilnaðar að undangengnum skilnaði að borði og sæng í þrjú ár, í fyrstu einnig um samvistarslit hjóna í þrjú ár en fljótlega var farið að miða veitingu lög-skilnaðarleyfa vegna aðskilnaðar hjóna sem hafði varað í að minnsta kosti í sex til sjö ár.¹³³ Síðan mótaðist sú regla að miða við aðskilnað í fimm ár.¹³⁴ Löng samvistarslit telja lögspekingar að megi túlka sem gagnkvæmt samkomulag hjóna um að skilja og slíta samvist [samkomulagsregla] og er í því samhengi bent á að slíkt sé allt annars eðlis en til dæmis þegar sótt er um skilnað vegna brotthlaups maka.¹³⁵

Samkvæmt upplýsingum, sem byggja á tilskipunum, lagahandbókum og útgefnum leyfisbréfum í Danmörku og Noregi, gat annað hjóna fengið skilnað að borði og sæng þrátt fyrir að hitt væri ósammála skilnaði ef ástæða skilnaðarbeiðninnar taldist réttlætanleg eins og til dæmis drykkjuskapur, vanræksla á framfærslu eða misþyrming á maka og/eða börnum. Lögskilnaður fékkst með konungsleyfi ef maki

¹³¹ J. Nellemann, *Ægteskabsskilsmisse ved kongelig bevilling*, bls. 67–71; Viggo Bentzon, *Den danske familieret*, bls. 254–257.

¹³² Viggo Bentzon, *Den danske familieret*, bls. 254–257. Til hægðarauka er hugtakið lagaboð notað yfir konungs-, kansellí-, dómsmálastjórnar-, og opin bréf, og konungsúrskurði, sem auk tilskipana voru gefin út varðandi úrlausn og meðferð skilnaðarmála í danska leyfisveitingakerfinu.

¹³³ J. Nellemann, *Ægteskabsskilsmisse ved kongelig bevilling*, bls. 78.

¹³⁴ H. G. Bechmann, „Om adang til skilsmisse efter gældende dansk ret“, bls. 474; F. T .I. Gram, *Forelæsninger over den danske familieret*, bls. 256.

¹³⁵ J. Nellemann, *Ægteskabsskilsmisse ved kongelig bevilling*, bls. 76; P. E. Müller, *Om adgang til skilsmisse*, bls. 26, 29; F. T .I. Gram, *Forelæsninger over den danske familieret*, bls. 195.

var smitaður af „viðurstygglegum“ sjúkdómi (holdsveiki, sýfilis) eða hafði þjáðst af ólæknandi geðsjúkdómi í þrjú ár. Hið sama gilti einnig um saurlifnað maka, neitun um kynmök (lat. *desertio non localis, quasidesertio*) og ef annað hjóna hafði setið um líf hins eða veitt honum lífshættulegan áverka. Ef maki hafði fengið dóm vegna afbrots og þurft að sæta fangavist, hegningarvinnu eða útlegð lengur en í þrjú ár var hægt að óska skilnaðar. Frá árinu 1844 var meirihluti leyfisveitinga kominn í hendur lægra settum stjórnvöldum sem gáfu út leyfi til algjörs skilnaðar fyrir hönd konungs.¹³⁶ Konungsúrskurð þurfti þó áfram í skilnaðarmálum þegar var um að ræða óhefðbundin tilfelli og sérstakar aðstæður og voru slík leyfi gefin út af dómsmálaráðuneytinu og virtist fátt því til fyrirstöðu að skilnaður fengist.¹³⁷

5.3 Danska leiðin – Framþróun og áhrif frá Evrópu

Íhlutun Danakonungs í skilnaðarmálum með því að veita undanþágur frá gildandi lögum var í samræmi við þróunina í öðrum lútherskum einvaldsríkjum. Í Prússlandi og Svíþjóð voru konungleg skilnaðarleyfi orðin algeng um miðja 18. öld.¹³⁸ Með gildistöku Codici Fredericiani í Prússlandi (og prússneska landréttarins 1794) var úrlausn skilnaðarmála alfarið hjá dómstólum.¹³⁹ Í Danaveldi og Svíþjóð var þróunin aftur móti á þann veg að hefð myndaðist fyrir tvíhliða kerfi um úrlausn skilnaðarmála, annars vegar úrlausnarvald dómstóla og hinsvegar stjórnvalda í gegnum konunglega leyfisveitingakerfið.¹⁴⁰ Frjálslynt viðhorf danskra stjórnvalda til hjónaskilnaða, sem endurspeglast í leyfisveitingakerfi konungs, var einkum fólgíð í því að leyfa hjónum,

¹³⁶ J. Nellemann, *Ægteskabsskilsmisse ved kongelig bevilling*, bls. 4–5, 44–45, 62–66, 76–78; Viggo Bentzon, *Den danske familieret*, bls. 182, 255–259; F. T. I. Gram, *Forelæsninger over den danske familieret*, bls. 192; A. N. Kiær, *Skilsmisse og separasjoner*, bls. 27; P. E. Müller, *Om adgang til skilsmisse*, bls. 131; H. G. Bechmann, „Om adgang til skilsmisse efter gældende dansk ret“, bls. 473–485; *Lovsamling for Island XIII*, bls. 404–407 („Kongelig Resolution ang. Bemyndigelse for Cancelliet til at afgjøre visse Sager“, 25. maí 1844). Samkvæmt Magnúsi Stephensen og L. E. Sveinbjörnssyni (árið 1886) þurfti konungsúrskurð til að fá lögskilnað vegna neitunar um kynmök (*desertio non localis*) og þegar annað hjóna hafði verið dæmt fyrir glæp þó að hegningin hafi verið vægari en þriggja ára hegningarvinna og ef kona var þunguð fyrir giftingu af völdum annars manns og dulið það fyrir manni sínum, sbr. *Lögfræðisleg formálabók*, bls. 260–262, 267–268. Árið 1864 fengu stjórnvöld heimild til að gefa út leyfi til algjörs skilnaðar einnig þegar hjón höfðu verið skilin að samvistum í mörg ár án formlegs leyfis, sbr. Magnús Stephensen og Jón Jensson, *Lagasafn handa alþýðu II*, bls. 124–126; Viggo Bentzon, *Den danske familieret*, bls. 217–218 (flogaveiki var gild ástæða trúlofunar slita en Bentzon telur ekki öruggt hvort sjúkdómurinn hafi verið viðurkennd skilnaðarástæða í leyfisveitingakerfi konungs. P. E. Müller lagaprófessor heldur því fram að svo hafi verið, sbr. *Om adgang til skilsmisse*, bls. 80).

¹³⁷ Viggo Bentzon, *Den danske familieret*, bls. 257–258.

¹³⁸ J. Nellemann, *Ægteskabsskilsmisse ved kongelig bevilling*, bls. 20–21; Eva Maria Mörner, *Kyrkliga ideal mot politisk verklighet*, bls. 23.

¹³⁹ Roderick Phillips, *Putting asunder*, bls. 201.

¹⁴⁰ F. T. I. Gram, *Forelæsninger over den danske familieret*, bls. 166–194; Johan Thorstein Sellin, *Marriage and divorce legislation in Sweden*, bls. 36.

sem af ýmsum ástæðum treystu sér ekki eða vildu ekki halda hjónasambúð, að fá lagalegan skilnað með undanþágu frá lögum.¹⁴¹

Fræðimenn eru sammála um að frjálslynt viðhorf til hjónaskilnaða, sem gætti í danska leyfisveitingakerfinu, eigi rætur að rekja til hugmyndastrauma í Evrópu, t.a.m. veraldlegs náttúruréttar og upplýsingarstefnunnar.¹⁴² Danskir lögsspekingar og fræðimenn þekktu vel til kenninga náttúruréttar sem frá árinu 1732 hafði verið námsgrein við lagadeild Kaupmannahafnarháskóla. Árið 1717 kom út fyrsta ritið á dönsku um veraldlegan náttúrurétt eftir Ludvig Holberg, *Introduction til Naturens og Folke-Rettens Kundskab*, þar sem hann ræðir meðal annars náttúruréttarkenningar Grotíusar, Hobbes og Pufendorfs. Bók Holbergs náði mikilli útbreiðslu í Danmörku, var endurútgefin margsinnis og hafði mikil áhrif á dönsk lögfræðirit um náttúrurétt. Eðli hjónabandsins er meðal þeirra málefna, sem Holberg fjallaði um, og velti því fyrir sér hvort líta bæri á hjónabandið sem lífstíðarsamband, þar sem konunni og karlinum er gert að búa saman alla ævi, eða sem tímabundinn, uppsegjanlegan samning tveggja einstaklinga semala upp sameiginleg afkvæmi þangað til þau eru sjálfbjarga. Tímabundinn hjónabandssamningur var að hans mati „nyttig“ og gæti afstýrt því að einstaklingur þyrfti að bindast ævilangt mannesku sem hann þyldi ekki („ikke kan lide“).¹⁴³

Áhrif veraldlegs náttúruréttar og upplýsingarinnar eru greinileg í málsmeyferð fyrrgreindra skilnaðarmála sem lutu úrskurðar Friðriks krónprins árið 1790. Leitað var álits löglærðra manna en ekki guðfræðiprófessora við Kaupmannahafnarháskóla eins og áður hafði tíðkast, vísað var í nýleg lögfræðirit í náttúrurétti og í málflutningi ráðamanna var hamingja einstaklingsins og hagur ríkisins helstu rökin fyrir að leyfa ósamlyndum hjónum að skilja.¹⁴⁴ Áhrif náttúruréttar koma ekki fram með beinum hætti í orðalagi eða innihaldi tilskipana og lagaboða danska leyfisveitingakerfisins við úrlausn skilnaðarmála eins og í prússnesku og frönsku skilnaðarlögunum.¹⁴⁵ Þó má telja líklegt að skilnaðarleyfi

¹⁴¹ F.T.I. Gram, *Forelæsninger over den danske familieret*, bls. 191–195; Viggo Bentzon, *Den danske familieret*, bls. 253–259.

¹⁴² Ditlev Tamm, Jens Ulf Jørgensen, *Dansk retshistorie i hovedpunkter fra Landskabslovene til Ørsted II*, bls. 149; Ernst Andersen, *Ægteskabsret II*, bls. 253; Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck, Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek*, bls. 94.

¹⁴³ Hanne Marie Johansen, *Separasjon og skilsmisses i Norge 1536–1909*, bls. 138; Ditlev Tamm, Jens Ulf Jørgensen, *Dansk retshistorie i hovedpunkter fra Landskabslovene til Ørsted II*, bls. 152–153; Ditlev Tamm, Jens Ulf Jørgensen, *Dansk retshistorie i hovedpunkter fra Landskabslovene til Ørsted I*, bls. 146–147. Hjónabandið út frá kenningum náttúruréttar var einnig til umfjöllunar í riti Andreas Björn Rothe *Om ægteskabs skilsmisses. Et forsøg til udbilding af lovgivnings grundsætning herom*, sem kom út árið 1805.

¹⁴⁴ J. Nellemann, *Ægteskabskilsmiss ved kongelig bevilling*, bls. 61–65.

¹⁴⁵ Codici Fredericiani, bls. 144–145; *La loi sur le divorce* (formáli); J. Nellemann, *Ægteskabskilsmiss ved kongelig bevilling*, bls. 25, 33, 61–62.

konungs vegna „faktisk adskillelse“, sem grundvallaðist á samkomulagi hjóna, eigi rætur að rekja til hugmynda náttúruréttarkenninga um hjónabandið sem uppsegjanlegan samning milli hjóna. Áhrifaleysi og útilokun kirkjunnar í leyfisveitingakerfi konungs í skilnaðarmálum, eins og það var upphaflega hugsað, er mögulega sama eðlis.

Þegar teknar eru saman í tímaröð þær tilskipanir og þau lagaboð um meðferð og úrlausn skilnaðarmála, sem mótuðu leyfisveitingakerfið eftir úrskurðinn árið 1790, kemur í ljós að langflestir voru frá stjórnartíð Friðriks VI. (ríkisstjóri/konungur 1784–1838). Árin, sem fyrstu skrefin voru tekin í móton leyfisveitinga í skilnaðarmálum, var Christian Colbiørnsen ritari í kansellínu (d. general prokurør 1788–1804) og aðalráðgjafi konungs og dönsku stjórnarinnar um lögfræðileg efni. Vegna stöðu sinnar var það hans hlutverk að vera til ráðuneytis um endurbætur á réttarkerfinu, túlka lög og semja og undirbúa ný lagaboð og tilskipanir. Colbiørnsen hefur ekki getið sér orðs sem frumlegur hugsuður né verið talinn frumkvöðull í réttarsögulegu samhengi og verður það að teljast sérstakt í ljósi framlags hans til danskrar löggjafar sem einkenndist af mannúðlegum viðhorfum og settu svip á lagasmíð hans og praktískum og raunsæjum skilningi hans á að lögfinn/löggjafinn væru í samræmi við breytingar í samféluginu. Sanngjörn lög, mild stjórvöld (konungur), almenn farsæld (þegna og ríkis), frelsi og upplýsing almúgans voru honum efst í huga.¹⁴⁶

Colbiørnsen, sem var undir áhrifum frá hugmyndum samtímans um mannréttindi og frelsi einstaklingsins, er talinn hafa verið aðalhugmyndasmiður í móton frjálslynda danska leyfisveitingakerfisins.¹⁴⁷ Samkvæmt dönsku einveldislögunum urðu ný lög og tilskipanir af hendi Colbiørnsens að fá samþykki og undirskrift konungs til að öðlast gildi.¹⁴⁸ Um viðhorf konungs og hlutdeild í tilskipunum og lagaboðum, er varða úrlausn og meðferð skilnaðarmála í leyfisveitingakerfinu, eru engar heimildir. Í ævisögu um Friðrik VI. segir að hann hafi ekki verið bókhneigður en skyldurækinn konungur sem ígrundaði vel lagaboð og tilskipanir sem lagðar voru fyrir hann til undirritunar. Honum er lýst sem raunsæjum manni er bar virðingu fyrir fróðleik og þekkingu sem hafði hagnýtt gildi.¹⁴⁹

Eftir að embættistíð Colbiørnsens lauk árið 1804 urðu ekki breytingar á úrlausn skilnaðarmála í þá átt að herða reglur og hefta aðgengi að skilnuðum í gegnum

¹⁴⁶ Claus Bjørn, *Lovene gives kraft-en biografi af Christian Colbiørnsen*, bls. 63, 135, 259, 261; Ditlev Tamm, „Den danske constitution og den franske revolution“, bls. 449.

¹⁴⁷ Absalon Taranger, *Hvorledes skal kirken stille sig til vor skilsmisserset?*, bls. 22–24.

¹⁴⁸ Ditlev Tamm, Jens Ulf Jørgensen, *Dansk retshistorie i hovedpunkter fra Landskabslovene til ørsted I*, bls. 19–20.

¹⁴⁹ Axel Linvald, *Kronprins Frederik og hans regering 1797–1807*, bls. 4, 17–18, 26–34.

leyfisveitingakerfið og er vitnisburður um að Friðrik VI hafi verið sáttur við þá stefnu sem Colbiørnsen hafði markað. Í valdatíð Friðriks VI. Danakonungs var gefinn út fjöldi tilskipana og lagaboða, þegar Colbiørnsen gegndi stöðu „general prokurør“ og áfram eftir að hann létt af störfum, sem stefndu í sömu átt. Í embættistíð eftirmanns Colbiørnsens, Christians M. T. Cold (1804–1826)¹⁵⁰ voru gefnar út tilskipanir til áréttigar og frekari útfærslu á gildandi reglum um leyfisveitingar konungs í hjónaskilnaðarmálum.

Frjálslynt leyfisveitingakerfi í hjónaskilnaðarmálum var hluti af margháttuðum samfélags- og þjóðfélagsumbótum sem hrundið var í framkvæmd í anda upplýsingarinnar í valdatíð Friðriks VI. á síðustu áratugum 18. aldar. Hvorki Friðrik VI. né aðrir danskir konungar hafa verið taldir til hinna upplýstu einvalda Evrópu 18. aldar. Breski sagnfræðingurinn H. M. Scott telur að Johann Friedrich Struensee, líflæknir Kristjáns VII., sem mestu réði á árunum 1770–1772, sé sambærilegur við slíka stjórnendur og nefnir einnig tímabilið frá árinu 1784 þegar stjórnartíð Friðrik VI. (í nafni föður hans) hófst.¹⁵¹ Á stuttum valdatíma Struensees (16 mánuðir) er talið að gefnar hafi verið út á bilinu 1800–2000 tilskipanir og lagaboð.¹⁵² Flestar tilskipanir frá valdatíð Struensees voru felldar úr gildi, þegar ný stjórn (Guldbergstjórnin) tók við eftir fall Struensees, en margar þeirra lögboðnar aftur í stjórnartíð Friðriks VI. Sem dæmi má nefna innleiðingu á prentfrelsi, afnám refsinga fyrir frillulíf (lauslæti, barneignir utan hjónabands) og tilslakanir á reglum um hina forboðnu liði í hjónabandi (skyldleikagiftingar).¹⁵³ Tilskipun Struensees frá árinu 1771 um afnám lögsgögu kirkjunnar í hjúskaparmálefnum (í Sjálandsstifti) var áfram í gildi og haldið áfram með þá framkvæmd í stjórnartíð Friðriks VI. Um aldamótin 1800 voru kirkjudómstólar í hjúskaparmálum þó endanlega lagðir af.¹⁵⁴

¹⁵⁰ *Dansk biografisk leksikon III*, bls. 463.

¹⁵¹ H. M. Scott, „Introduction: the problem of enlightened absolutism“, bls. 1; Ingi Sigurðsson, „Upplýsingin og áhrif hennar á Íslandi“, bls. 17.

¹⁵² Svend Cedergreen Bech, *Struensee og hans tid*, bls. 216, 315; Asger Amidsen, *Til nytte og fornøjelse*, bls. 9.

¹⁵³ Davið Þór Björgvinsson „Refsilöggjöf og réttarfari í sakamálum“, bls. 76,77; *Lovsamling for Island III*, bls. 692–693 („Forordning, ang. Ægteskab i hidtil forbudne Led“, 27. desember 1770), bls. 693–694 („Kongelig Act, anglangende det GeheimeStats-Conseils Ophævelse“, 27. desember 1770), bls. 703–704 („Forordning, ang. Bestemmelsen af Slægtskabs-Grader til Ægteskab“, 3. april 1771), bls. 730–731 („Forordning, ang. Et Geheime-Statsraade Opretelse“, 13. febrúar 1772), VI, bls. 434–436 („Forordning, ang. Udfærdigelsen af Bevillinger og Dispensationer“, 23. maí 1800); Henrik Horstbøll, „The politics of publishing: freedom of the press in Denmark, 1770–1773“, bls. 145, 155; Svend Cedergreen Bech, *Struensee og hans tid*, bls. 216, 315; Gerda Bonderup, „Enevælde og reformer 1720–1848“, bls. 188.

¹⁵⁴ J. Nellemann, *Ægteskabsskilsmisse ved kongelig bevilling* bls. 117; *Lovsamling for Island VI*, bls. 310–312 („Forordning for Danmark og Norge, ang. Behandlingen af Ægteskabssager“, 1. desember 1797).

Danskir fræðimenn hafa notað hugtakið „den opinionsstyrede enevælde“ um stjórnarfari Friðriks VI. konungs sem í anda upplýsingar leit á sig sem þjón þegna sinna sem bar þá skyldu að koma til móts við óskir þeirra og stuðla að velferð þeirra og almannaheill. Fyrirmyndin er talin vera bók Montesquieus, *De l'esprit des lois*, sem þýdd var á dönsku árið 1770 og mikið til umræðu meðal danskra frammámannna.¹⁵⁵ Ekki þykir leika nokkur vafi á því að ColbiørnSEN hafi verið undir áhrifum kenninga upplýsingarinnar og gætir þeirra áhrifa til dæmis í breytingum á réttarkerfinu, á refsilöggjöf sem birtist í mildari refsingum og auknum mannúðarsjónarmiðum í dómsúrskurðum, löggjöf um skólastyldu barna, prentfrelsi, afnámi þrælasölu og bændaánaðar, endurbótum á fátækralöggjöf, landbúnaðar-umbótunum miklu í Danmörku, sölu kirkju- og konungsjarða til að efla stétt sjálfseignabænda á Íslandi og í afnámi einokunarverslunar.¹⁵⁶ Almannavilji og hamingja þegnanna var höfð að leiðarljósi og ákvæði margra lagaboða fela í sér landsföðurlega umhyggju fyrir þegnum ríkisins. Markmið með skipan sáttanefnda var að koma í veg fyrir óþarfa kostnað og tíma í réttarfarsmálum milli „Vore kjære og troe Undersatters“. Tilgangur tilskipunar (maí 1800) um lækkun eða afnám á greiðslum fyrir konunglegr leyfisbréf var þannig „at lette enhver Byrde for Vore kjære og troe Undersatter“.¹⁵⁷ Að mati réttarsögufræðingsins Ditlevs Tamm eru lagaumbætur, sem áttu sér stað í Danaveldi á síðasta áratug 18. aldar, í mörgu sambærilegar við frönsku byltingarlögin og greina megi hugmyndatengsl í orðalagi og hugtakanotkun danskra lagaboða við frönsk lög. Tamm leggur jafnframt áherslu á að þarna sé ekki um að ræða yfirfærslu eða innleiðingu á frönskum lögum heldur sjálfstæða innlenda lagasmíð. Tamm nefnir einnig að hugmyndin að stofnun sáttanefndaumdæma í Danaveldi sé komin frá dönskum embættismönnum en ekki runnin frá samsvarandi réttarfarsbreytingum í Frakklandi og Prússlandi. Hann fjallar

¹⁵⁵ Jeppe Nevers, „The transformation of Danish monarchism in the age of enlightenment“, bls. 157–159, 165–167; Ditlev Tamm, Jens Ulf Jørgensen, *Dansk retshistorie i hovedpunkter fra Landskabslovene til ørsted* I, bls. 295; Ditlev Tamm, „Den danske constitution og den franske revolution“, bls. 459; Michael Bregnsbro, *Folk skriver til kongen*, bls. 22.

¹⁵⁶ Ditlev Tamm, „Den danske constitution og den franske revolution“, bls. 449–453; Gerda Bonderup, „Enevælde og reformer 1720–1848“, bls. 193, 200–202; Björn Þorsteinsson, Bergsteinn Jónsson, *Íslands saga til okkar daga*, bls. 256. Davíð Þór Björgvinsson fjallar um áhrif upplýsingarinnar á danska/íslenska refsilöggjöf í grein sinni „Refsilöggjöf og réttarfar í sakamálum“, bls. 66–79. Með umbótarviðleitni í anda upplýsingastefnunnar telja danskir fræðimenn að fyrstu skrefin hafi verið tekin í nútímvæðingu Danmerkur, sbr. Claus Bjørn, *Dengang Danmark blev moderne eller historien om den virkelig danske utopi*, bls. 18–23; Gerda Bonderup, „Enevælde og reformer 1720–1848“, bls. 85, 193.

¹⁵⁷ *Lovsamling for Island* VI, bls. 210 („Forordning, ang. Forligelses-Commissioners Stiftelse i Danmark, samt i Kjöbstederne i Norge“, 10. júlí 1795), bls. 437 („Forordning, ang. udfærdingen af Bevillinger og Dispensationer“, 23. maí 1800).

lítillega um umbætur í danska leyfisveitingakerfinu¹⁵⁸ og telur að þær megi rekja til áhrifa frá 5. grein mannréttindayfirlýsingar frönsku stjórnarbyltingarinnar frá 1789, en þar segir að lög hafi einungis rétt til að banna athafnir sem séu skaðlegar fyrir samfélagið („loven har kun ret til at forbyde handlinger, som er skadelige for samfundet“). Hann bendir ekki á nein ákveðin málefni í þessu samhengi en verið getur að þessi túlkun á hlutverki laga hafi legið til grundvallar frjálslyndu viðhorfi sem endurspeglast í undanþágum frá gildandi hjúskaparlögum og einkenndi meðal annars leyfisveitingar í hjónaskilnaðarmálum eftir konungsúrskurðinn 1790.¹⁵⁹

Tímasetning skilnaðarlaga frönsku byltingarinnar gefur ekki tilefni til að tengja þau við þróun danska leyfisveitingakerfisins. Frönsku skilnaðarlögın tóku gildi árið 1792 tveimur árum eftir áðurnefndan úrskurð Friðriks krónprins árið 1790 sem lagði grunn að danska leyfisveitingakerfinu og eikenndist meðal annars af auðveldu aðgengi að skilnaði að borði og sæng sem var lögfestur í Danaveldi með tilskipun árið 1796 en bannaður samkvæmt frönsku skilnaðarlögnum.¹⁶⁰ Úrlausn og meðferð skilnaðarmála vegna ósamlyndis hjóna í danska leyfisveitingakerfinu var með allt öðrum hætti en í Frakklandi, Svíþjóð og Prússlandi þar sem slík skilnaðarmál voru tekin til meðferðar við dómstóla. Eins og fram hefur komið (sbr. kafla 5.) voru skilnaðarákvæði um ósamlyndi hjóna í prússneskum og sánskum lögum byggð á sakarreglu með vísun í að rétturinn skyldi rannsaka hvort annað hjóna eða bæði ættu sök á ósamlyndinu og við skilnað bar seki aðilinn skarðan hlut við búskipti og fékk ekki forræði yfir börnum. Einnig átti prestur að reyna að koma sáttum á milli hjóna.¹⁶¹ Sánsku lögın höfðu einnig að geyma ákvæði um beitingu fjársekta í tvígang ef magnað ósamlyndi hjóna hætti ekki þrátt fyrir aðvaranir sóknarprests og að lokum voru þau dæmd í sundur.¹⁶² Sambærilegra sakarsjónarmiða gætir ekki í dönskum tilskipunum um skilnaði vegna ósamlyndis hjóna og var skilnaðarleyfið útgefið í

¹⁵⁸ Ditlev Tamm, „Den danske constitution og den franske revolution“, bls. 453, 459 (nmgr. 30). Fleiri málefni komu til úrlausnar í leyfisveitingakerfi konungs en hjónaskilnaðarmál. Með leyfi konungs gátu ekkjur fengið að sitja í óskiptu búi og einnig var hægt að fá undanþágu frá lögum um skyldleikagiftingar og banni við hjónabandi hórasekra, sbr. *Lovsamling for Island VI*, bls. 434–438 („Forordning, ang. Udfærdigelsen af Bevillinger og Dispensatione“, 23. maí 1800).

¹⁵⁹ Ditlev Tamm, „Den danske constitution og den franske revolution“, bls. 459 (nmgr. 30).

¹⁶⁰ J. Nellemann, *Ægteskabsskilsisse ved kongelig bevilling*, bls. 64–69; Roderick Phillips, *Putting asunder*, bls. 178–179.

¹⁶¹ Johan Thorstein Sellin, *Marriage and divorce legislation in Sweden*, bls. 37–38; Eva Maria Mörner, *Kyrkliga ideal mot politisk verklighet*, bls. 23; Roderick Phillips, *Putting asunder*, bls. 201; F. T. I. Gram, *Forelsæninger over den danske familieret*, bls. 166–194.

¹⁶² Sveriges rikes lag, 14. kafla, 1.gr. Beiting fjársekta var afnumin með tilskipun 1860 sbr. Eva Maria Mörner, *Kyrkliga ideal mot politisk verklighet*, bls. 25.

geignum leyfisveitingakerfið af embættismönnum í nafni konungs eftir veraldlega sáttatilraun og samningu skilnaðarkjara án þess að krafist væri sönnunar eða tilgreind ástæða ósamlyndisins. Upphaflega áttu prestar ekki að koma að skilnaðarmálum en vegna þrýstings frá kirkjunni var sú regla sett árið 1811 að áður en skilnaðarleyfi fengist skyldi hafa farið fram andleg sáttaumleitun milli hjóna.¹⁶³

Ekki er ósennilegt að prússneska lögbókin Codici Fredericiani, hafi verið þekkt í Danmörku en heimildir eru um að danskir lögspekingar þekktu til útgáfu laganna eins og þau birtust í hinum prússneska landsrétti árið 1794.¹⁶⁴ Um það hvort Codici Fredericiani hafi verið höfð til hliðsjónar við samningu tilskipana og lagaboða danska leyfisveitingakerfisins eða jafnvel þýdd á dönsku eru engar heimildir.

Í ljósi þess hve ólíkar reglur giltu um skilnaðarleyfi vegna ósamlyndis hjóna í danska leyfisveitingakerfinu í samanburði við sánsku og prússnesku lagaákvædin og eldri fordæmi um útgáfu leyfa til skilnaðar að borði og sæng vegna ósamlyndis hjóna má draga þá ályktun að um hafi verið að ræða framþróun frekar en áhrif frá erlendum lögum. Á það einnig við um lögskilnaðarleyfi sem veitt voru af ástæðum sem áttu ekki stoð í lögum.

Danski sagnfræðingurinn Michael Bregnsbo hefur bent á að bónar- og kvörtunarbréf til konungs hafi – auk þess að vera bein boðleið almennings að konungi sínum – verið upplýsingaveita til konungs um þarfir og óskir þegna ríkisins. Slíkar upplýsingar hafi verið hægt að beita sem vopni af þeim sem vildu koma af stað umbótum í anda upplýsingar og haft áhrif („synergieffect“) á samningu og útgáfu tilskipana og lagaboða stjórvalda.¹⁶⁵ Bónarbréf hjóna til konungs um skilnaðarleyfi vegna ósamlyndis eða annarra ástæðna, sem lög gerðu ekki ráð fyrir, hafa samkvæmt kenningu Bregnsbos opnað augu stjórvalda fyrir því að þörf væri á úrbótum til að

¹⁶³ J. Nellemann, *Ægteskabsskilsmisse ved kongelig bevilling*, bls. 45–51; *Sveriges rikes lag 1734* (14. kafli 1. gr.); *The Frederician code*, bls. 128; *La loi sur le divorce* (1. kafli 3. gr.); *Lovsamling for Island VI*, bls. 214 („Forordning, ang. Forligelses-Commissioners Stiftelse i Danmark, samt Kjöbstederne i Norge“, 10. júlí 1795), VII, bls. 401 („Forordning for Danmark og Norge, ang. Ægtfolks Adskillelse“, 18. október 1811).

¹⁶⁴ Andreas Björn Rothe, *Om ægteskabsskilsmisse*, bls. 166, 198, 227, 229. Nokkur dæmi eru um að lögbækur hafi verið þýddar á erlend tungumál og var Codici Fredericiani þýdd á ensku og frönsku sbr. *Women, the family and freedom*, bls. 29–30. *Dönsku lög Kristjáns V.* frá 1683 voru þýdd á latínu og þýsku og voru þekkt í Prússlandi, Svíþjóð og Rússlandi og voru brautryðjendaverk á sínum tíma að því leyti að þau voru fyrsta tilraun sem gerð var til að semja heilsteypta allsherjar lögbók sem náði yfir öll svið réttarins einkarétt og opinberan rétt og varð fyrimynd að löggjafarstarfi í öðrum ríkjum. Að danskri fyrimynd voru gefnar út allsherjarlögbækur í Svíþjóð 1734 (*Sveriges rikes lag*) og Prússlandi 1750–52 (*Codici Fredericiani*), sbr. Páll Sigurðsson, *Lagabættir II. Greinar af ýmsum réttarsviðum*, bls. 188–189; Páll Sigurðsson, *Lagahéimur*, bls. 219–220; Wolfgang Wagner, „Danske lov og dansk lovgivning“, bls. 219–226, 231, 234–237.

¹⁶⁵ Michael Bregnsbo, *Folk skriver til kongen*, bls. 21, 27, 29–30.

auðvelda hjónum að losna úr óhamingjusömu hjónabandi. Greiðari aðgangur að skilnaði var eitt af mörgum samfélagsmálefnum sem umbótasinnuð stjórnvöld stóðu frammi fyrir og reyndu að leysa til að koma til móts við þegnana.

Próunin í Danaveldi passar inn í þriggja þreppa líkan um þróun laga („Model of legal change“) sem samkvæmt tilgátu Lawrence Stone einkennir helstu kennningar um breytingar á lögum um hjónaband og hjónaskilnaði. Fyrsta stigið, upphaflegi hvatinn að breytingum, kemur að neðan, þ.e.a.s. frá almenningi (bónarbréf til konungs/ hreyfiafl hugmynda) og endurspeglar að mati Stone gjá milli ríkjandi viðhorfa almennings og gildandi laga. Næsta stigi er náð þegar starfandi lögmenn og dómarar reyna að brúa bilið milli lögfræðilegra kenninga (legal theory) og viðhorfa/hegðunar fólks með bráðabirgða tilskipunum og endurtúlkun gildandi laga. Þriðja og síðasta stigið einkennist af lagabreytingum í samræmi við þarfir samfélagsins og með dönsku og íslensku skilnaðarlögunum árið 1922 (þrýstingur stjórnmálamanna og lögfræðinga/ hreyfiafl hugmynda) var því stigi náð.¹⁶⁶ Af því sem hér hefur komið fram er eðlilegt að draga þá ályktun að tilskipanir og lagaboð varðandi skilnaðarleyfi vegna ósamlyndis hjóna í gegnum danska leyfisveitingakerfið hafi verið innlend lagasmíð samin til að bregðast við þörfum samfélagsins vegna breytrra viðhorfa til hjónabandsins og úreltrar skilnaðarlöggjafar.

Ívar Nylander, sem rannsakað hefur þróun skilnaðarlöggjafar í Svíþjóð á fyrri hluta 19. aldar, bendir á að ekki sé hægt að greina augljós áhrif frá erlendum lögum. heldur sé um að ræða breytingar á eldri sánskum réttarreglum.¹⁶⁷ Áður en lengra er haldið er rétt að geta þess að sánsk skilnaðarlög giltu í Finnlandi og einnig eftir að Finnland varð furstadæmi undir stjórn Rússlands árið 1809.¹⁶⁸ Í sánska einveldinu voru gerðar umbætur í samféluginu undir áhrifum upplýsingarinnar á síðustu áratugum 18. aldar á stjórnarárum Gustafs III. (1771–1792) og eftirmanns hans Gustafs IV. Adólfs (1792–1809). Frjálslyndra viðhorfa til hjónaskilnaða gætti einkum í stjórnartíð Gustafs IV. og endurspeglast í verulegri fjölgun á útgefnum skilnaðarleyfum með undanþágum og leyfi konungs.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Lawrence Stone, *Road to divorce*, bls. 18–20; Kari Melby, „Liberalisering av skilsmisse-en nordisk modell?“, bls. 299.

¹⁶⁷ Ivar Nylander, *Studier rörande den svenska äktenskapsrättens historia*, bls. 190, 201–204, 218–219.

¹⁶⁸ Henrik Tamm, *De nordiske juristmöder 1872–1972*, bls. 14.

¹⁶⁹ H. M. Scott, „Introduction:the probem of enlightened absolutism“, bls. 30–31; Gerhard Hafström, *Den svenska familjerättens historia*, bls. 68; Marie Lindstedt Cronberg, *Med våldsom hand*, bls. 70.

Í Svíþjóð var farið að huga að umbótum á gildandi skilnaðarlögum í kjölfar stjórnarskipta árið 1809. Í hinu nýstofnaða ríkisráði voru skilnaðarlög til umfjöllunar og ýmsar róttækar hugmyndir og tillögur settar fram sem leiddu þó ekki til mikilla breytinga. Voru skiptar skoðanir um hvort fjölgja ætti löglegum skilnaðarástæðum eða ekki.¹⁷⁰ Hvataður að breytingum á gildandi skilnaðarlögum,¹⁷¹ Adolf von Strokirch hæstaréttardómari og fulltrúi í sánska stéttáþinginu, greindi frá því í málflutningi sínum að löng reynsla hans sem dómara í skilnaðarmálum hafi sýnt honum fram á að mikilvægt væri að fjölgja löglegum skilnaðarástæðum. Hann benti á að vegna strangra skilnaðarskilyrða hafi fólk framið sjálfsmorð og morð til að losna úr óhamingjusömu hjónabandi. Niðurstaðan var, tilskipun 27. apríl 1810, sem fól í sér fjölgun löglegra skilnaðarástæðna, og reglur um hvaða ástæður lægju til grundvallar skilnaðarleyfi konungs, sem áður höfðu fengist með undanþágu og leyfi konungs, en voru nú lögfestar. Auk hórs og brotthvarfs maka bættust við ólæknanleg geðveiki og refsídómar maka sem löglegar skilnaðarástæður. Í gegnum leyfisveitingakerfi konungs fékkst lögskilnaður ef maki missti æruna, hlaut dóm vegna svívirðilegs glæps eða var dæmdur til nokkurra ára fangelsisvistar, einnig vegna eyðslusemi, drykkjuskapar og ofbeldisfulls lundarfars maka, að undangengnum skilnaði að borði og sæng (vegna magnaðs ósamlyndis hjóna sem hafði þróast í gagnkvæmt hatur og óbeit). Í tilskipuninni var kveðið á um framfærsluskyldu maka þegar um var að ræða hjónaskilnað vegna geðveiki maka. Að öðru leyti voru ekki settar reglur um framfærslu maka eða barna, bú- og fjárskipti eða forræði barna við skilnað en vísað í ákvæði giftingarbálks Sveriges rikes lag frá árinu 1734. Eldri lagareglur (1686 og 1734) um viðvaranir og sektir í skilnaðarmálum sökum ósamlyndis hjóna voru áfram í gildi með þeim tilslökunum sem gerðar höfðu verið árið 1860 til að gera skilnaðarferlið styttra og ódýrara en áður.¹⁷² Í breytingum, sem gerðar

¹⁷⁰ Karin Hassan Jansson, „Marriage, family and gender in Swedish political language, 1750–1820“, bls. 194; Ivar Nylander, *Studier rörande den svenska äktenskapsrättens historia*, bls. 201–207.

¹⁷¹ Sánskir fræðimenn sem skoðað hafa protokolla stéttáþinganna á árabilinu 1809–1810 nefna Adolf von Strokirch sem hvatamann að tilskipun 1810 og í umfjöllun þeirra er konungurinn aldrei nafngreindur heldur titlaður K.M:t og Kungl. Maj:t og hvergi er minnst á aðild Jeans Babtiste Bernadotte sem skipaður var krónprins Svíá árið 1810. En Roderick Phillips heldur því fram að Bernadotte (fyrrverandi marskálkur Napóleons) hafi fengið til liðs við sig hóp lögmannna til að semja ný sánsk hjúskaparlög, sbr. Ivar Nylander, *Studier rörande den svenska äktenskapsrättens historia*, bls. 202, 205; Marie Lindstedt Cronberg, *Med våldsam hand*, bls. 76, 80; Roderick Phillips, *Putting asunder*, bls. 409–410; Karin Hassan Jansson, „Marriage, family and gender in Swedish political language, 1750–1820“, bls. 194–204.

¹⁷² Ivar Nylander, *Studier rörande den svenska äktenskapsrättens historia*, bls. 157, 168–183, 202, 211, 217–218; Marie Lindstedt Cronberg, *Med våldsam hand*, bls. 72–73; Johan Thorstein Sellin, *Marriage and divorce legislation in Sweden*, bls. 36–37. Nýjar lögmaðar skilnaðarástæður voru: maki dæmdu í ævilangt fangelsi eða útlegð fyrir lífstíð, ef annað hjóna hafði setið um líf hins og ef maki hafði verið haldinn ólæknandi geðveiki í þrjú ár eða lengur.

voru í Svíþjóð á skilnaðarskilyrðum, gætir ekki sama frjálslyndis og einkenndi danska leyfisveitingakerfið ef horft er til meðferðar skilnaða þar í landi vegna ósamlyndis hjóna og þess að löng samvistarslit og samkomulag hjóna um skilnað var ekki mögulegur grundvöllur skilnaða í Svíþjóð.

Lögspekingarnir Nellemann (1882) og Bentzon (1916) töldu að með tilkomu leyfisveitingakerfis konungs hafi Danaveldi verið meðal þeirra ríkja í Evrópu þar sem auðveldast var að fá skilnað. Bentzon nefnir sem dæmi að hjón, sem höfðu gert með sér samkomulag um að slíta sambúð og í reynd búið aðskilin í nokkur ár, gátu fengið leyfi konungs til lögskilnaðar en skilnaður á þessum forsendum hafi ekki þekkst í neinum erlendum rétti.¹⁷³ Müller (1911) tekur í sama streng og er þeirrar skoðunar að reglugerðir danska leyfisveitingakerfisins hafi verið langt á undan sinni samtíð og öðrum lútherskum ríkjum.¹⁷⁴ Enginn afturkippur varð í þróun hins frjálslynda danska leyfisveitingakerfis og varð engin breyting í kjölfar afnáms einveldisins árið 1849.¹⁷⁵

Í Noregi varð nokkur breyting á meðferð hjónaskilnaðarmála eftir að landið sleit konungssambandi við Danmörku árið 1814 þar sem mikil fækken varð á útgefnum hjónaskilnaðarleyfum í gegnum leyfisveitingakerfið á árabilinu 1830–1890¹⁷⁶ og er skýringin talin vera þrýstingur frá kirkjunnar mönnum og óvissa um lögmæti eldri stjórnvaldsvenja („gamle Praxis“). Í kjölfar rannsóknar á eldri stjórnvaldsfordænum og vegna ófullnægjandi gildandi réttarúrræða í skilnaðarmálum var ákveðið árið 1890 að endurvekja leyfisveitingar til hjónaskilnaða að fyrirmynnd danska leyfisveitingakerfisins eins og tíðkast hafði í framkvæmd í Noregi á árabilinu 1790–1820.¹⁷⁷

5.4 Danska leyfisveitingakerfið í framkvæmd á Íslandi 1873–1921

Eins og greint var frá hér á undan var útgáfa leyfisbréfa í nafni konungs alfarið í höndum embættismanna Danakonungs frá miðri 19. öld. Frá stofnun embættis landshöfðingja árið 1873 voru það æðstu embættismenn landsins, landshöfðingi og amtmenn, sem höfðu valdheimildir til útgáfu leyfisbréfa til hjónaskilnaða þar til embætti þeirra voru lögð niður árið 1904. Amtmenn gáfu út leyfisbréf til skilnaðar að

¹⁷³ J. Nellemann, *Ægteskabsskilsmisse ved kongelig bevilling*, bls. 2.; Viggo Bentzon, *Den danske familieret*, bls. 254 (12. nmgr.).

¹⁷⁴ P. E. Müller, *Om adgang til skilsmisses*, bls. 26.

¹⁷⁵ Lovsamling for Island XIV, bls. 288–300 („Danmarks Riges Grundlov“, 5. júní 1849).

¹⁷⁶ J. Nellemann, *Ægteskabsskilsmisse ved kongelig bevilling*, bls. 89–95; Hanne Marie Johansen, *Separasjon og skilsmisses i Norge 1536–1909*, bls. 184–187; A. N. Kiær, *Skilsmisser og separationer*, bls. 2.

¹⁷⁷ A. N. Kiær, *Skilsmisser og separationer*, bls. 2; Hanne Marie Johansen, *Separasjon og skilsmisses i Norge 1536–1909*, bls. 196.

borði og sæng (sjá viðauka H) og til lögskilnaðar ef hjón höfðu lifað aðskilin að borði og sæng í þrjú ár eða lengur með leyfi og bæði óskuðu skilnaðarins. Ef þessi skilyrði voru ekki fyrir hendi gaf landshöfðingi út lögskilnaðarleyfið.¹⁷⁸ Í kjölfar stjórnsýslubreytinga árið 1904 færðist valdsvið landshöfðingja til Stjórnarráðs Íslands og amtmanna til sýslumanna og bæjarfógeta.¹⁷⁹ Sýslumenn höfðu eins og áður heimild til að framkvæmdu veraldlega sáttaumleitun með hjónum í skilnaðarhugleiðingum en fengu nú umboð til að gefa út leyfisbréf til skilnaða á sömu forsendum og amtmenn höfðu haft.¹⁸⁰ Ósamlyndi hjóna og ólíkt geðslag var viðurkennd ástæða skilnaðar að borði og sæng ef hjón voru sammála um skilnaðinn. Í tilvikum, þar sem annað hjóna óskaði skilnaðar gegn vilja hins, fékkst skilnaður ef það hafði gildar ástæður til að óska skilnaðar vegna slæmrar hegðunar maka eins og til dæmis óhóflegrar eyðslusemi, vanrækslu á framfærsluskyldu eða drykkjuskapar. Amtmenn gáfu út leyfi til skilnaðar að borði og sæng, ef hjón voru samhuga um skilnað, en annars landshöfðingi. Í leyfisbréfinu var tekið fram að leyfið veitti hjónunum ekki heimild til að giftast aftur og að það gilti hórdómssök ef þau gerðust brotleg í legorði á aðskilnaðartímanum. Skilnaðarleyfið fíll úr gildi ef hjón héldu áfram sambúð eða tóku saman aftur áður en þau fengu lögskilnað.¹⁸¹

Samhliða leyfisveitingakerfinu störfuðu dómstólar sem úrskurðuðu í skilnaðarmálum í samræmi við gildandi lög¹⁸² en þær breytingar urðu að kirkjudómstólar, sem höfðu haft dómsvald í hjúskaparmálum eftir siðaskipti, voru lagðir niður á árabilinu 1771–1797¹⁸³

¹⁷⁸ Lovsamling for Island IX, bls. 816-819 („Forordning, ang. Udvidesle til Island af nogle i 1827 udkomne Anordninger“, 21. desember 1831; Auglýsing um verksvið landshöfðingja yfir Íslandi nr. 2, 22. ágúst 1875. Stjórnartíðindi A 1875, bls. 4-9

¹⁷⁹ Ármann Snævarr, *Fyrirlestrar í sifjarétti II*, bls. 197–199.

¹⁸⁰ Lovsamling for Island VI, bls. 434–438 („Forordning, ang. Udfærdigelsen af Bevillinger og Dispensationer“, 23. maí 1800), IX, bls. 816–836 („Forordning, ang. Udvidelse til Island af nogle i 1827 udkomne Anordninger“, 21. desember 1831).

¹⁸¹ F. T. I. Gram, *Forelæsninger over den danske familieret*, bls. 194; Gerda Bonderup, „Skilsmisser i Århus 1645–1900“, bls. 10, 12; Anette Jensen, „For at undgaae et liv mellem øgler og drager“, bls. 39; Gitte Brinkbæk, *Skilsmissedom og separationsbevilling i København fra Reformationen til 1826*, bls. 85; Magnús Stephensen og L. E. Sveinbjörnsson, *Lögfræðisleg formálabók*, bls. 261–263.

¹⁸² Skilnaðarákvæði Hjónabandsgreina Friðriks II. og Dönsku og Norsku lög Kristjáns V. sbr. umfjöllun kafla 4.2.

¹⁸³ Á Íslandi var dæmt í hjúskaparmálum á prestastefnum sbr. *Guðs dýrð og sálнanna velferð*, bls. 26–28. Samþærilegir dómstólar nefndust Tamperetten í Danmörku, sbr. Ditlev Tamm, Jens Ulf Jørgensen, *Dansk retshistorie i hovedpunkter fra Landskabslovene til ørsted* I, bls. 85. J. Nellemann, *Ægteskabsskilsisse ved kongelig bevilling*, bls. 117. Nellemann greinir frá því að fyrsta breytingin í þá átt að afnema lögsögu kirkjunnar í hjúskaparmálum átti sér stað á Struensee tímabilinu með tilskipun árið 1771 um að hjúskaparmál á Sjálandi skyldu tekin til meðferðar í Hof- og Statsretten í Kaupmannahöfn. Kirkjudómstólar voru endanlega lagðir niður í Danmörku og Noregi með tilskipun 1. desember 1797 og er tilskipunin birt í Lovsamling for Island VI, bls. 310–312 („Forordning for Danmark og Norge, ang. Behandlingen af Ægteskabssager“, 1. desember 1797).

og komst sú skipan á hér á landi árið 1786. Þaðan í frá voru skilnaðarmál, sem hingað til höfðu verið til meðferðar við „den geistlige Ret“, tekin til dóms við veraldlegan rétt sem var í umsjá sýslumanns að viðstöddum tveimur vottum. Lagaheimildir voru hjónabandsgreinar Friðriks II. og Dönsku og Norsku lög Kristjáns V.¹⁸⁴ Í gegnum leyfisveitingakerfið var upphaflega gert ráð fyrir skilnaðarleyfum af ástæðum sem ekki voru viðurkenndar í gildandi lögum og var gefin út tilskipun þess efnis 17. júlí árið 1795. Að ósk kansellísins var tilskipunin numin úr gildi og eftirleiðis gátu hjón, sem vildu komast undan kostnaðarsömu og löngu skilnaðarferli fyrir dómstólum, sótt um lögskilnað á grundvelli lögmætra ástæðna í gegnum leyfisveitingakerfi konungs.¹⁸⁵

Veraldleg sáttatilraun milli hjóna af hendi yfirvalds og sáttanefnda, sem kveðið var á í tilskipun 22. janúar 1796, var skyldubundin bæði þegar um var að ræða beiðni um leyfi til skilnaðar að borði og sæng og til algjörs skilnaðar. Ef sættir tókust ekki með hjónum um áframhaldandi sambúð var samið um skilnaðarkjör, það er að segja um bú- og fjárskipti, forræði barna og framfærslu barna og hvort annars.¹⁸⁶ Sáttanefndir störfuðu í sáttaumdænum sem stofnuð voru í Danaveldi um aldamótin 1800 og voru liður í breytingum sem gerðar voru á dóms- og réttarkerfinu í þeim tilgangi að gera réttarkerfið hagkvæmara og skilvirkara fyrir þegnana.¹⁸⁷ Hér á landi var hverri sýslu skipt í sáttaumdæmi og skyldi amtmaður sjálfur annast sættir í því sáttaumdæmi sem hann átti heimili í eða sem næst heimili hans en annarsstaðar skipaði amtmaður sáttanefnd sem í sátu (2. og 6. gr.) einn embættismaður (oft prestur) og einhver virtur bóndi í umdæminu. Í starfslýsingu sáttanefnda í skilnaðarmálum (25. gr.) segir að sáttanefndin skuli reyna að koma á sáttum milli hjóna og fá þau til að halda áfram sambúð og semja um skilnaðarskilmála ef sættir takist ekki um áframhaldandi sambúð. Sáttaumleitun

¹⁸⁴ Lovsamling for Island V, bls.209–221 („Forordning, ang. Forligelses Commissioners Stiftelse i Danmark, samt i Kjöbstederne i Norge“, 10. júlí 1795), bls. 353–354 („Cancelli-Skrivelse til Stiftbefalingsmand Levtzow, ang. Behandlingen af Skilsmisse-Sager“, 9. desember 1786), bls. 508–510 („Reskript til Stiftbefalingsmand Levetzow og Biskoppen i Skalholts Stift Hannes Finnsson, ang. Ægteskabs-Sagers Paadömmelse“, 15. febrúar 1788), VI, bls. 310–312, („Forordning for Danmark og Norge, ang. Behandlingen af Ægteskabssager“, 1. desember 1797); Konga Christians þess fimta Norsku lög á íslensku útløgd, 1. bók 2. kafl 14. gr. d. 10–11; Magnús Stephensen og L. E. Sveinbjörnsson, *Lögfræðisleg formálabók*, bls. 226–227

¹⁸⁵ J. Nellemann, *Ægteskabsskilmissé ved kongelig bevilling*, bls. 79.

¹⁸⁶ Magnús Stephensen og L. E. Sveinbjörnsson, *Lögfræðisleg formálabók*, bls. 260–265.

¹⁸⁷ Lovsamling for Island VI, bls. 209–221 („Forordning, ang. Forligelses-Commissioners Stiftelse i Danmark, samt i Kjöbstederne i Norge“, 10. júlí 1795), bls. 224 („Cancelli-Skrivelse til Stiftamtmanden og Amtmænderne i Island, ang. Indförelse af Forligelsesvæsenet“, 19. september 1795), bls. 262–310 („Forordning om Forligelses-Indrætninger paa Landet i Norge“, 20. janúar 1797), bls. 339–340 („Cancellie-Skrivelse til Stifbefalingsmanden og Amtmændene i Island, ang. Forligelesvæsenets Indretning“, 25. ágúst 1798), bls. 434–438 („Forordning, ang. Udfærdigelsen af Bevillinger og Dispensationer“, 23. maí 1800).

sáttanefndar gat ekki komið í stað sáttatilraunar hjá amtmanni sem hafði vald –en ekki sáttanefndin – til að gefa út leyfi til skilnaðar að borði og sæng (í kjölfar tilskipunar árið 1800) ef sáttatilraun var árangurslaus. Til sáttanefnda komu einnig til meðferðar skilnaðarmál sem síðar var vísað til úrlausnar við veraldlega dómstóla sem fengu lögsögu í skilnaðarmálum eftir að kirkjan missti dómsvald í hjúskaparmálum.¹⁸⁸

Á fyrstu árum leyfisveitingakerfis konungs var ekki gert ráð fyrir aðkomu presta í skilnaðarmálum en árið 1811 var sáttauumleitun hjá sóknarpresti (andleg sáttauumleitun) gerð að skilyrði þegar hjón óskuðu skilnaðar. Eftir þann tíma var það gert að skilyrði að framvísa vottorði um að árangurslaus sáttauumleitun hefði farið fram hjá sóknarpresti þegar hjón mættu til veraldlegrar sáttatilraunar. Í tilskipuninni segir að það sé mikilvægt fyrir samfélagið allt og velferð fjölskyldunnar að „det Baand, der sammenknytter Ægtefolk“ verði ekki slitið af góleysi og því sé ekki síður nauðsynlegt að minna hjón á „Religionens Bud, ... end Statens Love.“¹⁸⁹ Tilskipunin var tilkomin vegna þrýstings frá biskupi Sjálandsstiftis sem vildi sporna við fjölgun skilnaða og koma í veg fyrir að hjón af léttuð slitu hjónasambúð en það væri skaðlegt fyrir siðferðisástand þjóðarinnar. Hugmynd biskups fékk hljómgrunn hjá meðlimum kansellísins sem töldu að prestar gætu í mörgum tilfellum með kristilegum fortölum komið á sáttum milli sundurlyndra hjóna; í ályktun þeirra til konungs um málið mæltu þeir með að prestar reyndu sættir með hjónum í skilnaðarhugleiðingum en þó án þess að þeir tækju þátt í hinu veraldlega sáttafeili.¹⁹⁰

Í Danmörku var ekki samin heildstæð löggjöf um hvernig skyldi staðið að leyfisveitingum konungs í skilnaðarmálum, um skilnaðarskilmála varðandi eigna- og fjárskipti og forsjá barna og maka (réttaráhrif skilnaðar) eða um úrlausn ýmissa atriða, til dæmis ef hjón voru ekki samhuga um skilnað og annað hjóna óskaði skilnaðar gegn vilja hins, ef hjón hæfu aftur sambúð á meðan þau voru skilin að borði og sæng eða ef annað hjóna vanrækti að mæta á sáttafund.¹⁹¹ Til að greiða úr þessum atriðum og ýmsum öðrum álitaefnum, sem vörðuðu úrlausn og meðferð skilnaðarmála, voru

¹⁸⁸ Lovsamling for Island VI, bls.214, 224 („Cancellie-Skrivelse til Stiftamtmanden og Amtmændene i Island, ang. Indførelse af Forligelsesvesenet“, 19. september 1795), bls. 262–310 („Forordning om Forligelses-Indretninger paa Landet i Norge“, 20. janúar 1797), bls. 378–380 („Cancellie-Skrivelse til Amtmand Stephan Thorarensen, ang. Forligelsesvæsenets Indretning“, 15. júní 1799); Magnús Stephensen og L. E. Sveinbjörnsson, *Lögfræðisleg formálabók*, bls. 205–206, 260–263.

¹⁸⁹ Lovsamling for Island VI, bls. 400–401 („Forordning for Danmark og Norge, ang. Ægtefolks Adskillelse“, 18. október 1811).

¹⁹⁰ J. Nellemann, *Ægteskabsskilsmisser ved kongelig bevilling*, bls. 72–73, 121–130.

¹⁹¹ F. T. I. Gram, *Forelæsninger over den danske familieret*, bls. 191–204; Viggo Bentzon, *Den danske familieret*, bls. 252–263.

gefnar út tilskipanir og lagaboð og í einstaka tilvikum var stuðst við eldri lagaheimildir (eða lögjafnað)¹⁹² og ákvæði í Dönsku og Norsku lögum Kristjáns V.¹⁹³

Tilskipanir og lagaboð um meðferð og úrlausn skilnaðarmála í gegnum leyfisveitingakerfið mismunuðu ekki kynjunum hvað varðar aðgengi að skilnaði eða ástæðu skilnaðar. Lögð var áhersla á að hjón næðu samkomulagi um forræði og framfærslu barna og maka og bú- og fjárskipti. Áður en skilnaðarleyfi fékkst urðu hjónin að gera með sér samkomulag um fjárhagsmál, er viðkom bú- og fjárskiptum, samkvæmt helmingaskiptareglu og var venjan sú að samið var um að öllu fjárfélagi þeirra væri lokið og að skuldir þær sem hvort þeirra um sig kæmist í eftir skilnaðinn skyldu vera hinu óviðkomandi. Næðist ekki samkomulag skyldi leita úrskurðar skiptaráðanda um fjárskiptin.¹⁹⁴ Íslenskir lagaprófessorar hafa bent á að hér á landi hafi gætt danskra réttarhrifa um fjármál hjóna og helmingarfélag með hjónum hafi gilt frá því um miðja 18. öld.¹⁹⁵ Í kjölfar skilnaðar fengu konur sömu réttindi og ekkjur að því leyti að þær urðu fjárráða og héldu konur sama „Rang og Stand“ og þegar þær voru giftar.¹⁹⁶ Fram að nýjum erfðalögum frá árinu 1850 höfðu konur og karlar, sem fráskilin voru að borði og sæng, rétt til að erfa fyrrverandi maka.¹⁹⁷ Eftir því sem fram kemur í lögfræðihandbókum frá síðari hluta 19. aldar virðist sú regla hafa gilt um forsjá barna eftir skilnað að börnum hafi alla jafna verið skipt á milli foreldra.¹⁹⁸ Danski lagaprófessorinn Gram telur líklegt að börnum hafi verið skipt þannig að yngri börnin (yngri en sjö ára) og dætur fylgdu móðurinni en eldri drengir föðurnum og að það hafi verið í samræmi við þau ákvæði í

¹⁹² F. T. I. Gramm, *Forelæsninger over den danske familieret*, bls. 184–204; Viggo Bentzon, *Den danske familieret*, bls. 252–263. Um hugtakið lögjöfnun segir Ármann Snævarr „lögjöfnun sé beiting lagaákvædis um ólögákveðið atriði, sem er eðlisskylt eða samkynja því, sem rúmast innan ákvæðisins“. Sjá *Hjúskapar- og sambúðarréttur*, bls. 113–114.

¹⁹³ Konga Christians þess fimta Norsku lög á íslensku útløgd, 1. 21. 11 (d. 115), 3. 19. 14 (d. 404–405), 3. 19. 41 (d. 411), 5. 3. 19 (d. 571).

¹⁹⁴ F. T. I. Gram, *Forelæsninger over den danske familieret*, bls. 200–201; Magnús Stephensen og L. E. Sveinbjörnsson, *Lögfræðisleg formálabók*, bls. 262. Ernst Andersen hefur bent á að reglan um helmingarskipti við hjónaskilnað sé sótt í eldri lög þ.e. *Dönsku landslögini*, sbr. *Ægteskabsret II*, bls. 41, 182.

¹⁹⁵ Einar Arnórsson, „Fáein orð um kaupmála hjóna“, bls. 53; Ármann Snævarr, *Fyrirlestrar í sifjarétti III*, bls. 341 (heimildir sem þeir vísa í eru kirkjubækur); Ernst Andersen, *Ægteskabsret II*, bls. 180 (samkvæmt Andersen er reglan um helmingaskipti í praxis uppruninn frá dönsku lögspakingunum Hurtigkarl, ørsted og Goos í byrjun 19. aldar).

¹⁹⁶ F. T. I. Gram, *Forelæsninger over den danske familieret*, bls. 188, 198, 203 (Gram víesar hér í fjölda tilskipana frá árunum 1794–1863 og áréttar að réttaráhrif skilnaðar væru þeir sömu hvort sem algjör skilnaður fengist með dómi eða konunglegu leyfi); Lárus H. Bjarnason, „Maður og kona“, bls. 10.

¹⁹⁷ *Lovsamling for Island XIV*, bls. 613 („Forordning for Island, ang. Forandringer i Lovgivning om arv“, 25. september 1850).

¹⁹⁸ F. T. I. Gram, *Forelæsninger over den danske familieret*, bls. 186; Magnús Stephensen og L. E. Sveinbjörnsson, *Lögfræðisleg formálabók*, bls. 262.

Dönsku lögum Kristjáns V. og Norsku lögum er lúta að rétti móður til að vera fjárhaldsmaður barna sinna eftir láts eiginmanns.¹⁹⁹

Samkvæmt tilskipun frá árinu 1790 giltu sömu lagareglur um fráskildar konur og börn þeirra og höfðu verið í gildi frá árinu 1763 um greiðslur feðra með óskilgetnum börnum þeirra. Þar segir meðal annars að yrðu feður uppvísir að því að vanrækja að greiða með börnum sínum skyldu þeir beittir þvingunum og vistaðir í betrunar- eða typtunarhúsi ef þeir inntu ekki greiðslur af hendi. Frá árinu 1798 voru yfirvöld skyldug til að aðstoða fráskildar (og aðrar einstæðar) mæður við innheimtu framfærslueyris sem fyrrverandi eiginmönnum bar að greiða með börnum sínum og yfirgefnum eiginkonum ef um það var samið. Auk þess að eiga rétt á framfærslufé með börnum sínum var samkvæmt tilskipun frá árinu 1816 um ógreidd gjöld og sektir gert ráð fyrir að fráskildar konur og yfirgefnar eiginkonur ættu rétt á framfærslustyrk til handa sjálfum sér frá maka. Í tilskipun frá árinu 1844 er áréttatíð, með tilliti til framfærslu barna í skilnaðarmálum þar sem um er að ræða einhliða skilnaðarbeiðni af hendi eiginmanns gegn vilja konunnar, að manninum sé skylt að sjá henni fyrir framfærslu þangað til hún giftist aftur. Til að tryggja að fráskildar eða yfirgefnar konur fengju áskilið framfærslufé var húsbændum gert skylt að halda eftir hluta af launum hlutaðeigandi vinnumanna sinna.²⁰⁰ Samkvæmt ofangreindum tilskipunum og lagaboðum beitti löggjafinn ýmsum ráðum til að tryggja mæðrum og börnum framfærslu frá föðurnum.

Leyfisbréf til hjónaskilnaða og til að giftast aftur eftir skilnað voru ávallt gefin út í konungsnafni þrátt fyrir að bein aðild konungs hafi verið orðin mjög takmörkuð og nánast alfarið komin í umsjá embættismanna hans árið 1844.²⁰¹ Hjón, sem vildu skilja vegna ósamlyndis, gátu ekki fengið skilnað í gegnum dólmstólaleiðina en ef annað þeirra eða bæði rituðu bónarbréf stílað til konungs og ákveðin skilyrði voru uppfyllt (vottorð um veraldlega og andlega sáttaumleitun, vottorð um skilnaðarskilmála) gátu

¹⁹⁹ F. T. I. Gram, *Forelæsninger over den danske familieret*, bls. 186 (Gram víesar einnig í tilskipun frá 7. september 1736 en hún finnst ekki í *Lovsamling for Island*); *Kong Christians þess fimta Norsku lög á íslensku útløgd*, 3–19–4–18 (d. 404–405).

²⁰⁰ *Lovsamling for Island* III, bls. 494–496 („Forordning, ang. Udredelse af Alimentations-Bidrag til uægte Børn“, 14. október 1763), V, bls. 706–707 („Forordning, ang. Alimentations-Bidrag til uægte Børn“, 10. desember 1790), VI, bls. 337–338 („Forordning, ang. Tvangsmidler med separede Ægtemænd“, 10. ágúst 1798), VII, bls. 632–633 („Cancellie-Circulaire til samtlige Overövrigheder, ang. Afsoning af Böder“, 19. október 1816), XIII., bls. 106 („Kongelig Resolution, ang. Bemyndigelse for Cancelliet til at afgjøre visse Sager“, 25. maí 1844).

²⁰¹ *Lovsamling for Island* XIII, bls. 404–407 („Kongelig Resolution, ang. Bemyndigelse for Cancelliet til at afgjøre visse Sager“, 25. maí 1844).

þau verið örugg um að fá skilnaðarleyfi. Tilskipanir og reglugerðir, sem lögðu grunn að fastmótuðu leyfisveitingakerfi konungs, tryggðu að slíkt leyfi væri veitt.²⁰²

Síðari tíma stjórnarfars- og stjórnsýlubreytingar breyttu engu um gildandi lagaheimildir og framkvæmd leyfisveitingakerfis Danakonungs. Við afnám einveldisins árið 1849 tók við nýtt stjórnskipulag í Danmörku, þingbundin konungsstjórn, og í stað stjórnarskrifstofa einveldistímans voru stofnuð ráðuneyti undir stjórn ráðherra.²⁰³ Ný stjórnskipun hafði ekki í för með sér breytingu á leyfisveitingakerfi konungs en í grundvallarlögum Dana (32. gr.) er sérstaklega kveðið á um að þær reglur, sem gilt höfðu um leyfisveitingar konungs um undanþágur frá gildandi lögum, skuli áfram vera í gildi og eru leyfin ýmist útgefin milliliðalaust af konungi eða viðkomandi stjórnvöldum.²⁰⁴ Leyfisveitingakerfi konungs hélst án breytinga eftir að heimastjórn Íslendinga gekk í gildi 1. febrúar 1904. Leyfisveitingar landshöfðingja færðust til Stjórnarráðs Íslands og leyfisveitingar amtmanna til sýslumanna og bæjarfógeta.²⁰⁵ Það er fyrst eftir gildistöku nýrra hjúskaparlaga í ársbyrjun 1922 að konungleg leyfisbréf heyra sögunni til og íslensk stjórnvöld gefa út leyfisbréf í eigin nafni.²⁰⁶

Hugmyndalegar forsendur frjálslyndra skilnaðarlaga, sem lögfest voru í Prússlandi, Frakklandi, Danmörku og Svíþjóð á 18. öld, áttu rætur að rekja til upplýsingarstefnunnar, kenningarinnar um veraldlegan náttúrurétt og samfélagssáttmálann. Frjálslyndið var fólgιð í nýjum grunnsjónarmiðum um skilnaðarástæður, þ.e.a.s. samkomulagsreglu og reglu um hjúskaparhrun. Önnur kynslóð skilnaðarlaga var komin á sjónarsviðið. Í Danmörku gætti áhrifanna í framsæknu leyfisveitingakerfi konungs í skilnaðarmálum sem mótaðist í valdatíð umbótasinnaðra stjórnvalda í lok 18. aldar. Danska leyfisveitingakerfið, sem hafði að geyma alla þætti sem skilnaðarlöggjöf nútímans byggir á, lifði áfram í norrænum skilnaðarlögum sem lögfest voru í byrjun 20. aldar.

Af framangreindu má draga þá ályktun að Friðrik VI. Danakonungur og Colbiørnsen megi kallast „feður“ norrænnar skilnaðarlöggjafar nútímans.

²⁰² Magnús Stephensen og L. E. Sveinbjörnsson, *Lögfræðisleg formálabók*, bls. 260–271; Magnús Stephensen og Jón Jensson, *Lagasafn handa alþýðu*, I, bls. 127, 158, 166–167, 187, 223–222, 248–249.

²⁰³ Agnar Kl. Jónsson, *Stjórnarráð Íslands 1904–1964* I. bls. 10–11.

²⁰⁴ *Lovsamling for Island XIV*, bls. 292 („Danmarks Riges Grundlov“, 5. júní 1849).

²⁰⁵ ÞÍ. Stjr. Db 4, nr. 806 (Bergþóra og Vigfús fá útgefið leyfi til algjörs skilnaðar árið 1913 í nafni Friðriks VIII. Danakonungs).

²⁰⁶ Ármann Snævarr, *Fyrirlestrar í sifjarétti II*, bls. 199.

6 Norræn skilnaðarlög í upphafi 20. aldar

Formlegt löggjafarsamstarf Norðurlanda, sem hófst á síðari hluta 19. aldar, hafði það að markmiði að koma á norrænni réttareiningu og samræma lög landanna á mikilvægum réttarsviðum. Í kjölfarið voru skipaðar samvinnunefndir sem sáu um undirbúning og sömdu drög að samnorrænum lagafrumvörpum sem síðan voru innleidd í hverju landi fyrir sig, ýmist óbreytt eða aðlöguð. Danmörk, Svíþjóð og Noregur áttu fulltrúa á lögfræðiþingunum frá upphafi. Finnar sátu fundi nefndanna frá upphafi, í fyrstu sem gestir eða þar til þeir fengu sjálfstæði árið 1917. Íslendingar áttu formlega aðild að þessu samstarfi frá árinu 1919.²⁰⁷ Lagasamstarf landanna fólst meðal annars í endurskoðun og samræmingu gildandi hjúskaparlaga og á fyrstu áratugum síðustu aldar (1909-1929) tók gildi á Norðurlöndum samræmd hjúskaparlöggjöf sem þótti frjálslynd og róttæk í samanburði við löggjöf annarra vestrænna ríkja.²⁰⁸ Hér er ekki svigrúm til að fjalla ítarlega um norrænu hjúskaparlöggjöfina sem er yfirgripsmikill lagbálkur en áhersla er lögð á að skýra frá aðdraganda og helstu forsendum þess að ráðist var í að endurskoða gildandi skilnaðarlög. Markaði norræna skilnaðarlöggjöfin þau þáttaskil sem oft er talað um? Á það hvort tveggja í senn við um gildandi lög og um leyfisveitingakerfið?

Ný íslensk hjúskaparlöggjöf, um stofnun og slit hjúskapar, sem tók gildi 1. janúar 1922, er til umræðu í síðari hluta kaflans og sjónum beint að tilurð hennar og hvaða breytingar ný skilnaðarlög fólu í sér varðandi skilnaðarástæður samanborið við þær ástæður, sem áður voru viðurkenndar í leyfisveitingakerfi Danakonungs.

6.1 Norræn lagasamvinna um skilnaðarlöggjöf

Um það leyti sem fyrsta norræna lögfræðiþingið var haldið árið 1872 hófu konur og kvenréttindasamtök í Noregi, Danmörku og Svíþjóð að berjast fyrir borgaralegum réttindum kvenna og auknum félags- og efnahagslegum réttindum þeirra.²⁰⁹ Réttarstaða kvenna í hjónaböndum, fjármál hjóna og foreldraréttur yfir börnum voru

²⁰⁷ Berglind Ýr Karlssdóttir, „Norrænt lagasamstarf: þátttaka Íslands frá upphafi“, bls. 66, 70, 75.

²⁰⁸ Kari Melby, „Liberalisering av skilsmisses- en nordisk modell?“, bls. 283; Folke Schmidt, „The leniency of the Scandinavian divorce laws“, bls. 109–110, 118–121; Nathalie Le Bouteillec, Zara Bersbo, Patrick Festy, „Freedom to divorce or protection of marriage?“, bls. 191; Glenn Sandström, „Time-space trends in Swedish divorce behaviour 1911–1974“, bls. 4–5; Kari Melby, Ann Pylkkänen, Bente Rosenbeck, Christina Carlsson Wetterberg, *Inte et ord om kärlek*, bls. 91.

²⁰⁹ Henrik Tamm, *De nordiske juristmöder 1872–1972*, bls. 164–165.

þau málefni sem norræn kvennasamtök beittu sér einkum fyrir í byrjun 20. aldar. Réttindi mæðra og óskilgetinna barna þeirra var einnig mál sem konur báru fyrir brjósti. Þannig hafði „Dansk Kvindesamfund“ frumkvæði að samningu lagafrumvarpa um meðgjöf með óskilgetnum börnum og lagafrumvarps um réttarstöðu giftra kvenna og sendu danska dómsmálaráðuneytinu árið 1908.²¹⁰ Um aldamótin 1900 hafði norrænt lagasamstarf leitt til þess meðal annars að samþykkt voru lög í Danmörku, Noregi og Svíþjóð sem kváðu á um yfirráð giftra kvenna yfir séreignum og eigin tekjum.²¹¹ Um önnur atriði varðandi breytingar á gildandi hjúskaparlöggjöf létu konur sig minna varða og voru til að mynda tvístígandi í afstöðu sinni til frjálsari skilnaðarlaga. Þær óskuðu frelsis undan kúgun eiginmanna en einnig vernd gegn of auðveldum, bráðum hjúskaparslitum.²¹²

Breytingar á gildandi skilnaðarlögum var málefni sem karlarnir, stjórnmálamenn og starfandi lögmenn settu á oddinn og voru til umræðu á ríkisþingum í Svíþjóð, Noregi og Danmörku á síðustu áratugum 19. aldar.²¹³ Frumkvæði að endurskoðun og samræmingu norrænna hjúskaparlaga kom frá Svíum á norræna lögfræðingamótinu árið 1909. Töldu þeir mikilvægt að samræma sánsk, norsk og dönsk lög um stofnun hjúskapar, skilnað og fjárfélag hjóna í ljósi þess að misrämi var á milli landa um hvort búsetuland, þjóðerni eða ríkisfang réði úrslitum um hvaða lög giltu til dæmis um úrlausn skilnaða þegar annað hjóna var erlendur ríkisborgari.²¹⁴ Eins og greint var frá í fyrri kafla höfðu sánsk stjórnvöld fjölgað lögmætum skilnaðarástæðum árið 1810 og sett reglur um úrlausn skilnaða í gegnum leyfisveitingakerfi konungs. Eftir miðja 19. öld voru skilnaðarlögin aftur á dagskrá þingsins og bornar fram tillögur um endurskoðun á gildandi skilnaðarlögum. Árið 1879 var meðal annars bent á hvernig ákvæði laganna um skilnað vegna brotthlaups maka væri misnotað af efnafólki sem gat krafist skilnaðar ef sá sem heima sat gat sannað að makinn væri staðsettur utanlands eins og til dæmis í Kaupmannahöfn sem varð einskonar draumastaður fyrir

²¹⁰ Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck, Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek*, bls. 63–64, 68, 118; Björg P. Blöndal „Barnsmæður“, bls. 178–179.

²¹¹ Henrik Tamm, *De nordiske juristmöder 1872–1972*, bls. 164–165.

²¹² Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck, Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek*, bls. 63–64, 68, 118.

²¹³ Viggo Bentzon, *Hvad nyt bringer ægteskabslovene?*, bls. 4–6; Hanne Marie Johansen, *Separasjon og skilsmisses i Norge 1536–1909*, bls. 192–198; Johann Thorstein Sellin, *Marriage and divorce legislation in Sweden*, bls. 38–39.

²¹⁴ Kari Melby, „Liberalisering av skilsmissen nordisk modell?“, bls. 284–285

þá sem struku úr hjónaböndum („mekka for deserters“).²¹⁵ Nokkrum árum síðar þrýsti sánska kirkjuráðið á lagasetningu sem kæmi í veg fyrir misnotkun á skilnaðarákvæðum um brotthlaup maka. Á árunum 1899 og 1903 voru skilnaðarlögin aftur til umræðu án nokkurra breytinga.²¹⁶

Á norræna lögfræðibinginu árið 1910 lagði Viggo Bentzon, fulltrúi Dana, áherslu á að í Danmörku væri brýnast að fram færí endurskoðun og breytingar á skilnaðarlöggjöfinni. Bentzon og fleiri danskir lögmenn og þingmenn, er beittu sér fyrir endurbótum á danskri skilnaðarlöggjöf, bentu á að gildandi lög, sem á sínum tíma höfðu uppfyllt þarfir samfélagsins, væru úreld og jafnvel skaðleg og óréttlát.²¹⁷ Einnig lögðu þeir áherslu á þá lagalegu óvissu sem ríkti um hvaða skilnaðarástæður væru viðurkenndar í dönskum rétti. Í gildi voru gamlar lagareglur og samhliða einnig tilskipanir leyfisveitingakerfisins sem heimiluðu hjónaskilnaði þar sem farið var á skjön við gildandi lög. Stefnt skyldi að því að semja heildarlöggjöf og lögfesta gildandi reglur og réttarvenjur um skilnaði en jafnframt að milda skilnaðarskilyrði.²¹⁸ Bentzon, helsti talsmaður frjálslyndrar skilnaðarlöggjafar í Danmörku, var sama sinnis og Johan Castberg, dómsmálaráðherra Noregs, sem var í forsvari fyrir endurbótum á norscum skilnaðarlögum um að hjónum, sem ekki vildu lengur vera í hjúskap, ætti að vera gert auðvelt að fá skilnað. Réttur einstaklingsins og hamingja var í fyrirrúmi.²¹⁹

Eins og áður er getið var að mestu leyti lokað fyrir konungleg leyfi til hjónaskilnaða í Noregi fljótlega eftir að landið fór úr ríkjasambandi við Danmörku í upphafi 19. aldar. Tillögur um frjálslyndari skilnaðarlöggjöf voru lagðar fyrir á norska stórbinginu undir lok 19. aldar og árið 1890 var ákveðið að hefja aftur útgáfu skilnaðarleyfa samkvæmt sömu reglum og tíðkast höfðu fram til ársins 1830 þrátt fyrir andstöðu kirkjunnar. Á árabilinu 1850–1860 höfðu kirkjunnar menn í Noregi staðið fyrir herferð gegn hjónaskilnuðum, prestar neituðu að vígja í hjónaband fráskilda einstaklinga og prédikuðu gegn skilnuðum. Nefnd á vegum kirkjunnar, sem vann að endurskoðun á skilnaðarlöggjöfinni, lagði fram tillögur til stjórnvalda um skilnaðarlög sem fólu í sér heimild til skilnaðar að borði og sæng og algjoran skilnað eingöngu með domi á sömu

²¹⁵ Johann Thorstein Sellin, *Marriage and divorce legislation in Sweden*, bls. 38.

²¹⁶ Johann Thorstein Sellin, *Marriage and divorce legislation in Sweden*, bls. 38-39; Ivan Nylander, *Studier rörande den svenska äktenskapsrättens historia*, bls. 168–183, 217–218.

²¹⁷ Viggo Bentzon, *Hvad nyt bringer ægteskabsloven?*, bls. 46; Kari Melby, Anur Pylkkänen, Bente Rosenbeck, Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek*, bls. 91–92.

²¹⁸ Anette Jensen, *Fra selvfølge til symbol*, bls. 132.

²¹⁹ Kary Melby, „Liberalisering av skilsmisse-en nordisk modell?“, bls. 283, 288, 292; Viggo Bentzon, *Hvad nyt bringer ægteskabsloven?*, bls. 43–44.

forsendum og gildandi lög með þeim nýmælum að neitun um kynlíf og lífshættulegt ofbeldi af hendi maka væru einnig gildar skilnaðarástæður. Tillögurnar fengu ekki hljómgrunn hjá stjórnvöldum og árið 1891 var það norska dómsmálaráðuneytið sem ýtti úr vör endurskoðun á skilnaðarlögunum. Hanne Marie Johansen telur að rit Nellemanns, sem kom út árið 1882 um danska leyfisveitingakerfið í hjónaskilnaðarmálum, hafi endurvakið áhuga á skilnaðarmálum og vitneskju um að áður hafði verið til staðar frjálslynt leyfisveitingakerfi. Í kjölfarið varð fjölgun á skilnaðarleyfum á sömu forsendum og gilt höfðu á árunum 1790–1830. Án samráðs við kirkjunnar menn voru fyrstu drög að nýjum skilnaðarlögum lögð fram árið 1902 og endurskoðuð árin 1908 og 1909.²²⁰ Rökin fyrir nýjum skilnaðarlögum fólust einkum í því að skýrar lagaheimildir skorti fyrir leyfisveitingakerfið sem skapaði hættu á handahófskenndri, ómarkvissri málsmeðferð og mismunun við úrlausn skilnaðarmála. Einnig höfðu athuganir sýnt fram á að hjónum var oft neitað um leyfi til skilnaðar að borði og sæng og lögskilnað. Í frumvarpi að nýjum lögum var gert ráð fyrir tvískiptu kerfi við úrlausn skilnaðarmála eins og tíðkast hafði í Danaveldi frá 1790, þ.e. leyfisveitingar stjórnvalda og skilnaður fyrir dómstólum.²²¹ Niðurstaðan var sú að ný skilnaðarlag voru lögfest í Noregi 20. ágúst 1909 sem árið 1918 voru felld saman í einn lagabálk með lögfestingu, *Lov om inngåelse og opplösning av ekteskap*. Samkvæmt lögunum fóru skilnaðarmál vegna ofbeldis maka til meðferðar hjá dómstólum en önnur skilnaðarmál í gegnum stjórnvöld (leyfisveitingakerfið). Sáttaumleitanir voru skyldubundnar og eftir eins árs aðskilnað að borði og sæng var hægt að sækja um algjoran skilnað. Ef annað hjónanna óskaði skilnaðar en ekki hitt varð að sækja um skilnaðarleyfi til konungs (í gegnum dómsmálaráðuneytið).²²² Leyfi til skilnaðar að borði og sæng var lögfest og skilnaðarástæður voru í meginatriðum þær sömu og höfðu verið forsendur skilnaða í gegnum danska og síðar norska leyfisveitingakerfið en voru nú lögfestar. Aðskilnaðartími milli skilnaðar að borði og sæng og þangað til hægt var að krefjast algjörs skilnaðar, var styttur úr þremur árum í eitt.²²³

Þegar Svíar lögðu fram tillögu um samræmingu norrænna skilnaðarlaga á lögfræðingaþingi árið 1909 samþykktu Norðmenn að taka þátt í samvinnuverkefninu með þeim

²²⁰ Hanne Marie Johansen, *Separasjon og skilsmisses i Norge 1536–1909*, bls. 41–48, 192–193, 197–198.

²²¹ Hanne Marie Johansen, *Separasjon og skilsmisses i Norge 1536–1909*, bls. 199–200; Kari Melby, „Liberalisering av skilsmisses-en nordisk modell?“, bls. 287.

²²² Hanne Marie Johansen, *Separasjon og skilsmisses i Norge 1536–1909*, bls. 199–201.

²²³ Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck og Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek*, bls. 100–102, 289–290.

skilmálum að hin nýju norsku skilnaðarlög yrðu fyrirmynnd laganna. Skilmálar Norðmanna voru samþykktir og árið 1913 hófst vinna norrænu samvinnunefndarinnar að samræmingu norræna skilnaðarlaga sem grundvölluð voru á norsku skilnaðarlögnum.²²⁴ Á danska þinginu á árunum 1918–1919 og 1921–1922 voru lögð fram frumvörp um endurbætur á skilnaðarlögum byggð á löggjafarvinnu norrænu samvinnunefndarinnar. Nokkur gagnrýni kom fram sem beindist aðallega að frjálslyndi laganna og að úrlausnarvaldi stjórnvalda í skilnaðarmálum. Í árslok 1922 var frumvarp um „ægteskabs indgaaelse og opløsning“ endanlega samþykkt. Samkvæmt lögnum var úrlausnarvald danskra stjórnvalda í meðferð skilnaðarmála takmarkaðra en í Noregi og náði eingöngu yfir skilnaði í tilvikum þar sem hjón voru sammála um skilnað. Skilnaðarástæður voru þær sömu og í norsku skilnaðarlögnum frá árinu 1909.²²⁵

Afrakstur norrænnar lagasamvinnu voru ný skilnaðarlög að norskri fyrirmynnd (1909/1918) sem voru lögfest í Svíþjóð 1915 og í Danmörku 1922. Á Íslandi tóku gildi ný skilnaðarlög árið 1922 og í Finnlandi árið 1929 með þeim frávikum að lögin heimiluðu ekki skilnað að borði og sæng. Í Danmörku og Noregi var úrlausnarvald í skilnaðarmálum hjá stjórnvöldum (leyfisveitingar) og dómstólum en megináhersla var á stjórnavldsleiðina. Í Svíþjóð og Finnlandi voru hjónaskilnaðir eingöngu til meðferðar fyrir dómstólum.²²⁶

Ný skilnaðarlög og aðrir þættir hjúskaparlöggjafarinnar (stofnun hjúskapar og lög um fjármál hjóna), sem tók gildi á Norðurlöndum í byrjun 20. aldar (1909–1929), þóttu frjálslynd og róttæk í samanburði við það sem tíðkaðist í öðrum Evrópuríkjum.²²⁷ Frjálslynd viðhorf til hjónaskilnaða á Norðurlöndum var ekki nýtt 20. aldar fyrirbæri heldur framhald sem byggðist á eldri hefð danskra og sánskra stjórnvalda frá því á 18. og 19. öld.²²⁸ Að fyrirmynnd danska leyfisveitingakerfisins var leyfi til skilnaður að borði og sæng lögfest og einnig skilnaðarástæður sem grundvölluðust á fleiri sjónarmiðum en sakarreglunni, nánar tiltekið á samkomulagsreglunni, þ.e.a.s. þegar engin ástæða er tilgreind fyrir skilnaði önnur en sú að hjón eru sammála um að skilja, og reglu um

²²⁴ Kari Melby, „Liberalisering av skilsmisses- en nordisk modell?“, bls. 284–285, 290.

²²⁵ Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck og Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek*, bls. 110.

²²⁶ Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck og Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek*, bls. 91–92, 112–113 (leyfi til skilnaður að borði og sæng var lögfest árið 1948 í Finnlandi); Lög um stofnun og slit hjúskapar nr. 39/1921.

²²⁷ Kari Melby, „Liberalisering av skilsmisses- en nordisk modell?“, bls. 291.

²²⁸ Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck og Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek*, bls. 122; Ármann Snævarr, *Fyrirlestrar í sifjarétti II*, bls. 199–201; Viggo Bentzon, *Hvad nyt bringer ægteskabsloven?* bls. 43–44.

hjúskaparhrun þegar grundvöllur hjúskapar er ekki lengur talinn fyrir hendi vegna ósamlyndis hjóna.²²⁹ Í norrænu skilnaðarlögnum var einhliða skilnaður lögleiddur (unilateral no fault divorce). Hjón þurftu ekki að vera sammála um skilnað því að annað hjónanna gat krafist þess að hjónabandinu væri slitið. Réttur einstaklingsins var tryggður, bæði kynin gátu hvort um sig krafist skilnaðar á sömu forsendum. Ákvæði laganna, er snertu réttaráhrif skilnaðar, grundvölluðust á jafnstöðu kynjanna er varðar fjármál, framfærslu og forræði barna.²³⁰ Róttækni norrænna skilnaðarlaga er auðsær þegar litið er til þróunar – eða réttara sagt stöðnunar – í þeim málum sem einkennir skilnaðarlöggjöf annarra vestrænna ríkja en það er fyrst á áttunda áratug síðustu aldar að verulegar breytingar voru gerðar til að rýmka skilnaðarskilyrði og í sumum tilvikum að heimila hjónaskilnaði og má þar nefna lönd eins og Bretland og Ítalíu. Í Frakklandi og þeim löndum, sem áður voru á yfirráðasvæði Napóleons, giltu ströng ákvæði skilnaðarlaga í *Code civil* (sbr. kafla 5).²³¹ Nokkur ríki hafa samt verið treg að lögleiða skilnaði og má nefna sem dæmi að í nóvember árið 1995 var samþykkt á írska þinginu með naumum meirihluta að leyfa hjónaskilnaði en talið var mögulegt að málínu yrði skotið til dómstóla,²³² árið 2011 átti að fara fram þjóðaratkvæðagreiðsla á Möltu um hvort lögleiða ætti hjónaskilnaði.²³³ Einnig verður að hafa í huga að íbúar í Danaveldi höfðu búið við frjálslynt leyfisveitingakerfi í skilnaðarmálum óslitið frá því um aldamótin 1800, kerfi sem öðlaðist framhaldslíf í norrænum skilnaðarlögum sem lögfest voru í byrjun 20. aldar.

Íslendingar tóku ekki þátt í norrænu lagasamstarfi um samræmda hjúskaparlöggjöf en fylgdu fordæmi Norðurlanda og lögleiddu nýja skilnaðarlöggjöf í árslok 1921.

6.2 Lög nr. 39/1921 ný af nálinni?

Íslendingar tóku þátt í norrænum lögfræðibingum og lagasamstarfi fyrst árið 1919, ári eftir að landið varð fullvalda. Í grein Berglindar Ýrar Karlsdóttur um norrænt lagasamstarf veltir hún því meðal annars fyrir sér af hverju Íslendingar hafi tekið þátt í norrænu lagasamstarfi fljóttlega eftir að Alþingi fékk löggjafarvald í sérmálum landsins árið 1874. Berglind komst að þeirri niðurstöðu að sennilega hafi Íslendingar litið svo á að

²²⁹ Ármann Snævarr, *Fyrilestrar í sifjarétti II*, bls. 199, 202–203; *Black's law dictionary*, bls. 495, 1070.

²³⁰ Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck og Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek*, bls. 91, 113–116; Folke Semidt, „The leniency of the Scandinavian divorce laws“, bls. 109–110, 118–121; Nathalie Le Bouteillec, Zara Bersbo og Patrick Festy, „Freedom to divorce or protection of marriage?“, bls. 191.

²³¹ Kari Melby, „Liberalisering av skilsmisses- en nordisk modell?“, bls. 291.

²³² „Írar samþykktu hjónaskilnaði naumlega. Kann að fara fyrir dómstóla“,

²³³ „Ákveða hvort leyfa skuli hjónaskilnaði“, bls. 12.

þeim stæði ekki til boða að sitja á norrænu lögfræðiþingunum sem haldin voru áður en fullveldi fíkkst.²³⁴ Þrátt fyrir að Íslendingar hafi ekki verið þátttakendur í norrænu lagasamstarfi fyrr en árið 1919 hafði löggjöf tengd vinnu fyrstu þinganna áhrif á íslenska löggjöf en meirihluti þeirra laga var innleiddur hér á landi. Sem dæmi má nefna lög um borgaralegt hjónaband árið 1886 (Lög nr. 4/1886) og um fjármál hjóna sem lögfest voru árið 1900 (Lög nr. 9/1900). Fyrirmynndin var dönsk löggjöf og átti það einnig við um lög um stofnun og slit hjúskapar sem tóku gildi í ársbyrjun 1922.²³⁵

Árið 1921 voru samþykkt á Alþingi lög um stofnun og slit hjúskapar. Við gildistöku laganna 1. janúar 1922 fíllu úr gildi hjónabandsgreinar Friðriks II. og fjöldi tilskipana og reglugerða úr leyfisveitingakerfi konungs um meðferð og úrlausn skilnaðarmála.²³⁶ Í flutningstillögu Einars Arnórssonar (meðflutningsmaður Gísli Sveinsson) um málið á Alþingi sumarið 1917 kom fram að mörgum þætti gildandi lög og venjur um skilnað hjóna vera „meir en góðu hófi gegnir íhaldssöm“ og „skilnaðarástæðurnar, sem í raun og veru eru hjónabandsgr. frá 1587 og margar mjög ómannúðlegar og fráleitar.“ Mælt var með að stjórnin endurskoðaði gömul ákvæði, konungsúrskurði og eldri löggjöf um hjónabandið, hjónaskilnaði og afstöðu foreldra til barna og varvísað til nýlegrar löggjafar sem laganeftnd Norðurlanda vann að og lét semja um þessi málefni sem megi hafa til hliðsjónar.²³⁷ Hér var vísað í áðurnefnda lagasamvinnu Danmerkur, Svíþjóðar og Noregs að lögum um stofnun og slit hjúskapar á árabilinu 1909–1921.²³⁸

Upphafið að endurskoðun hjúskaparlaga hér á landi má rekja til sumarsins 1907 þegar félagskonur Kvenréttindafélags Íslands, að frumkvæði Guðrúnar Pétursdóttur, sendu áskorun til Alþingis um að stjórnin tæki til endurskoðunar löggjöf um rétt óskilgetinna barna og hefði til hliðsjónar löggjöf annarra þjóða er lengst væru komnar í þessu efni. Félagið fékk áheyrn og til stóð að málið yrði tekið flutnings á Alþingi sumarið 1907. Málið var aldrei tekið upp vegna anna sem stöfuðu af komu konungs þá um sumarið. Félagskonur þrýstu á þingmenn aftur sumarið eftir án árangurs og síðan árið 1917. Var málið þá tekið til flutnings á Alþingi samfara setningu laga um stofnun og slit hjúskapar. Íslenskar kvenréttindakonur eins og norrænar kynsystur þeirra beittu sér fyrir

²³⁴ Berglind Ýr Karlsdóttir, „Norrænt lagasamstarf: þátttaka Íslands frá upphafi“, bls. 69–70.

²³⁵ Sigurður Líndal, *Réttarsögupættir*, bls. 134–135; Ármann Snævarr, *Hjúskapar- og sambúðarréttur*, bls. 378; Ármann Snævarr, „Um borgaralegt hjónaband“, bls. 259.

²³⁶ Lög um stofnun og slit hjúskapar nr. 39/1921.

²³⁷ *Alþingistíðindi* 1917 B, d. 2076–2078.

²³⁸ Henrik Tamm, *De Nordiske juristmoder 1872–1972*, bls. 165.

bættri réttarstöðu giftra kvenna, einstæðra mæðra og óskilgetinna barna þeirra en höfðu sig lítið í frammi varðandi fyrirhugaða endurskoðun á ákvæðum um hjónaskilnaði.²³⁹

Þegar málaleitan kvennanna komst loks á dagskrá þingsins sumarið 1917 mæltu flutningsmenn tillögunnar, Einar Arnórsson og Gísli Sveinsson (báðir löglærðir), með því að um leið færi fram endurskoðun á gildandi hjúskaparlögum. Beiðni kvennanna bar árangur og í júnímánuði árið 1921 löggleiddi Alþingi tvenn lög um afstöðu foreldra til skilgetinna (Lög nr. 57/1921) og óskilgetinna barna (Lög nr. 46/1921).²⁴⁰

Leiða má að því líkur að endurskoðun á hjúskaparlögum (stofnun og slit hjúskapar) hafi komist á dagskrá þingsins vegna þrýstings kvenna og opnaði umræður um lagaumbætur á eldri löggjöf á Norðurlöndum sem áttu sér stað um þessar mundir.²⁴¹ Frumvarp að lögum um stofnun og slit hjúskapar, sem Lárus H. Bjarnason, lagaprófessor við Háskóla Íslands, hafði samið í samráði við kennara lagadeildar Háskólans, var lagt fyrir Alþingi haustið 1918. Frumvarpið var ekki útrætt á þinginu og ekki heldur því næsta en lagt fram að nýju og samþykkt í árslok 1921.²⁴² Var frumvarpið að mestu leyti þýðing á danska frumvarpinu sem lagt hafði verið fyrir danska þingið og endanlega samþykkt sem lög árið 1922. Helstu breytingar fólust í orðalagi en mjög fáar efnislegar breytingar voru gerðar.²⁴³ Af umræðum í þinginu má ráða að kirkjunnar menn höfðu ekki verið hafðir með í ráðum um endurskoðun á hjúskaparlöggjöfinni. Kirkjan gerði ekki athugasemdir við frumvörpin og reyndi ekki að beita áhrifum sínum í þeim efnum.²⁴⁴ Í greinargerð með lögunum á Alþingi gætir sömu viðhorfa og hjá Dönum og Norðmönnum, endurskoðuð skilnaðarlög áttu að gera hjónum, sem vildu slíta samvistir, jafn auðvelt að fá skilnað sem hingað til.²⁴⁵

Þegar íslensku löggin eru skoðuð með það í huga, hvaða róttæku breytingar hin nýju lög höfðu í för með sér á þeim skilnaðarástæðum sem áður voru viðurkenndar í

²³⁹ *Lbs-Kvss*, 295. Fundargerðabók Kvenréttindafélags Íslands 27 janúar 1907., 22. nóvember 1915. 17. júní 1907., 1. júlí 1908., 25. nóvember 1912; 296. Fundargerðarbók 27. júní 1917. Sigríður Th. Erlendsdóttir telur að hvatinn að þessu máli hafi verið grein eftir Björg C. Þorláksdóttir Blöndal sem nefndist „Barnsmæður“ og birtist í *Skírnir* árið 1907 þar sem hún greinir frá lagaákvæðum um barnsmæður og barnsfeður frá Jónsbók til aldamóta, Sbr. *Veröld sem ég vil*, bls. 179.

²⁴⁰ *Alþingistíðindi* 1917 B, d. 2076–2078; Ármann Snævarr; *Hjúskapar- og sambúðarréttur*, bls. 89, 105; Lárus H. Bjarnason, „Afstaða foreldra til óskilgetinna barna“, bls. 177.

²⁴¹ Samkvæmt leit í *Alþingistíðinum* og íslenskum fréttablöðum og tímaritum frá 1874 til ársins 1917 var ekki að sjá að umræða hefði verið um nauðsyn á endurbótum á gildandi skilnaðarlögum.

²⁴² Berglind Ýr Karlsdóttir, „Norraent lagasamstarf: þátttaka Íslands frá upphafi“, bls. 76

²⁴³ *Alþingistíðindi* 1919 A, (þingskjal 6), bls. 129–131.

²⁴⁴ *Alþingistíðindi* 1917 B, d. 2076–2082, 1919 A, (þingskjal 6), bls. 130–160, 1922, A, (þingskjal 2), bls. 67, 1923 A, bls. 410–411.

²⁴⁵ *Alþingistíðindi* 1919 A, bls. 150.

leyfisveitingakerfi Danakonungs, er fátt um nýmæli önnur en að þær eru nú lögfestar. Lögin byggja á þremur grunnsjónarmiðum varðandi skilnaðarástæður, þ.e. sakarreglu siðaskiptalaganna, samkomulagsreglu og reglu um hjúskaparhrun sem höfðu mótað í stjórnartíð Friðriks VI. Danakonungs á árabilinu 1790–1830.²⁴⁶ Ef hjón voru sammála um að slíta hjónasambúð gátu þau fengið leyfi til skilnaðar að borði og sæng frá sýslumanni eða bæjarfógeta (Lög um stofnun og slit hjúskapar nr. 39/1921, 51. gr.).²⁴⁷ Einnig gat annað hjóna krafist skilnaðar að borði og sæng ef maki hafði vanrækt framfærsluskyldu sína með hinu eða börnum, vegna drykkjuskapar maka og magnaðs ósamlyndis milli hjóna (52. gr.).²⁴⁸ Þetta ákvæði var lögfesting á þeim venjum sem gilt höfðu í leyfisveitingakerfi konungs en voru nú teknar upp af íslenska stjórnarráðinu. Lögskilnaðarástæður eru þar sömu og voru í hjónabandsgreinum Friðriks II. (fyrir utan getuleysi) en að auki var geðveiki og misþyrming á maka eða börnum, fangavist maka í tvö ár eða lengur og sjálfstæð samvistarslit (sbr. faktiskur aðskilnaður í danska leyfisveitingakerfinu) ástæður, sem áður fengust með undanþágu konungs í gegnum leyfisveitingakerfið, lögfestar sem gildar ástæður. Helstu nýmæli nýju laganna fólst í ákvæðum um að hjón gátu sótt um lögskilnað eftir eins árs skilnað að borði og sæng – en áður var venja að bíða í þrjú ár eftir endanlegum skilnaði – og sjálfstæð samvistarslit í þrjú ár eða lengur varð forsenda lögskilnaðar í stað fimm ára samkvæmt reglum leyfisveitingakerfisins. Andleg og veraldleg sáttaumleitun varð áfram skylda og í útgefnu skilnaðarleyfi skyldi kveðið á um framfærslu barna og maka og skiptingu eigna. Lögskilnaðar mátti leita hvort heldur hjá stjórvöldum eða fyrir dómi.²⁴⁹

Í umfjöllun Ármanns Snævarr um ákvæði nýju skilnaðarlaganna nefnir hann að ósamlyndi hjóna sem ástæðaskilnaðar að borði og sæng sé „mikilvægasta nýmælið“ í lögunum og að sú regla („Zerüttungsreglan“) hafi verið lögfest að fyrirmund svissneskrar lagabókar. Einnig telur hann að ákvæði laganna um kynsjúkdóma (68. gr.) vera nýmæli (ef annað hjóna veit að það sé haldið sótnænum kynsjúkdómi en hefur samt samfarir við hitt þannig að sýking geti af hlotist; þá getur það hjóna sem lagt var í hættu krafist skilnaðar).²⁵⁰ Eins og komið hefur fram í kaflanum um leyfisveitingakerfi konungs voru í gildi frá því um 1800 reglugerðir og konunglegar tilskipanir sem heimiluðu hjónum

²⁴⁶ Ármann Snævarr, *Fyrirlestrar í sifjarétti II*, bls. 199–201; Viggo Bentzon, *Hvad nyt bringer ægteskabsloven?*, bls. 43.

²⁴⁷ Lög um stofnun og slit hjúskapar nr. 39/1921.

²⁴⁸ Lög um stofnun og slit hjúskapar nr. 39/1921 (VI. kafli, 51. og 52. gr.).

²⁴⁹ Lög um stofnun og slit hjúskapar nr. 39/1921 (VI. kafli, 51–61.gr.; VII. kafli, 62.–72. gr.).

²⁵⁰ Ármann Snævarr, *Fyrirlestrar í sifjarétti II*, bls. 200.

skilnað að borði og sæng vegna ósamlyndis og hefur Ármanni því ekki verið kunnugt um það enda voru skilnaðir veittir í gegnum leyfisveitingakerfið hvergi skráðir eða birtir. Einnig eru dæmi um að lögskilnaður hafi fengist vegna smitandi kynsjúkdóms maka.²⁵¹ Saurlifnaður maka er talið vera nýmæli sem ástæða skilnaðar en var samkvæmt reglum danska leyfisveitingakerfisins talið jafngilda hóri og því gild skilnaðarástæða. Samkvæmt íslensku skilnaðarlögunum var getuleysi, flogaveiki og holdsveiki ekki skilnaðarástæða eins og í dönsku lögunum heldur forsenda fyrir ógildingu hjónabands.²⁵² Um réttaráhrif skilnaðar var að mestu leyti fylgt eldri reglum og voru engar breytingar á fjárskiptareglum þar sem helmingaskiptareglu var haldið en þau nýmæli voru í lögunum er varðaði forræði barna sem nú skyldi vera óskipt í höndum annars foreldris þegar til skilnaðar kom. Einnig er talið að með nýju lögunum hafi ákvæði um framfærslueyri með maka eftir skilnað verið þrengra en áður hafði verið í framkvæmd í leyfisveitingakerfi konungs.²⁵³ Árið 1923 voru samþykkt lög frá Alþingi um lögfylgjur hjónabandsins, lög um réttindi og skyldur hjóna, að fyrirmundu danskra laga. Samkvæmt ákvæðum um fjárskipti við skilnað hjóna var viðhaldið helmingaskiptareglunni eins og áður hafði tíðkast.²⁵⁴ Skilnaðarskilyrði, sem höfðu náð festu í framkvæmd í danska leyfisveitingakerfinu og rekja má til tilskipana og lagaboða frá valdatíð Friðriks VI. Danakonungs, voru endanlega gerð að gildandi lögum á Íslandi sumarið 1921 með smávægilegum breytingum.

Frjálslyndi og róttækni norraenu skilnaðarlaganna, sem lögfest voru í byrjun 20. aldar, fólust í því að innleiða í lög ný grunnsjónarmið varðandi skilnaðarástæður, þ.e.a.s. samkomulagsreglu og reglu um hjúskaparhrun, sjónarmið sem danska leyfisveitingakerfið hafði grundvallast á frá því á 18. öld. Íslensku skilnaðarlögin voru eins og þau norsku og dönsku vissulega tímamótalög en gegndu þó fyrst og fremst því hlutverki að lögfesta skilnaðarástæður og skilyrði sem sköpuðust og mótuðust um aldamótin 1800 undir áhrifum frá upplýsingu og veraldlegum náttúrurétti.

²⁵¹ Hanne Marie Johansen, *Separasjon og skilsmiss i Norge 1536–1909*, bls. 282–283; *PÍ*. Str. I. Db. 5, nr. 37 (ár 1918).

²⁵² Lög um stofnun og slit hjúskapar nr. 39/1921 (V. kafli, 43. gr., og VII. kafli, 67.gr.). Í lögunum er ekki tilgreint í hverju saurlifnaðarverknaður felst en samkvæmt heimildum voru verknaðir, sem gætu flokkast sem saurlifnaður, þ.e. ónáttúrleg samskipti við sama kyn og ósiðsöm samskipti við ófullveðja persónu, viðurkennd skilnaðarástæða í danska leyfisveitingakerfinu, sbr. H. G. Bechmann, „Om adgang til skilsmissen efter gældende danske ret“, bls. 477.

²⁵³ Árman Snævarr, *Fyrirlestrar í sifjarétti II*, bls. 200–201.

²⁵⁴ *Alþingistíðindi* 1919 A, bls. 67; Árman Snævarr, *Fyrirlestrar í sifjarétti II*, bls. 201.

7 Hjónaskilnaðir á Íslandi 1873–1926

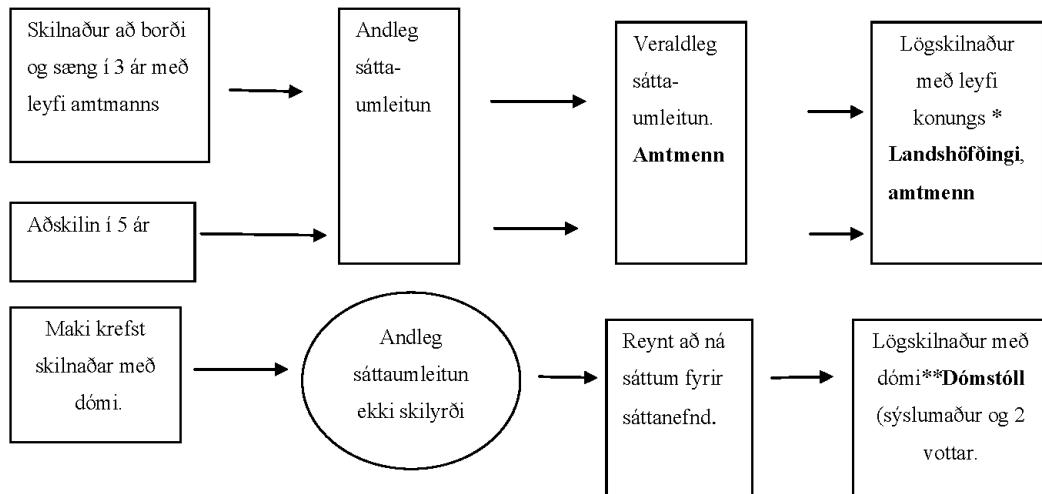
Í næstu þremur köflum verða til umfjöllunar niðurstöður rannsóknar minnar á hjónaskilnuðum á Íslandi á árabilinu 1873–1926. Í sjöunda kafla er greint frá umfangi hjónaskilnaða hér á landi og tíðni lögskilnaða í samanburði við hin norrænu löndin og skoðað hvor leiðin að hjónaskilnaði var algengari hér á landi, bónarleið til konungs (leyfisveitingakerfið/stjórnvöld) eða dólmstólaleiðin. Hversu mörg af þeim hjónum, sem sóttu um skilnað, fengu útgefið leyfi til skilnaðar að borði og säng eða lögskilnaðar á tímabilinu? Einnig er leitað svara við því hvort gildistaka nýrra skilnaðarlaga árið 1922 hafi haft áhrif á skilnaðartíðni. Í lokin er sjónum beint að skilnaðarhjónunum. Ástæður skilnaða og frumkvæði að skilnaði er umfjöllunarefnin áttunda kaflans og í þeim níunda er greint frá samfélagsstöðu skilnaðarhjónanna, efnahag, búsetu og forsjá barna við skilnað. Hver var algengasta ástæða hjónaskilnaða hér á landi? Hvort hjónanna átti oftar frumkvæði að skilnaði, hver var samfélagsstaða þeirra, hvar bjuggu þau, og hvernig fór með forræði barna við skilnað?

Á því tímabili, sem hér er til rannsóknar var til staðar fullmótað leyfisveitingakerfi Danakonungs sem grundvallaðist á tilskipunum og lagaboðum sem gefnar voru út af dönskum stjórnvöldum frá því um aldamótin 1800 og á fyrstu áratugum 19. aldar og greint var frá í köflunum hér á undan. Upphof rannsóknar á hjónaskilnuðum, sem hér verður greint frá, miðast við stofnun embættis landshöfðingja árið 1873 og endar árið 1926 þegar ný íslensk skilnaðarlög, sem tóku gildi í janúar 1922 höfðu verið í gildi í fimm ár. Á þessu tímabili voru gerðar breytingar á íslenskri stjórnsýslu sem hafði áhrif á hvaða embættismenn/stofnanir höfðu valdheimild til útgáfu leyfisbréfa til skilnaða (mynd 2). Á árabilinu 1873–1904 voru leyfisbréf til lögskilnaðar gefin út af landshöfðingja en leyfi til skilnaðar að borði og säng gáfu amtmenn, ef hjón voru sammála um skilnað, en annars landshöfðingi.²⁵⁵ Þegar embætti landshöfðingja og amtmanna voru lögð niður haustið 1904 tók ráðherra Íslands við hlutverki landshöfðingja og leyfisveitingar í skilnaðarmálum fóru í gegnum dómsmálaskrifstofu stjórnarráðsins. Sýslumönnum voru falin þau störf, sem amtmenn höfðu gegnt, og fengu heimild til að gefa út leyfi til skilnaðar að borði og säng og lögskilnaðar á sömu forsendum og amtmenn. Sýslumenn höfðu áfram úrskurðarvald í skilnaðarmálum sem

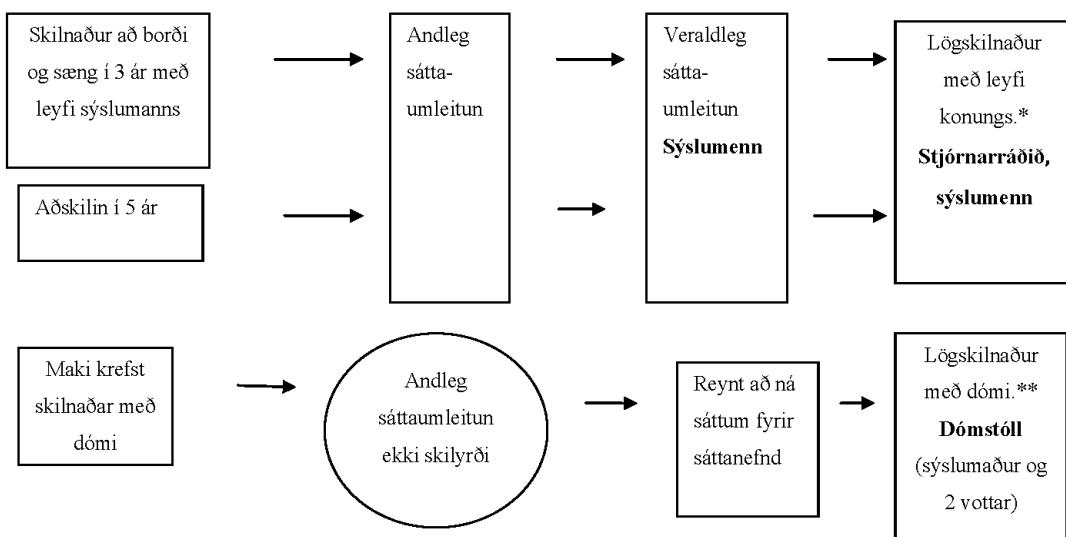
²⁵⁵ Erindisbréf fyrir Landshöfðingjann yfir Íslandi, 29. júní 1872.

fóru fyrir dómstóla.²⁵⁶ Tvíhliða kerfi (dómstólaleið og leyfisveitingarkerfið) um úrlausn og meðferð skilnaðarmála var viðhaldið án breytinga.

Lögskilnaðir 1873–1904. Úrlausnarvald og meðferð lögskilnaðarmála

Lögskilnaðir 1904–1921 (1922–1926***). Úrlausnarvald og meðferð lögskilnaðarmála

*Tilskipanir og lagaboð leyfisveitingakerfis Danakonungs frá 1790.

**Hjónabandsgreinar Friðriks II. Danakonungs 1582. *Dönsku* (1683) og *Norsku lög* (1687) Kristjáns V. Danakonungs

*** Ath. Samkvæmt skilnaðarlögum, sem tóku gildi í ársbyrjun 1922, höfðu dómstólar og stjórnvöld úrlausnarvald í skilnaðarmálum eins og áður hafði tilökast í framkvæmd.

Mynd 2. Úrlausnarvald og meðferð lögskilnaðarmála 1873–1921 (1922–1926*).**

²⁵⁶ Agnar Kl. Jónsson, *Stjórnarráð Íslands 1904–1964* I. bls. 13, 61–62, 318–320; Tilskipun um hvernig gegna skuli embættisstörfum amtmanna, stiftsyfirvalda og landfógeta á Íslandi, þegar embætti þessi verða lögð niður, nr. 12, 23. ágúst 1904, (I, 1. gr. j.).

7.1 Ólík skilnaðarform: leyfisbréf og dómar

Á árunum 1873–1926 sóttu 735 hjón um skilnað. Sá fjöldi endurspeglar þó ekki heildarfjölda skilnaðarbeiðna sem fóru í gegnum leyfisveitingakerfið. Fjöldi beiðna/umsókna um skilnað er töluvert meiri en fjöldi hjóna vegna þess að mörg þeirra sækja um löglegan skilnað í tvígang, þ.e.a.s. fyrst skilnað að borði og sæng og í kjölfarið um lögskilnað. Eins og greint verður frá síðar í kaflanum fengu öll þessi hjón ekki lögformlegan skilnað. Við öflun upplýsinga um hjónaskilnaði var leitað eftir dagsettri staðfestingu á dómskilnuðum og skilnaðarleyfum konungs (stjórnvalda) um skilnað að borði og sæng og lögskilnað. Hluti skilnaðarmála fékk ekki endanlega afgreiðslu vegna þess að lögformlegan undirbúning vantaði (formgalli á umsókn). Í nokkrum tilvikum fann ég ekki staðfestingu á úrlausn skilnaðarins og nokkur hjón hættu við skilnað. Verður greint nánar frá þessum atriðum síðar hér í kaflanum.

Eins og áður hefur komið fram voru tvær leiðir til lögskilnaðar, annaðhvort í gegnum leyfisveitingakerfið eða skilnað með dómi. Skilnaður að borði og sæng fékkst með leyfisbréfi. Í öllum tilvikum skyldi fyrst leita til viðkomandi embættismanna eða sáttanefnda (sbr. mynd 2) vegna lögboðinna sáttaumleitana.²⁵⁷ Þegar sótt var um leyfi til skilnaðar að borði og sæng og lögskilnað í gegnum leyfisveitingakerfi konungs voru innsend bónarbréf um skilnað einungis tekin til afgreiðslu af embættismönnum konungs ef ritun þeirra var samkvæmt gildandi reglum um leyfisbréf. Öll bónarbréf til konungs skyldu vera stíluð „Til konungs“, ritað efst á blaði á heilli örklagi, og við ritun bónarbréfa átti að fylgja ákveðnu formi um uppsetningu. Bónarbréf skyldu vera undirrituð af viðkomandi hjónum saman eða í hvort í sínu lagi.²⁵⁸ Sýnishorn um staðlað og viðurkennt bónarbréf er umsókn Sveins Jónssonar, langalangafa míns, til landshöfðingja um lögskilnað árið 1902 sem hann samdi sjálfur og ber undirskrift hans en ekki Guðrúnar langalangömmu minnar (viðauki B). Í öðru skilnaðarmáli sendi Einar Bjarnarson, bóndi í Borgarfjarðar- og Mýrasýslu, bónarbréf ritað á dönsku til konungs í desember 1873 þar sem hann óskaði eftir skilnaði að borði og sæng. Nokkru síðar sendi eiginkona hans, Herdís, bónarbréf á íslensku, dagsett 18. mars 1874, til amtmanns og bað um skilnað. Leyfi til skilnaðar að borði og sæng var gefið

²⁵⁷ Magnús Stephensen og L. E. Sveinbjörnsson, *Lögfræðisleg formálabók*, bls. 205–207, 260–261.

²⁵⁸ Magnús Stephensen og L. E. Sveinbjörnsson, *Lögfræðisleg formálabók*, bls. 244–247.

út af amtmanni 13. apríl 1874 vegna ólíks lundernis og ýmissa kringumstæðna og höfðu hjónin gert með sér samning um fjárskipti og uppeldi barna sinna.²⁵⁹

Hjón, sem sendu lögformlegt bónarbréf um skilnað í gegnum leyfisveitingakerfi konungs, gátu gert ráð fyrir að fá umbeðið leyfi ef þau uppfylltu ákveðin skilyrði (sbr. kafla 5.4.) sem fól meðal annars í sér andlega sáttatilraun hjá sóknarpresti og veraldlega sáttamleitun hjá viðkomandi sáttanefnd eða amtmanni/sýslumanni.²⁶⁰ Hin veraldlega sáttatilraun fólst í því að fá hjónin til að halda hjónasambúðinni áfram en ef það tókst ekki þurftu hjónin að koma sér saman um skilnaðarskilmála um skipti á eignum, félagsbúi, forræði barna og meðlagsgreiðslur og hvort greiða ætti fjárstyrk til maka meðan þau voru skilin að borði og sæng. Í flestum tilfellum var samið um skilnaðarskilmálana um leið og veraldleg sáttamleitun átti sér stað en einnig eru dæmi um að hjónin hafi verið búin að semja um skilmála hjá sáttanefnd í þeirra sáttamundæmi.²⁶¹ Dæmi um skilnaðarsamning má sjá í skilnaðarmáli þeirra Lárusar Guðmundssonar og Sigurveigar Jónsdóttur frá árinu 1878. Hjónin mættu til fundar við E. Th. Jónasson, sýslumann í Mýra- og Hnappadalssýslu, þann 8. ágúst 1878 til sáttamleitana. Lárus vildi skilnað að borði og sæng og kenndi konu sinni um ósamlyndi þeirra. Sýslumaður reyndi sættir milli þeirra en þau báru það fram að „... þau treystust eigi til að lifa saman í hjónabandi framvegis vel og kristilega eins og góðum hjónum sæmdi ...“. Samið var um að konan héldi barni þeirra Kristrúnu 3 ára hjá sér og maðurinn skilaði henni þeim fjármunum sem hún hafði komið með til hans og borgi með barninu árlega „sex vættir eftir meðalverði allra meðalverða í Mýrasýslu“. Sigurveig gerði enga kröfu til mannsins um styrk til sín meðan þau væru skilin að borði og sæng. Sýslumaður greindi einnig frá því að hjónin hefðu á löglegan hátt

²⁵⁹ *PÍ*. V-amt, VA III 267, JA nr. 744.

²⁶⁰ *Lovsamling for Island* VII, bls. 400–402 („Forordning for Danmark og Norge, ang. Ægtefolks Adskillelse“, 18. október 1811), XII, bls. 74–75 („Cancellie-Skrivelse til Amtmanden over Vester-Amtet í Island, angaaende Mægling mellem uenige Ægtefolk“, 18. nóvember 1841). Ekki er ljóst hvenær hlutverk sáttanefnda í hjónaskilnaðarmálum um veraldlega sáttamleitun lauk en Ármann Snævarr telur að það hafi gerst með ráðuneytisbréfi þann 18. nóvember 1841, en hjón gátu áfram leitað til sáttanefnda vegna samkomulags um fjármál sín við skilnað, sbr. Ármann Snævarr, *Fyrirlestrar í sifjarétti* II, bls. 198. En vísanir í bréf frá sáttanefndum í skilnaðarmálum frá seinni hluta 19. aldar eru vitnisburður um að þær hafi verið enn starfandi sbr. bréf dags. 16. maí 1874 undirritað af Jóni Kristjánssyni á Breiðabólstað í Vesturhópi og lagt var fram á sáttafundi í Víðidalstungu 31. águst 1874 vegna beiðni Friðriks Davíðssonar bónda í Hvarfi um leyfi til skilnaðar að borði og sæng við konu sína Ingvaldi Sigurðardóttur á Auðunarstöðum, *PÍ*. NA-amt, NAA B/ 37 R. Ýmisleg mállefni (1875–1877).

²⁶¹ *Lovsamling for Island* VI, bls. 262–270 („Forordning om Forligelses-Indretninger paa Landet i Norge“, 20. janúar 1797), IX, bls. 328–329 („Cancellie-Circulaire til samtlige Stiftamtmaend og Amtmaend, ang. Bestemmelser om Formuens Deling ved Ægtefolks Separation“, 27. sept. 1828; *PÍ*. Sýsl. GA/11, Dóma- og þingbók Húnavatnssýslu, bls. 134).

sannað að prestur þeirra hefði reynt að tala um fyrir þeim að taka saman aftur í hjónaband en án árangurs.²⁶² Sýslumaður, sem þetta skráði, hafði ekki valdheimild (ekki fyrr en árið 1904) til að veita hjónunum umbeðinn skilnað, sendi afrit af sáttaumleitun milli hjónanna áfram til hlutaðeigandi amtmanns. Amtmaður yfir Suður- og Vesturamti fékk bónarbréf frá hjónunum dagsett 10. júlí 1879 og þann 4. september sama ár gaf hann út leyfisbréf til skilnaðar að borði og sæng handa þeim hjónum. Lögskilnað fengu hjónin í maí 1883.²⁶³

Í nokkrum skilnaðarmálum bar sáttaumleitun árangur og endaði með því að hjónin ákváðu að hætta við skilnað og halda áfram sambúðinni. Alls voru þetta sjö hjón, í einu tilviki hafði upphaflega verið óskað lögskilnaðar en í hinum sex var sótt um skilnað að borði og sæng. Einungis eitt parið, sem vildi skilnað að borði og sæng, hafði fengið útgefið skilnaðarleyfi en hin fimm náðu sáttum hjá sýslumanni og hættu við skilnaðarferlið.²⁶⁴ Í töflu 1 eru birtar tölur um fjölda beiðna/umsókna um skilnaði að borði og sæng og lögskilnaði og afdrif þeirra á árabilinu 1873–1926. Þegar tölur skilnaðarumsókna í töflunni eru skoðaðar og bornar saman þarf að hafa í huga að hér er um að ræða 735 hjón sem sækja um skilnað, ýmist skilnað að borði og sæng eða lögskilnað, og sækja mörg þeirra tvisvar um löglegan skilnað, þ.e.a.s. fyrst um skilnað að borði og sæng og síðar um lögskilnað. Staðfestan skilnað fengu 676 hjón af þeim 735 sem sóttu um skilnað. Alls voru dómskilnaðir 31 (staðfestir úrskurðir) en 227 hjón fengu beinan lögskilnað, þ.e.a.s. án undanfarandi skilnaðar að borði og sæng, en mest var gefið út af leyfisbréfum til skilnaðar að borði og sæng (407) og í árslok 1926 hafði tæplega helmingur hjónanna fengið lögskilnað í kjölfar skilnaðar að borði og sæng. Eins og fram kemur í töflu 1 var í sjö tilfellum hætt við skilnað og umsóknir 52 skilnaðarbeiðna eru flokkaðar óstaðfestar þar sem ekki fundust upplýsingar um hvernig þeim málum lyktaði. Einnig voru 20 skilnaðarbeiðnir ekki afgreiddar eða teknar til úrlausnar vegna formgalla. Af þeim voru tvö skilnaðarmál sem vöktu sérstaka athygli mína og ég ákvað að kanna betur.²⁶⁵ Í fyrra málinu var það endurtekin beiðni Bergvins Einarssonar, bónda í Suður-Pingeyjarsýslu, um lögskilnað við Friðbjörðu, konu sína, sem varð til þess að ég hóf frekari eftirgrennslan um málið. Bergvin og Friðbjörg voru skilin að borði og sæng með

²⁶² *PÍ*. Sýsl. GA/2, Dóma- og þingbók Mýrasýslu, bls. 41–42.

²⁶³ *PÍ*. V-amt, VA III 286, JB nr. 1325, VA III 290, JB nr. 1745.

²⁶⁴ *PÍ*. Sýsl. HA/1 Gjörðarbók í hjónaskilnaðarmálum 1904–1917, 1917–1928 (Bæjarfógetinn í Reykjavík, umrædd mál eru frá árunum 1908, 1910, 1913 og 1924), Stjr. I, Db. 6 nr. 551.

²⁶⁵ Gagnagrunnur rannsóknar unninn upp úr upplýsingum skjala *PÍ*. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I, Sýsl., V-amt.

leyfi frá árinu 1863 og voru komin á sjötugsaldur þegar Bergvin sendir inn beiðni um lögskilnað í nóvember 1874.²⁶⁶ Formlegt bónarbréf frá Bergvin virðist aldrei hafa verið sent og því er ekki vitað af hvaða ástæðu hann vildi skilnað. Beiðni hans kemur fyrir endurtekið í bréfa- og bréfadagbókum amtmanns Norður- og Austuramts á árunum 1874–1876 þar sem hann ítrekar beiðni um lögskilnað en honum er bent á að málið verði ekki tekið til úrlausnar vegna þess að það vanti formlega bænarskrá undirskrifaða af þeim hjónum og vottorð um sáttumleitun og siðferðilega hegðun á aðskilnaðartímanum.²⁶⁷

Tafla 1. Fjöldi umsóknar um lögskilnað og skilnað að borði og sæng 1873–1926

Umsóknir um lögskilnað 1873–1926					
	Staðfestir skilnaðir	Formgalli á umsókn	Hætt við skilnað	Leyfi óstaðfest	Fjöldi umsóknar
Alls	466	11**	1	45	523
Lögskilnaðir án undanfarandi skilnaðar að borði og sæng	227				
Lögskilnaður að undangengnum skilnaði að borði og sæng	208 (228)*				
Dómskilnaðir	31**				
Umsóknir um skilnað að borði og sæng 1873–1926					
	Staðfestir skilnaðir	Formgalli á umsókn	Hætt við skilnað	Leyfi óstaðfest	Fjöldi umsóknar
Alls	407	9	6	7	429
Einungis upplýsingar um skilnað að borði og sæng	210				
Skilnaður að borði og sæng og lögskilnaður í kjölfarið	197(208)***				

Heimildir: Gagnagrunnur rannsóknar unnninn upp úr upplýsingum skjala *PÍ*. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I, Sýsl., V-amt.

*228 hjón sóttu um lögskilnað og 208 fengu staðfest leyfi.

Dómskilnaðarmál frá 1903 er flokkað sem formgalli á umsókn þar sem málið leystist ekki fyrir dómstólum en maki dó áður en málið var útkljáð sbr. umfjöllun hér á eftir og tilv. nr. 276.

*** 11 hjón höfðu fengið skilnað að borði og sæng á árunum 1863–1872 og sóttu um lögskilnað 1873–1877.

Persónulegt, einlægt og óformlegt bónarbréf Kristínar Jóhannesdóttur, vinnukonu á Grasgeira á Melrakkasléttu, til Júlíusar Havsteen, amtmanns yfir Norð- Austuramti, vakti áhuga minn á að fylgja máli hennar eftir. Í bréfi Kristínar til amtmanns, dagsettu 4. júní árið 1888 (viðaukar I og J) segist hún „skjóta máli“ sínu til hans vegna þess að hún óski eftir skilnaði frá manni sínum sem hún nafngreinir ekki í bréfinu en segir að hann hafi

²⁶⁶ *PÍ*. NA-amt, NAA I, Bréfadagbók, 1874–1875, NAA III 1, Bréfabók 1874–1875; NAA III 2; Bréfabók 1875–1876; Manntalsvefur 1860.

²⁶⁷ *PÍ*. NA-amt, NAA AI, Bréfadagbók, 1874–1875, NAA AIII 1, Bréfabók 1874–1875, NAA AII, Bréfadagbók 1875–1876. Í manntali 1860 búa þau hjón saman ásamt sex börnum sínum, hann er 49 ára og hún 44, sjá *PÍ*. Manntalsvefur.

„reynst henni óbærilegur og í öllu óvandaður.“²⁶⁸ Í svarbréfi frá amtmanni 27. júní 1888 er Kristínu tjáð að hann geti ekki veitt henni slíkt leyfi nema fram hafi farið andleg sáttaumleitun hjá sóknarpresti þeirra og veraldleg sáttaumleitun hjá amtmanni. Henni er jafnframt bent á að hún geti fengið upplýsingar um þetta í *Lögfræðislegri formálabók* eftir Magnús Stephensen og L. E. Sveinbjörnsson.²⁶⁹ Eftirgreßlan um afdrif hjónanna tveggja í sóknarmannatöllum og prestþjónustubókum leiddi í ljós að í báðum tilfellum bar að andlát annars hjóna sem gæti skýrt að ekki varð framhald á skilnaðarferlinu. Friðbjörg, eiginkona Bergvins, lést í marsmánuði 1880 og Kristín á Grasgeira 2. september 1890, 26 ára gömul. Premur árum eftir lát Kristínar flutti eiginmaður hennar ásamt fimm ára dóttur þeirra til Kanada.²⁷⁰

Að skrifa bónarbréf til konungs var sú leið sem flest hjón búsett hér á landi völdu þegar sótt var um skilnað. Af 735 hjónum sóttu 32 um skilnað fyrir dómstólum. Skilnaðarmál, sem fóru svokallaða dómstólateið, voru tekin til meðferðar í veraldlegum rétti sem skipaður var sýslumanni, sem hafði dómsvald, og tveimur vottum.²⁷¹ Rétturinn veitti skilnað með dómi ef sækjandi skilnaðar gat sannað að um væri að ræða lögmæta skilnaðarsök samkvæmt hjónabandsgreinum Friðriks II. og Dönsku og Norsku lögum Kristjáns V.²⁷² Eftir skilnaðardóm hjónanna Jóhannesar þurrabúðarmanns og Sólveigar í Snæfellsnessýslu árið 1896²⁷³ fundust ekki fleiri gögn um dómskilnaði í varðveittum skjalasöfnum sýslumanna á 19. öld. Heimildir fundust um two dómskilnaði þegar komið var á 20. öld, frá árinu 1903 og 1924, en í fyrra tilfellinu hafði upphaflega verið beðið um leyfi til skilnaðar að borði og sæng en síðan var breytt um stefnu og krafðist annar makinn dómskilnaðar. Það skilnaðarmál flokkast sem óstaðfest lögskilnaðarmál þar sem ekki var

²⁶⁸ *PÍ*. NA-amt, NAA DII (nr. 560, bréf frá Kristínu til amtmanns yfir Norð-Austuramti, ónúmerað dagsett 4. júní 1888).

²⁶⁹ *PÍ*. NA-amt, NAA DII (nr. 560, bréf frá amtmanni yfir Norð-Austuramti nr. 819 dags. 27. júní 1888).

²⁷⁰ *PÍ*. Ks. BA/3, prestþjónustubók 1816–1881 Hálsaprestakall, bls. 497; BA/4, prestþjónusturbók 1881–1893 Presthólar, bls. 262, 327.

²⁷¹ *Lovsamling for Island VI*, bls. 209–221 („Forordning, ang. Forligelses-Commissioners Stiftelse i Danmark, samt i Kjöbstederne i Norge“, 10. júlí 1795), bls. 310–311 („Forordning for Danmark og Norge, ang. Behandlingen af Ægteskabssager“, 1. desember 1797), bls. 262–310 („Forordning om Forligelses-Indretninger paa Landet i Norge“, 20. janúar 1797).

²⁷² *PÍ*. Sýsl. GA/8 Dóma- þingbók Skagafjarðarsýslu 1871–1875, bls. 264–265 (29. apríl 1875, Sólveig Jónsdóttir gegn manni sínum Jóni Björnssyni. Réttarkröfu konu er fullnægt vegna hórdómsbrots eiginmanns „eptir ordinanzíu 2 júni 1587 og D. L. 3–16–15,1.“. Hjónabandi þeirra skal slitið. Hjónabandsgreinar Friðriks II. voru tekin upp óbreytt í *Dönsku lög Kristjáns V.* 3–16–15 árið 1683 og *Norsku lög* 3–18–15 árið 1687 sbr. Ditlev Tamm, Jens ,Ulf Jørgensen, *Dansk retshistorie i hovedpunkter fra Landskabslovene til Ørsted II*, bls. 86; *Kong Christians 3. konge over Norske lög* 3–16–15 árið 1687, 3. bók, 18. kafli, gr. 15–16, d. 393–397. Í íslenskum skilnaðarskjölum er vísað jöfnum höndum í þessi lög auk hjónabandsgreinanna).

²⁷³ *PÍ*. Sýsl. GA/11. Dóma- og þingbók Snæfells- og Hnappadalssýslu 1893–1898, bls. 153–154, 156–157.

kveðinn upp dómur þegar málið var tekið til meðferðar í nóvembermánuði 1903 vegna þess að ekki þótti fullsannað fyrir réttinum að konan hefði haldið við mann þann sem hún hljópst á brott með. Eiginmaðurinn, sem hafði krafist skilnaðardóms, fórst í sjóskaða um hálfu ári síðar og þar með lauk því skilnaðarmáli. Í seinna skilnaðarmálínu krafðist eiginmaður skilnaðar með dómi sökum þess að eiginkonan hafði gifst öðrum manni án þess að þau væru löglega skilin en þau höfðu lifað aðskilin í sjö ár. Konan hafði gerst sek um tvíkvæni.²⁷⁴ Vegna hugsanlega glataðra gagna úr skjalasafni sýslumanna (sjá 3. kafla) er þó mögulegt að dómskilnaðir hafi verið fleiri. Ef sama þróun hefur átt sér stað hér á landi og í Danmörku og Noregi, þ.e.a.s. fáir dómskilnaðir samanborið við fjölda lög-skilnaða í gegnum leyfisveitingakerfi konungs, er ólíklegt að þeir hafi verið margir. Eins og greint var frá í 5. kafla (5.2.) grundvallaðist leyfisveitingakerfi konungs í skilnaðarmálum á undanþágum frá gildandi lögum um hjónaskilnaði. Eftir tímamótaúrskurðinn í júní 1790 varð sú þróun að hjón fóru í auknum mæli bónarleið til konungs til að fá lögskilnað af lögmætum ástæðum (þ.e. ekki var þörf á undanþágu frá lögum). Til að stemma stigu við þessari þróun var gefin út tilskipun í júlí árið 1795 um að einungis væri hægt að fá konungleg leyfisbréf af skilnaðarástæðum, sem lög gerðu ekki ráð fyrir, eða ef frestun á fyrirtöku máls hefði slæmar afleiðingar (l. *periculum in mora*); annars ætti að leita skilnaðar hjá dómstólum. Stuttu síðar létt kansellíið ógilda tilskipunina og eftirleiðis fékkst skilnaður á grundvelli lögbundinna skilnaðarástæðna einnig í gegnum leyfisveitingakerfi konungs.²⁷⁵

Þegar skoðaðar eru tölur um heildarfjölda dómskilnaða í Noregi, sem ná aftur til ársins 1886, og í Danmörku til 1896 leiðir samanburður í ljós að í báðum löndunum, eins og á Íslandi, voru dómskilnaðir frá 1896 fáir samanborið við fjölda lögskilnaðarleyfa konungs.²⁷⁶ Tafla 2 sýnir hlutfall dómskilnaða af lögskilnuðum á Íslandi, Danmörku og Noregi á árabilinu 1896–1900 og 1901–1904. Hér er um að ræða beinar fjöldatölur lögskilnaða. Hlutfallstölur sýna að þróunin var svipuð í löndunum, á árabilinu 1896–1900 voru dómskilnaðir á bilinu 4,7 til 6,3% og á árabilinu 1901–1904 hafði þeim enn fækkað

²⁷⁴ *PÍ*. Sýsl. GA/11. Dóma- og þingbók Skagafjarðarsýslu 1899–1903, bls. 478; GA/12. Dóma- og þingbók Skagafjarðarsýslu 1903–1908, bls. 3; Björn Jónsson í Bæ, „Af minnisblöðum. Skiptapi og manntjón“; *PÍ*. Sýsl. GA/15 Dóma- og þingbók Húnavatnssýslu 1922–1925, bls. 202–204, 210, 247; GB/19. Fylgiskjöl dóma- og þingbókar Húnavatnssýslu 1924.

²⁷⁵ Ernst Andersen, *Ægteskabsret II*, bls. 316–317. Þýðing á *periculum in mora* frá dönsku *fare ved at opsette*, sbr. Bo von Eyben, *Juridisk ordbog*, bls. 268.

²⁷⁶ J. Nelleman, *Ægteskabsskilsmissé ved kongelig bevilling*, bls. 5–6; Gitte Brinkebæk, *Skilsmissedom og separationsbevilling i København fra reformationen til 1826*, bls. 64; Gerda Bonderup, „*Skilsmisser i Århus 1645–1900*“, bls. 505; A. N. Kiær, *Skilsmisser og separationer i Norge*, bls. 4–9; P. E. Müller, *Om adgang til skilsmissé*, bls. 127–128.

og voru í kringum 3%. Það skal tekið fram að dómskilnaðurinn, sem kemur fram á töflunni fyrir Ísland á árabilinu 1901–1904, er fyrrgreint mál frá árinu 1903. Það er ekki staðfestur dómur og hann er þess vegna ekki reiknaður með í heildarfjölda lögskilnaða fyrir rannsóknartímabilið.²⁷⁷ Hér á landi voru dómskilnaðir aðeins 28% af heildarfjölda lögskilnaða fram til 1896 og því mun færri en útgefin lögskilnaðarleyfi. Helsta ástæða fárra dómskilnaða samanborið við fjölda skilnaða með leyfi konungs er að mati fræðimanna sú að það hafi verið fljótlegra og ódýrara að leita skilnaðar í gegnum leyfisveitingakerfi konungs en til dómstóla. Einnig hefur því verið haldið fram að meiri leynd hafi verið yfir skilnaðarmálum sem fóru til konungs en fyrir dómstóla. Hjón, sem vildu skilnað af lögmætum ástæðum, hafi þess vegna leitað frekar til konungs um leyfisbréf til skilnaðar heldur en að sækja skilnaðarmál fyrir dómstólum.²⁷⁸

Tafla 2. Lögskilnaðir 1896–1900 og 1901–1904 á Íslandi, í Danmörku og Noregi

Land	Dómar 1873–1895	Leyfi 1873–1895	Dómar 1896–1900	Leyfi 1896–1900	Dómar 1901–1904	Leyfi 1901–1904
Ísland	30 (28,0%)	77 (72,0%)	1 (5,6%)	17 (94,4%)	1 (3,0%)	31 (97,0%)
Danmörk			83 (4,7%)	1679 (95,3%)	40 (2,0%)	1755 (98,0%)
Noregur			35 (6,3%)	525 (93,7%)	17 (2,7%)	615 (97,3%)

Heimildir: Gagnagrunnur rannsóknar unniðinn upp úr upplýsingum skjala ÞÍ. Lh.N., N-amt., S-amt., Sýsl., V-amt. P. E. Müller, *Om adgang til skilsmisses*, bls.128; A. N. Kiær, *Skilsmisses og separationer i Norge*, bls. 9.

Ernst Andersen lagaprófessor er ekki sammála þessum skýringum og nefnir að jafn auðvelt hafi verið að fá ókeypis málsmeðferð vegna fátæktar fyrir dómstólum og ókeypis leyfisbréf og að úrskurðir í hjónaskilnaðarmálum hafi ekki tekið langan tíma.²⁷⁹

Úrlausn skilnaðarmála fyrir dómstólum hér á landi á árabilinu 1873–1926 tók ekki langan tíma enda játaði sakborningur í öllum tilvikum sök sína.²⁸⁰ Sem dæmi má nefna skilnaðarmál frá árinu 1876. Það kom til meðferðar 7. júní við aukarétt á Skefilstöðum í Skagafjarðarsýslu, settur og haldinn af sýslumanni með tveim vottum. Dómsúrskurður um skilnað vegna hórsektar maka var kveðinn upp um mánuði síðar, þann 10. júlí, og bar hinum stefnda að greiða 2 kr. og 83 aura í málskostnað.²⁸¹ Í

²⁷⁷ ÞÍ. Sýsl. GA/11. Dóma- og þingbók Skagafjarðarsýslu 1899–1903, bls. 478; GA/12. Dóma- og þingbók Skagafjarðarsýslu 1903–1908, bls. 3.

²⁷⁸ P. E. Müller, *Om adgang til skilsmisses*, bls. 4–5; A. N. Kiær, *Skilsmisses og separationer i Norge*, bls. 2; *Alþingistíðindi 1919 A*, bls. 154–5 (vísad er í umræðu Lárusar H. Bjarnason um frumvarp til laga um stofnun og slit hjúskapar).

²⁷⁹ Ernst Andersen, *Ægteskabsrett II*, bls. 317–319.

²⁸⁰ ÞÍ. Sýsl. GA/6 Dóma- og þingbók Þingeyjarsýslu 1876–1881, bls. 349–350; GA/10 Dóma- og þingbók Skagafjarðarsýslu 1886–1892, bls. 292–293; GA/2 Dóma- og þingbók Strandasýslu 1873–1892, bls. 198–205.

²⁸¹ ÞÍ. Sýsl. GA/8 Dóma- og þingbók Skagafjarðarsýslu 1876–1879, bls. 31, 35.

sambærilegu dómsmáli frá árinu 1875 (viðaukar C og D) var skilnaðardómur kveðinn upp samdægurs, kostnaður var 3 kr. og 66 aurar.²⁸² Samkvæmt upplýsingum, sem fram koma í réttarfarskýrslum um dómskilnaði sem komu til úrlausnar á rannsóknartímabilinu, var málskostnaður frá rúmlega 2 krónum upp í 5 krónur, í einu tilviki var málskostnaður vegna „kringumstæðna“ alveg felldur niður.²⁸³ Mest var greitt í málskostnað 20 krónur vegna tvíkvænismáls árið 1924.²⁸⁴ Gjald fyrir leyfisbréf konungs til lögskilnaðar var tölувert hærra en kostnaður við dómskilnað, 33 krónur og 66 aurar (allt tímabilið).²⁸⁵ Einnig var mögulegt að fá leyfisbréf gegn lægri greiðslu, ef þess var óskað, eða ókeypis ef umsækjandi gat sannað fátækt sína með áreiðanlegu vottorði. Leyfisbréf til skilnaðar að borði og sæng voru ókeypis.²⁸⁶ Í ljósi þess að málskostnaður dómskilnaða var mun lægri en lögskilnaðarleyfi konungs er það hvorki kostnaður né tímafrek málsmæðferð sem skýrir fáa dómskilnaði. Aðgengi almennings að amtmönnunum tveimur og landshöfðingja í gegnum bréfasamskipti hefur ráðið miklu um hve langan tíma það tók að fá skilnað í gegnum leyfisveitingakerfið. Erfitt er að meta hvort meiri leynd hafi ríkt um skilnaðarmál sem komu til úrlausnar í gegnum leyfisveitingakerfi konungs eða fyrir dómstólum.

7.2 Umfang hjónaskilnaða 1873–1926

Í rannsóknum á tíðni hjónaskilnaða er algengt að reikna tíðni skilnaða á hverja 1000 íbúa. Þessi viðmiðunargrundvöllur þykir ekki heppilegur þar sem augljóst er að margir íbúanna (börn, ungligar og ógifir einstaklingar) geta hvorki né eiga á hættu að skilja. Þá er hjónavígslutíðni afar mismunandi milli landa en hún hefur augljóslega áhrif á skilnaðartíðni. Hærri skilnaðartíðni mæld sem fjöldi skilnaða á hverja 1000 íbúa þarf því ekki endilega að þýða að hlutfallslega fleiri hjónabönd endi með skilnaði. Áreiðanlegri mælikvarði er því að reikna tíðni lögskilnaða á hverjar 100 eða 1000 giftingar eða á hverjar 1000 giftar konur og eru þetta mjög sambærilegir mælikvarðar.²⁸⁷ Hér verður mælikvarðinn tíðni lögskilnaða á hverjar 100 giftingar notaður.

²⁸² *PÍ*, Sýsl. GA/8 Dóma- og þingbók Skagafjarðarsýslu 1871–1875, bls. 264–265.

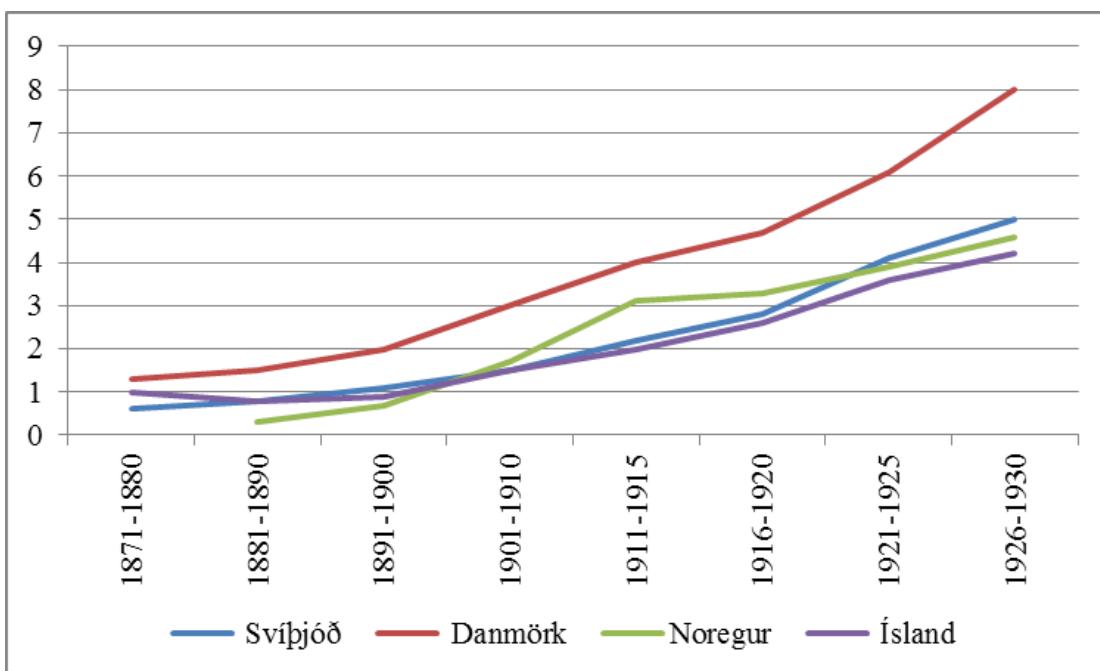
²⁸³ *PÍ*, Sýsl. GA/10 Dóma- og þingbók Skagafjarðarsýslu 1886–1892, bls. 292–293; GA/2 Dóma- og þingbók Strandasýslu 1873–1892, bls. 198–205; GA/6 Dóma- og þingbók Þingeyjarsýslu 1876–881, bls. 349–350.

²⁸⁴ *PÍ*, Sýsl. GA/19. Fylgiskjöl dóma- og þingbókar Húnnavatnssýslu 1924 (29. mars 1924)

²⁸⁵ *PÍ*, NA-amt, NAA B/36 (Q konungleg leyfisbréf 1874–1881); Stjr. I, Db, 1 nr. 808 (ár 1906); Db 5 nr. 134 (ár 1918)

²⁸⁶ Magnús Stephensen og L. E. Sveinbjörnsson, *Lögfræðisleg formálabók*, bls. 205–207, 214–215, 263.

²⁸⁷ William J. Goode, *World changes in divorce patterns*, bls. 19–20; Svenn Erik Mamelund, Helge Brunborg og Turid Noack, *Skilsmisser i Norge 1886–1995 for kalenderår og ekteskapskohorter*, bls. 15–16.

Heimildir: *Statistisk aarbog* 1915, bls. 16; *Statistisk aarbog* 1920, bls. 17; *Statistisk aarbog* 1924, bls. 20–21; *Statistisk aarbog* 1949, bls. 33; Harald Westergaard, *Om separationer og skilsisser i Danmark*, bls. 11; P. E. Müller, *Om adgang til skilsisse*, bls. 124, 128; *Statistikårbok for Kongeriket Norge* 1929, bls. 16–17; *Statistisk årsbok för Sverige* 1928, bls. 62; *Statistisk årsbok för Sverige* 1949, bls. 56–57, 60; Svenn Erik Mamelund, Helge Brunborg og Turid Noack, *Skilsisser i Norge 1886–1995 for kalenderår og ekteskapskohorter*, bls. 29–32; *Historisk statistik för Sverige*, bls. 104; Gagnagrunnur rannsóknar unninn upp úr upplýsingum skjala *PÍ*. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I, Sýsl., V-amt; *Hagskinna*, bls. 156–159. Ath. Misunandi fjöldi ára-bila í útreikningum taka mið af upplýsingum saensku hagstofunnar um hjónaskilnaði. Á Íslandi og Danmörku eru tölur um lögskilnaði frá 1873 en ekki 1871. Tölur um lögskilnaði vantar frá Danmörku 1885–1895 og Noregi 1873–1885.

Mynd 3. Lögskilnaðartíðni á Norðurlöndum miðað við 100 giftingar 1871–1903

Nokkuð misjafnt er hve langt aftur í tímann opinberar tölur um fjölda hjónaskilnaða á Norðurlöndum ná og frá hvaða árum og hefur það áhrif á samanburðarhæfi milli tímabila. Frá Noregi skortir upplýsingar um fjölda lögskilnaða frá 1873–1885 og Danmörku 1885–1895; frá Svíþjóð fann ég eingöngu tölulegar upplýsingar um fjölda lögskilnaða sem reiknað meðaltal á fimm eða tíu árum en ekki árlegan fjöldi eins og í hinum norrænu löndunum.²⁸⁸ Betra aðgengi er að opinberum skilnaðartölum þegar komið er fram á 20. öld. Við samanburð á skilnaðartíðni milli landa og með hliðsjón af mögulegum áhrifum nýrra skilnaðarlaga, sem tóku gildi í byrjun 20. aldar, þarf að hafa í huga að ný skilnaðarlöggjöf var ekki lögfest samtímis í þessum löndum (20. ágúst 1909 í Noregi, 27. maí 1915 í Svíþjóð, 30. júní 1922 í Danmörku og á Íslandi 27. júní 1921) og að öllum líkindum öðlaðist hún ekki gildi sama dag og hún var

²⁸⁸ Gagnagrunnur rannsóknar unninn upp úr upplýsingum skjala *PÍ*. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I, Sýsl., V-amt.

lögfest.²⁸⁹ Sem dæmi má nefna íslensku skilnaðarlögin sem lögfest voru þann 27. júní 1921 en öðluðust gildi fyrsta janúar 1922.²⁹⁰ Eins og fram kemur á mynd 3 var skilnaðartíðni hér á landi svipuð og í Svíþjóð á rannsóknartímabilinu eða nálægt 1 á hverjar 100 giftingar. Skilnaðartíðni var lægst í Noregi fram undir aldamótin 1900 en hækkaði þá um árabil og var hærri en á Íslandi og Svíþjóð fram á annan áratug 20. aldar. Skilnaðartíðni var hæst í Danmörku allt rannsóknartímabilið. Frá aldamótunum 1900 hækkaði skilnaðartíðnin jafnt og þétt í löndunum fjórum. Undir lok þriðja áratugarins var skilnaðartíðni á Íslandi, í Noregi og Svíþjóð á bilinu 4 til 5 á hverjar 100 giftingar og 7 til 8 í Danmörku.²⁹¹

Skilnaðartíðni á Íslandi, í Noregi og Svíþjóð hafði þefaldast til fimmfaldast en sjöföld aukning orðið í Danmörku.²⁹² Aukin skilnaðartíðni á Norðurlöndum eftir aldamótin 1900, nokkru áður en breytingar voru gerðar á skilnaðarlöggjöf landanna, bendir til þess að ekki verði endilega þáttaskil við lagabreytingar hvað skilnaðartíðni varðar, aðrir þættir hafi þar líka áhrif.²⁹³ Í því samhengi hefur meðal annars verið bent á fjölgun skilnaða á stríðstínum bæði í fyrri og seinni heimsstyrjöldinni í þeim Evrópulöndum, sem tóku þátt í stríðsrekstrinum, án undanfarandi breytinga á skilnaðarlögum. Hlutur kvenna hefur fengið sérstaka athygli í ljósi þess að konur hafi oftast frumkvæði að skilnaði og er aukin þátttaka kvenna á vinnumarkaði talin meginástæða aukinnar skilnaðartíðni. Einnig hafa rannsóknir sýnt að skilnaðir eru tíðari í þéttbýli en dreifbýli,²⁹⁴ því er ekki ólíklegt, ef vöxtur þéttbýlis hefur verið hraðari í Danmörku en á annars staðar á Norðurlöndum, að sú þróun skýri að einhverju leyti að skilnaðartíðni er hæst þar á rannsóknartímabilinu. Ekki er þar með sagt að lagabreytingar hafi ekki áhrif á skilnaðartíðni. Uppsveifla á skilnaðartíðni í Noregi í byrjun annars áratugar tuttugustu

²⁸⁹ Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck og Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek*, bls. 92, 99; Natalie Le Bouteillec, Zara Bersbo og Patrick Festy, „Freedom to divorce or protection of marriage?“, bls. 206; Eva Maria Mörner, *Kyrkliga ideal mot politisk verklighet*, bls. 28; Lög um stofnun og slit hjúskapar nr. 39/1921.

²⁹⁰ Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck og Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek*, bls. 111–112; Lög um stofnun og slit hjúskapar nr. 39/1921 (104. gr.).

²⁹¹ Sama og mynd 3.

²⁹² Sama og mynd 3; Natalie Le Bouteillec, Zara Bersbo og Patrick Festy, „Freedom to divorce or protection of marriage?“, bls. 196; Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck og Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek*, bls. 112–113.

²⁹³ Ármann Snævarr, *Fyrirlestrar í siffarétti II*, bls. 217–219; Roderick Phillips, *Putting asunder*, bls. xv–xvi, 271–272, 314–315, 582–583, 589; Marja Taussi Sjöberg, *Skiljas, troloving*, bls. 72; Glenn Sandström, „Socio-economic determinants of divorce in early twentieth-century Sweden“, bls. 304; Hanne Marie Johansen, *Separasjon og skilsisse i Norge 1536–1909*, bls. 298.

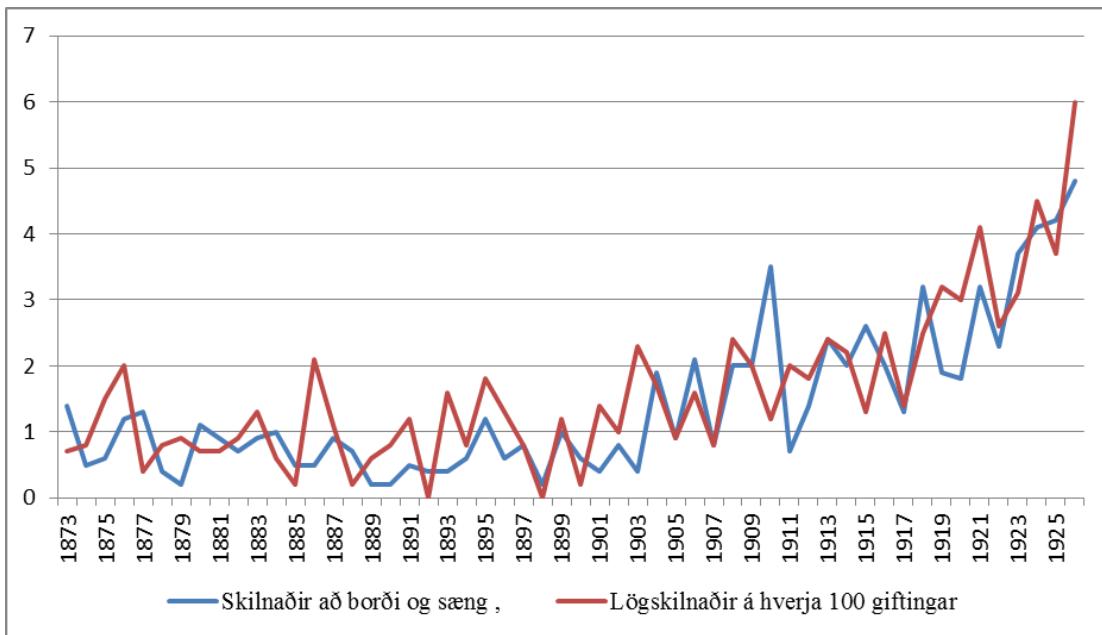
²⁹⁴ Glenn Sandström, „Socio-economic determinants of divorce in early twentieth-century Sweden“, bls. 294–295; Roderick Phillips, *Putting asunder*, bls. 271–272, 314–315,

aldarinnar (sbr. mynd 3 og viðauka K) er talin vitnisburður um að tilgangur nýrra skilnaðarlaga, þ.e. að auðvelda aðgengi að skilnaði, hafi náðst.²⁹⁵ Samanburður á meðaltölum fyrir og eftir breytingar (viðauki K) á skilnaðarlögum á Norðurlöndum leiðir í ljós að breytingar á skilnaðarlögum landanna höfðu áhrif á skilnaðartíðni. Árlegar tölur um skilnaði á Íslandi (mynd 4 og viðauki L) gefa betri innsýn í möguleg áhrif lagabreytinga á tíðni lögskilnaða, þ.e. lög um breytingar á stjórnsýslu 1904 og skilnaðarlögin 1922.²⁹⁶ Eins og sést á mynd 4 er nokkuð um árlegar sveiflur á tíðni skilnaða og einstaka ár eru engir lögskilnaðir; er það eðlilegt þegar um er að ræða fá tilvik skilnaða í fámennu samfélagi eins og Ísland var á þessum tíma. Gera má ráð fyrir að aðgengi að leyfi til skilnaðar að borði og sæng hafi verið greiðara eftir stjórnsýslubreytingar árið 1904 þegar valdheimild til að gefa út leyfi til skilnaðar að borði og sæng og lögskilnað færðist frá því að vera í höndum tveggja amtmanna til bæjarfógeta og sýslumanna sem voru 20 talsins og fjöldaði er leið á 20. öldina. Greinileg áhrif þessara breytinga endurspeglast í aukinni tíðni skilnaða að borði og sæng frá árinu 1905. Ef horft er til breytinga á tíðni lögskilnaða ár frá ári sést að fram yfir aldamótin 1900 var skilnaðartíðni að jafnaði rétt undir 1 á 100 giftingar. Upp úr aldamótunum 1900 hækkar skilnaðartíðnin nokkuð og er til ca. 1918 að jafnaði rétt undir 2 á hverjar hundrað giftingar og eykst mest eftir 1920 og áfram eftir að ný skilnaðarlög tóku gildi árið 1922. Að einhverju leyti hafa nýju nýju skilnaðarlögin haft þarna áhrif í ljósi þess að biðtími eftir lögskilnaðarleyfi að undangengnum skilnaði að borði og sæng var styttur úr þremur árum, eins og áður hafði tíðkast, í eitt ár, ef báðir aðilar voru samþykkir skilnaðinum, en í tvö ár ef hjónin voru ósammála um skilnaðinn. Af hjónum, sem fengu lögskilnað eftir að nýju lögin tóku gildi (1922–1926), voru 27 (23%) sem nýttu sér ákvæði nýju laganna um styttri borð – og sængurskilnað og lögskilnað í kjölfarið.²⁹⁷

²⁹⁵ Heimild sjá mynd 3; Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck og Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek*, bls. 99–100.

²⁹⁶ Tilskipun um hvernig gegna skuli embættisstörfum amtmanna, stiftsyfirvalda og landfógeta á Íslandi, þegar embætti þessi verða lögð niður, nr. 12, 23. ágúst 1904; Lög um stofnun og slit hjúskapar nr. 39/1921.

²⁹⁷ Tilskipun um hvernig gegna skuli embættisstörfum amtmanna, stiftsyfirvalda og landfógeta á Íslandi, þegar embætti þessi verða lögð niður“, 23. ágúst 1904. *Stjórnatíðindi A* 1904, bls. 34–38; Sigrús Haukur Andréasson, *Þjóðskjalasafn Íslands. Ágrip af sögu þess og yfirlit um heimildasöfn þar*, bls. 71–72; Lög um stofnun og slit hjúskapar nr. 39/1921; *ÞÍ. Stjr. I.*, Sýsl.

Heimildir: Gagnagrunnur rannsóknar unniinn upp úr upplýsingum skjala *PÍ*. Skj. Lh. N., NA-amt, S-amt, Stjr. I., Sýsl., V-amt.

Mynd 4. Skilnaðir á hverjar 100 giftingar á Íslandi 1873–1926

Við lestur skjala um skilnaðarmálin vakti það athygli mína hve algengt var að hjón lifðu aðskilin þegar sótt var um skilnað. Átti það við bæði um skilnað að borði og sæng og lögskilnað án undangengis skilnaðar að borði og sæng (þ.e. fyrsta stigs skilnaðar), og varð til þess að ég ákvað að safna upplýsingum um búsetuaðstæður hjóna við skilnað. Samantekt leiddi í ljós að 67% hjóna höfðu slitið samvistum þegar þau sóttu um skilnað, 21% hjónanna bjó saman og í 12% skilnaðarmálum vantaði þessar upplýsingar. Samvistarslit höfðu varað í mislangan tíma, frá hálfum mánuði í 21 ár, algengast þrjú til fjögur ár.²⁹⁸ Sjálfstæð ólögformleg samvistarslit þessara hjóna, sem staðið höfðu yfir í mislangan tíma, lauk með því að sóst var eftir lögglegum skilnaði en ekki er víst að samvistarslit hjóna á þessum tíma hafi alltaf endað með lögglegum skilnaði. Samvistarslit hjóna án lagaskilnaðar var þekkt fyrirbæri á öldum áður og þegar kirkjan hafði lögsögu í hjúskaparmálum var það litið alvarlegum augum þar sem sambúðarskylda var eitt af gagnkvæmum persónulegum skyldum hjóna. Reynt var að þvinga hjón til samvista og beittu kirkjunnar menn ýmsum refsingum til að ná því markmiði.²⁹⁹ Samkvæmt skipun danskra stjórvalda þann 5. júlí 1796 var horfið frá því að þvinga hjón til samvista með refsingum eða sektum og gilti það bæði um karla og

²⁹⁸ Gagnagrunnur rannsóknar unniinn upp úr upplýsingum skjala *PÍ*, Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I., Sýsl., V-amt.

²⁹⁹ Heimildir um ólögformleg hjúskaparslit hjóna má meðal annars finna frá 17. öld, sbr. *Guðs dýrð og sálannana velferð*, bls. 252–253; *Bréfabók Guðbrands byskups Þorlákssonar*, bls. 635–636; *Prestastefnudómar og bréfabók Gísla byskups Þorlákssonar*, bls. 40–41.

konur. Gift fólk, sem flutti í sundur, var af þeim sökum látið afskiptalaust og samkvæmt reglum danska leyfisveitingakerfisins gátu nú ólögmæt samvistarslit falið í sér grundvöll undir kröfu um skilnað.³⁰⁰ Ólögformleg samvistarslit geta verið ein skýringin á því hvers vegna lögformlegir skilnaðir voru ekki algengari hér áður fyrr þrátt fyrir auðvelt aðgengi að skilnaði í gegnum danska leyfisveitingakerfið. Vera kann að ekki hafi þótt ástæða til að sækja um löglegan skilnað nema þegar annað hjónanna eða bæði hafa haft í hyggju að ganga í nýtt hjónaband og í tilvikum, þar sem engir hagsmunir voru í húfi varðandi eignir og/eða börn, var kannski einfaldast að fara hvort í sína áttina. Einnig er mögulegt, eins og löglærðir menn hafa bent á, að almenningur hafi ekki þekkt gildandi reglur um meðferð og úrlausn skilnaðarmála, bæði hvað varðar skilnað í gegnum leyfisveitingakerfi konungs eða fyrir dómstólum.³⁰¹

Sá fjöldi hjónaskilnaðarmála, sem liggar til grundvallar þessarar rannsóknar, er vitnisburður um einstaklinga, konur og karla, sem af ýmsum ástæðum völdu að binda enda á hjónabandið með lögbundnum hætti. En hvaða ástæður voru það helst sem urðu til þess að hjón/einstaklingar sóttu um skilnað á árabilinu 1873–1926?

³⁰⁰ Ármann Snævarr, *Fyrirlestrar í sifjarétti II*, bls. 344–347; Viggo Bentzon, *Den danske familieret*, bls. 96–97.

³⁰¹ H. G. Bechmann, lögmaður í danska dómsmálaráðuneytinu, nefnir í umfjöllun sinni um reglur um úrlausn og meðferð skilnaða að þær séu óaðgengilegar almenningi. Telur hann nauðsynlegt að almenningur og yfirvöld þekki gildandi lög og reglur um skilnaði og skilnaðarferlið, sjá „Om adgang til skilsmisses efter gældende dansk ret“, bls. 473; P. E. Müller er sömu skoðunar og Bechmann, sjá *Om adgang til skilsmisses*, bls. 7–8.

8 Ástæður hjónaskilnaða og frumkvæði

Í þessum kafla er greint frá helstu ástæðum hjónaskilnaða á árabilinu 1873–1926 og byggjast upplýsingarnar á skilnaðarástæðum sem hjón/maki greindu frá þegar sótt var um skilnað að borði og sæng, lögskilnað án undanfarandi skilnaðar að borði og sæng (þ.e. fyrsta stigs skilnað) og dómskilnað. Lögð var áhersla á að finna upplýsingar um upphaflegu ástæðuna fyrir því að hjónin ákváðu að slíta hjónasambúðinni og um það hvor aðilinn hafi upphaflega átt frumkvæðið. Þessi leið var valin vegna þess að það kom fyrir að dæmið snerist við þegar sótt var um lögskilnað að undangengnum skilnaði að borði og sæng. Sá aðilinn, sem ekki átti frumkvæði að skilnaði (og var í sumum tilvikum ósáttur við að skilja), hafði stundum frumkvæði að lögskilnaði, oftast vegna þess að hann vildi giftast aftur.³⁰² Í tilskipunum og lagaboðum danska leyfisveitingakerfisins var ekki tilgreint hvaða ástæður væru forsendur skilnaðar hjóna með konungsleyfi og ekki voru gerðar strangar kröfur þess efnis. Megináherslan var á formlega beiðni um skilnað í samræmi við reglur leyfisveitingakerfisins um bónarbréf og að andleg og veraldleg sáttaumleitun hefði átt sér stað milli hjóna. En öðru máli gegndi þegar sótt var um dómskilnað á grundvelli lögbundinna skilnaðarástæðna (sbr. umfjöllun í kafla 4. 2.). Áður en lengra er halddið er rétt að taka fram að fyrirliggjandi upplýsingar um tilgreindar skilnaðarástæður byggja á tvenns konar heimildum, í fyrsta lagi bónarbréfum einstaklinga/hjóna, þar sem þau lýsa með eigin orðum ástandi og líðan í hjónabandinu, og í öðru lagi endursögn sýslumanns þar sem hann skráir niður frásögn hjóna/einstaklinga sem komu til fundar við hann til sáttaumleitunar. Vottorð sóknarpresta um andlega sáttaumleitun gefa í mörgum tilvikum einnig innsýn í skilnaðarástæður. Mismunandi orðræða og persónulegar lýsingar, sem þarna koma fram, benda til þess að verið sé að lýsa raunverulegu og óásættanlegu ástandi í hjónabandinu.

8.1 Ósamlyndi hjóna og brotthlaup maka

Beiðni/umsókn um skilnað endurspeglar vilja viðkomandi einstaklings/hjóna til að gera breytingar á lífi sínu og losna úr óásættanlegum hjúskaparaðstæðum. Meirihluti

³⁰² Sem dæmi er skilnaður Ragnhildar og Brynjólfss. Ragnhildur óskaði eftir skilnaði að borð og sæng við Brynjólf vegna ólíks lundernis þeirra hjóna og var skilnaðarleyfi gefið út árið 1894 af Júlíusí Hafstein amtmanni. Í febrúar árið 1897 sótti Brynjólfur um lögskilnað við Ragnhildi, sem búsett var í Ameríku, og leyfi til að giftast aftur. Brynjólfur fékk leyfið í gegnum ráðgjafann fyrir Ísland þann 21. júlí sama ár, sbr. PÍ. Skj. S-amt, SA DI (nr. 441), Lh.N. J 1897 (nr. 625 askja 18).

einstaklinga/hjóna valdi að tilgreina ástæðu fyrir skilnaðinum og eins og fram kemur í töflu 3 voru ástæðurnar margvíslegar. Í flestum tilvikum (43,5%) var ástæðan sú að sambúðin væri óþolandí vegna ósamlyndis og/eða ólíks geðslags hjónanna. Meðal þessara hjóna voru Þorgerður Gísladóttir og Sigurður Sigfinnsson í Vestmannaeyjum. Haustið 1895 reyndi sóknarprestur þeirra að koma á sáttum milli þeirra en konan hafði tjáð prestinum að hún hefði í hyggju að yfirgefa heimilið og mann sinn sem fyrst vegna „óþolandí sambúðar“. Eftir viðtöl við hjónin komst prestur að þeirri niðurstöðu að skilnaður væri eina úrræðið þar sem ófriðurinn á milli þeirra væri „svo gamall og rótgróinn“ að engin von væri á að friður semdist á milli hjónanna.³⁰³ Tæpum mánuði síðar fengu þau leyfisbréf til skilnaðar að borði og sæng „sökum ólíkra geðsmuna þeirra og þar af leiðandi ósamlyndis“.³⁰⁴

Algengast var að ósamlyndi stafaði af ólíkum geðsmunum/geðslagi hjónanna en einnig af öðrum orsökum, eins og til dæmis hegðunar maka eða ágreiningi tengt heimilishaldi. Í skilnaðarmáli hjóna búsettra í Reykjavík frá árinu 1876 var ósamlyndi rakið til óviðeigandi hegðunar eiginkonu sem oft hafði verið í burtu af heimilinu um nætur og meðal annars farið á „skemmtireið með ýmsum karlmönnum“ upp í Mosfellssveit að næturlagi án vilja og vitneskju eiginmanns.³⁰⁵ Í tilviki Jóhannesar Jónatanssonar í Flatey var ástæða ósamlyndisins sú að kona hans var „lundkold og ónotin í geðsmunum“.³⁰⁶ Puríður Guðmundsdóttir, sem búsett var í Rangárvallasýslu, var ósátt við eiginmann sinn vegna þess að hann hafði svipt hana „öllum búráðum á heimili þeirra hjóna og ekki viljað þýðast sín ráð eða tillögur um sameiginlegan hag þeirra“.³⁰⁷

Engin ástæða var tilgreind í 102 beiðnum um skilnað og mörg lögskilnaðarleyfi (66) voru gefin út á þeim grundvelli að hjónin hefðu búið aðskilin í mörg ár án þess að hafa sótt um leyfi til skilnaðar að borði og sæng. Í málskjölum koma hugtökin „faktisk adskillelse“ eða „faktiskt aðskilin“ iðulega fyrir þegar fjallað er um slík skilnaðarleyfi. Samkvæmt tilskipun frá árinu 1864 var lægri stjórnvöldum heimilt að gefa út leyfi til algjörs skilnaðar þegar um aðskilnað í langan tíma hafði verið að ræða.

³⁰³ *PÍ*. S-amt, SA DI nr. 169–193 (bréf dags. 18. september 1895 Ofanleiti frá Oddgeir Guðmundssyni sóknarpresti til amtmanns yfir suðuramti)

³⁰⁴ *PÍ*. S-amt, SA DI nr. 614 (leyfi til skilnaðar að borði og sæng útgefíð af amtmanni yfir Suðuramti 4. október 1895 nr. 828-829).

³⁰⁵ *PÍ*. S-amt, SAII 15, JB nr. 144, SAII 16, JB nr. 163, SAII 39, JC nr. 600.

³⁰⁶ *PÍ*. NA-amt, NAA DI nr. 415.

³⁰⁷ *PÍ*. Sýsl. GA/7 Dóma- og þingbók Rangárvallasýslu 1881–1891, bls. 143–144.

Tafla 3. Tilgreindar ástæður skilnaða og frumkvæði að skilnaði 1873–1926

Tilgreindar ástæður	Fjöldi (%)	Frumkvæði kona	Frumkvæði karl	Bæði	Vantar upplýsingar	Afgreidd	Óleyst
Ósamlyndi/ólfikt geðslag*	320 (43,5)	115	72	133	0	299	21
Brotthlaup	75 (10,0)	46	29	0	0	70	5
Faktiskt aðskilin	66 (9,0)	26	15	25	0	64	2
Hór**	61 (8,3)	25	34	2	0	57	4
Drykkjuskapur	31 (4,2)	30	1	0	0	26	5
Orbeldi og/eða drykkja	11 (1,5)	11	0	0	0	8	3
Ástfangin(n) af öðrum *	9 (1,2)	3	5	1	0	8	1
Fátaeki/framfærir ekki fjölskyldu	9 (1,2)	6	1	2	0	7	2
Geðveiki	9 (1,2)	3	6	0	0	8	1
Fangelsisdómur	1(0,1)	1	0	0	0	1	0
Kynsjúkdómur	1 (0,1)	0	1	0	0	1	0
Holdsveiki	1 (0,1)	1	0	0	0	1	0
Engin ástæða tilgreind	102 (14,0)	24	13	65	0	95	7
Upplýsingar vantar	39(5,3)	16	4	7	12	31	8
Alls	735 (100)	307	181	235	12	676	59

Heimildir: Gagnagrunnur rannsóknar unnninn upp úr upplýsingum skjala *PÍ*. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I., Sýsl., V-amt.

* Einnig nefna nokkrir einstaklingar framkomu maka og óhamingju í hjónabandi.

** Eitt skilnaðarmál var vegna tvíkvænis og einn dómskilnaður vegna ókristilegar og ósiðsamlegrar hegðunar beggja hjóna.

Ekki er tilgreindur ákveðinn lágmarkstími í tilskipuninni.³⁰⁸ Nellemann nefnir í þessu sambandi að stjórnvöld hafi talið að samvistarslit hjóna í þrjú ár væru nægur vitnisburður um að ekki væri von um að hjónin tækju aftur upp hjónabandssamvistir. Til að fá leyfi til lögskilnaðar eftir aðskilnað (d. faktisk adskillelse) í fimm ár eða lengur þurfti ekki að tilgreina ástæðu fyrir skilnaðinum aðra en þá að engin von væri um að hjónin endurnýjuðu samvist eða að beiðandinn eða báðir aðilar lýstu því yfir að þeir gætu ekki látið til leiðast að búa með makanum aftur.³⁰⁹ Margra ára aðskilnaður hjóna, sem leiddi til skilnaðar hér á fyrri tíð, bendir til þess að þau hjón, sem þarna um ræðir, hafi ekki talið sig eiga lengur samleið og því ákveðið að slíta sambúð. Um helmingur (* í töflu 3) tilgreindra skilnaðarástæðna á árabilinu 1873–1926 tengdist samskiptum hjóna, tilfinningum og hegðun, sambærilegar þeim sem fram koma hjá hjónum og þorum sem skildu á árunum 2005–2006.³¹⁰ Brotthlaup maka (75) var önnur algengasta tilgreinda ástæða skilnaðar og síðan faktiskur aðskilnaður og hór.

³⁰⁸ *PÍ*. Lh.N. J 1883 (nr. 763 askja 6); Magnús Stephensen og Jón Jensson, *Lagasafn handa alþýðu II*, bls. 125 (Konungsúrskurður um vald dómsmálastjórnar til að útkljá mál, 23. des. 1864). Gagnagrunnur rannsóknar unnninn upp úr upplýsingum skjala *PÍ*. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I., Sýsl., V-amt.

³⁰⁹ J. Nellemann, *Ægteskabsskilsmissa ved kongelig bevilling*, bls. 68.

³¹⁰ Edda Hannesdóttir, „Ástæður skilnaða og sambúðarslita“, bls. 42, 54 (algengast var að eiga ekki lengur samleið með maka, næst algengast var ástleysi og þar á eftir samskiptaerfiðleikar/rifrildi).

Einnig var nokkur fjöldi mála (42) sem tengdist drykkjuskap maka og/eða ofbeldi. Ef sjónum er beint að ástæðum að baki staðfestra lögskilnaða (tafla 4) kemur fram að ósamlyndi/ólíkt geðslag hjóna var langalgengasta ástæða skilnaðar (43%) en hjónin, sem þarna um ræðir, fengu lögskilnað á grundvelli undangengins skilnaðar að borði og seng vegna ósamlyndis (sbr. umfjöllun hér að ofan). Brotthlaup maka var önnur algengasta skilnaðarástæðan, síðan faktiskur skilnaður og hór maka en í miklu færri tilvikum ástæða skilnaðar en ósamlyndi hjóna.

Tafla 4. Ástæður staðfestra lögskilnaða á Íslandi árabilin 1873–1921 og 1922–1926

Ástæður staðfestra lögskilnaða á Íslandi 1873–1926	Fjöldi	Hlutfall af heildarfjölda lögskilnaða	1873–1921	1922–1926
Ósamlyndi/ólíkt geðslag*	199	43,0%	159 (46,5%)	40 (32,2%)
Brotthlaup	68	14,5%	56 (16,4%)	12 (9,7%)
Faktiskur aðskilnaður	56	12,0%	29 (8,5%)	27 (22,0%)
Hór	50	11,0%	46 (13,4%)	4 (3,2%)
Drykkjuskapur	13	3,0%	10 (3,0%)	3 (2,4%)
Geðveiki	8	1,6%	8 (2,3%)	0
Fátækt/framfærir ekki fjölskyldu	4	0,9%	3 (0,9%)	1 (0,8%)
Ástfangin(n) af annarri persónu	5	1,0%	5 (1,4%)	0
Smitsjúkdómur	2	0,4%	2 (0,6%)	0
Ofbeldi og /eða drykkja	3	0,6%	1 (0,3%)	2 (1,6%)
Ástæða ekki skilgreind	39	8,0%	11 (3,2%)	28 (22,5%)
Upplýsingar vantar	19	4,0%	12 (3,5%)	7 (5,6%)
Alls	466	100%	342 (100%)	124 (100%)

Heimildir: Gagnagrunnur rannsóknar unninn upp úr upplýsingum skjala *ÞÍ*. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I, Sýsl., V-amt.

* Lögskilnaðarleyfi að undangengnum skilnaði að bordi og seng vegna ósamlyndis/ólíks geðslags.

Eins og áður hefur komið fram (í kafla 6.2) urðu ekki breytingar á lögmætum og viðurkenndum skilnaðarástæðum frá fyrri tíð í skilnaðarlögunum sem tóku gildi árið 1922. Samanburður á ástæðum staðfestra lögskilnaða hér á landi fyrir og eftir gildistöku nýrra skilnaðarlaga árið 1922 sýnir að ósamlyndi var áfram algengasta ástæðan en skilnuðum af þeirri ástæðu fækkaði þó töluvert eftir að nýju löginn tóku gildi. Eins og sjá má á töflum 3 og 4 er gerður greinamunur á því að ástæða er ekki tilgreind og upplýsingar vantar. Munurinn liggur í því að í floknum „ástæða ekki skilgreind“ eru öll skilnaðarskjöl til staðar en hvergi kemur fram ástæða skilnaðar önnur en t.a.m. sú að hjónin vilji ekki vera áfram í sambúð. Skýringin er sú að eftir að sýslumenn tóku við embættum amtmanna og fengu valdheimild til að gefa út leyfi til skilnaða fór að bera á því að ástæða skilnaða hjóna var ekki tilgreind í skýrslum þeirra um sáttamleitanir við hjón/einstaklinga í skilnaðarhugleidiðingum. Getur verið um

tvennt að ræða, þ.e. að engin ástæða hafi verið tilgreind eða að viðkomandi sýslumaður af einhverjum ástæðum hafi ekki séð ástæðu til að skrá skilnaðarástæðuna. Mesta fjölgunin varð í skilnaðarmálum án skilgreindrar ástæðu skilnaðar eftir gildistöku nýju skilnaðarlaganna en einnig var mikil fjölgun skilnaða á grundvelli faktisks aðskilnaðar. Samkvæmt nýju skilnaðarlögnum fékkst skilnaðarleyfi eftir þriggja ára aðskilnað (d. faktisk adskillelse) í stað fimm ára áður samkvæmt reglum danske leyfisveitingakerfisins. Hins vegar fækkaði skilnuðum vegna hórs eða um fjórðung á árabilinu 1922–1226.³¹¹

Í sambærilegum rannsóknum annars staðar á Norðurlöndum eru aðgengilegar upplýsingar um ástæður skilnaða takmarkaðar vegna þess að skilnaður að borði og sæng var þar tilgreindur sem ástæða lögskilnaðar, þ.e. án þess að tilgreind sé ástæða þess að sótt var um leyfi til skilnaðar að borði og sæng í upphafi. Helsta ástæða skilnaða að borði og sæng hér á landi á árabilinu 1873–1926 (viðauki M) var ósamlyndi hjóna, eða 54,3%, og í helmingi færri tilvika var engin ástæða nefnd.³¹² Sambærileg rannsókn á ástæðum skilnaða að borði og sæng í Kaupmannahöfn á árunum 1882–1884 sýnir að ósamlyndi hjóna og ótilgreindar ástæður voru 33% skilnaðarástæðna en drykkjuskapur (20%) og ólifnaður eða ósiðsemi (d. usædelighed) maka (20%) voru einnig algengar ástæður þar.³¹³ Rannsókn Bonderup í Árósum í Danmörku á árabilinu 1850–1900 leiddi í ljós að drykkjuskapur maka, ofbeldi og hór voru algengustu ástæður skilnaða að borði og sæng.³¹⁴ Hér á landi voru fáar beiðnir um skilnað að borði og sæng vegna drykkjuskapar maka, ennþá færri vegna ofbeldis, engar sakir ólifnaðar eða ósiðsemi maka og hór maka var ástæða í einstaka tilfellum.³¹⁵ Upplýsingar um ástæður lögskilnaða í Danmörku og Noregi eru einungis fyrirliggjandi um þau árabil sem koma fram í töflu 5. Undir lok 19. aldar og í byrjun 20. aldar var rúmlega helmingur lögskilnaða á Íslandi og í Danmörku á grundvelli skilnaðar að borði og sæng en í miklu minni mæli í Noregi eða rúmlega fjórðungur lögskilnaða. Nokkuð lægra hlutfall hjónaskilnaða var á Íslandi vegna maka og faktisks aðskilnaðar heldur en í Danmörku og Noregi. Brotthlaup maka var næst

³¹¹ Sama og tafla 4; Lög um stofnun og slit hjúskapar nr. 39/1921 (VII. kafli 63. gr.).

³¹² Gagnagrunnar rannsóknar unninn upp úr upplýsingum skjala *PÍ*. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I, Sýsl., V-amt.

³¹³ Harald Westergaard, *Om separationer og skilsmisser i Danmark*, bls. 125.

³¹⁴ Gerda Bonderup, „Skilsmisser i Århus 1645–1900“, bls. 514–515 (Bonderup tilgreinir ekki fjölda skilnaða).

³¹⁵ Gagnagrunnar rannsóknar unninn upp úr upplýsingum skjala *PÍ*. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I, Sýsl., V-amt; viðauki L.

algengasta ástæða skilnaða hér á landi á árabilinu 1896–1910 og sú þriðja algengasta í Noregi á tímabilinu 1891–1904. Lögskilnaðir voru tiltölulega fáir í Danmörku vegna hórs maka.³¹⁶ Í Svíþjóð (viðauki N) var töluvert hærra hlutfall lögskilnaða vegna brotthlaups maka (sbr. 1871–1900) en á hinum norrænu löndunum eða rúmlega helmingur skilnaða (56, 2%).³¹⁷

Tafla 5. Ástæður lögskilnaðarleyfa 1896–1910 á Íslandi og í Danmörku og Noregi 1891–1904

Ástæður lögskilnaðarleyfa	Ísland 1896–1910, %	Danmörk 1896–1910, %	Noregur 1891–1904, %
Skilnaður að borði og sæng	55,3	57,7	27,2
Hór maka	7,6	20,2	21,1
Faktiskt aðskilin	5,7	12,8	10,2
Aðrar eða engar ástæður	3,8	3,4	2,8
Brotthlaup maka	15,2	2,2	21,6
Geðveiki	1,9	1,9	3,8
Refsidómur/líflátshótun	0	1,3	6,0
Getuleysi/neitun um kynmök	0	0,5	0
Drykkja	2,9	0	0
Smitsjúkdómur	0,9	0	1,6
Ástfangin(n) af öðrum	3,8	0	0
Fátækt	2,9	0	0
Tvíkvæni	0	0	3,4
Ofbeldi	0	0	2,3
Alls	100	100	100

Heimildir: Gagnagrunnur rannsóknar unninn upp úr upplýsingum skjala *PÍ*. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I, Sýsl., V-amt. P. E.Möller, *Om adgang til skilsmisses*, bls. 131; A. N. Kiær, *Skilsmisser og separationer i Norge*, bls. 5.

Eins og áður hefur verið greint frá (í kafla 6) var áltið að mörg skilnaðarmál vegna brotthlaups maka úr landi hafi verið sviðsett sameiginlega af hjónum, einkum hinum efnameiri sem sammála voru um að skilja. Hlutfall lögskilnaða vegna ósamlyndis hjóna var þó nokkuð lægra í Svíþjóð heldur en á Íslandi og getur stafað af því að meðferð slíkra skilnaðarmála þar í landi var með allt öðrum hætti en í löndum Danakonungs. Ósamlyndi hjóna var ekki viðurkennd ástæða til skilnaðar að borði og sæng í sánska leyfisveitingakerfinu eins og tíðkaðist í Danaveldi. Skilnaðarmál vegna ósamlyndis hjóna voru tekin til meðferðar við dómstóla í Svíþjóð og þurfti ósamlyndið að vera orðið mjög magnað og alvarlegt (fjandskapur, hatur og biturleiki) til að kveðinn væri upp dómur um skilnað að borði og sæng. Í kjölfarið var hægt að sækja um lögskilnað með leyfi

³¹⁶ Sama og tafla 5.

³¹⁷ Tölulegar upplýsingar eru unnar upp úr töflu sem birtist hjá Sjöberg Marja Taussi, *Skiljas, trolovning*, bls. 172–173.

konungs.³¹⁸ Skilnaðir í gegnum sánska leyfisveitingakerfið hafa lítið sem ekkert verið rannsakaðir en samkvæmt fyrirliggjandi tölum um fjölda lögskilnaða í Svíþjóð á árabilinu 1901–1903 var hlutfall lögskilnaða í gegnum leyfisveitingakerfið 39% á móti 61% domskilnuðum. Var meirihluti skilnaðarleyfa veittur á grundvelli undangengins skilnaðar að borði og seng vegna magnaðs ósamlyndis hjóna.³¹⁹

Á Norðurlöndum höfðu konur og karlar allt frá siðaskiptum jafnan rétt á að sækja um skilnað með dómi og af sömu ástæðum og gilti það einnig þegar sótt var um skilnað með konungsleyfi. Greining á skilnaðarástæðum eftir því hvort hjónanna átti frumkvæði að skilnaði gefur möguleika á að skoða hvort kynbundinn munur hafi verið á ástæðum skilnaða.

8.2 Frumkvæði að skilnaði og kynbundnar ástæður

Undirokun, kúgun og bág réttarstaða kvenna fyrr á tíð er sú mynd sem dregin er upp í umfjöllun íslenskra fræðimanna um konur á 19. og fram á 20. öld. Þær eru taldar hafa verið „þrúgaðar af boðum og bönnum tíðaranda, yfirvalda og kirkju.“³²⁰ Eiginkonur áttu að vera „mönnum sínum undirgefnar.“³²¹ Og þær þurftu að „þola súrt í hjúskap án þessað til skilnaðar kæmi.“³²² Konur á 19. öld höfðu lítinn rétt og litla möguleika. „Ef til skilnaðar kom fylgdu börnin feðrum.“³²³ Ármann Snævarr lýsir þannig stöðu giftra kvenna: „Eftir eldri tíðar lögum skyldi húsfreyja vera bóna sínum undirgefin, hún var ófjárráða og ólögráða og seld undir húsbondavalda hans.“ Þetta átti ekki eingöngu við um fjárráð heldur einnig um ákvörðun um dvalarstað fjölskyldu og um ákvarðanir er varðaði börn og uppeldi þeirra, vinnu og framtíð.Í ljósi undanfarandi ummæla um stöðu kvenna á 19. öld og bágborinnar réttarstöðu giftra kvenna allt fram að

³¹⁸ Johan Thorsten Sellin, *Marriage and divorce legislation in Sweden*, bls. 36–38; Ivar Nylander, *Studier rörande den svenska äktenskapsrättens historia*, bls. 76.

³¹⁹ Rannsókn A. N. Kiær, sem hér er vísað í, er sú eina sem ég hef fundið um fjölda skilnaðarleyfa í Svíþjóð. Alls voru gefin út 453 konungsleyfi til skilnaðar á árabilinu 1901–1903, 407 vegna magnaðs ósamlyndis hjóna og ofbeldisfullrar hegðunar þeirra í sambúðinni og 45 leyfi vegna refsibrots maka, sbr. *Skilsmisse og separationer i Norge*, bls. 46.

³²⁰ Inga Huld Hákonardóttir, „Menningarheimur og trúarsýn bændakvenna á 19. öld“, bls. 346

³²¹ Sigríður Matthíasdóttir, *Hinn sanni Íslendingur*, bls. 184.

³²² Ármann Snævarr, *Fyrirlestrar í sifjarétti II*, bls. 221.

³²³ Guðrún Guðlaugsdóttir, „Forsjármálin í brennidepli“ (hér er vísað í viðtal hennar við Dögg Pálsdóttur lögfræðing), bls. 14.

³²⁴ Ármann Snævarr, *Fyrirlestrar í sifjarétti II*, bls. 346. Viggo Bentzon benti á að eiginkonan væri ekki skyldug til að fylgja manninum ef hann færí utanlands hvort sem hann fór sjálfviljugur eða var gerður brottrækur þar sem lögin geti ekki tryggt henni réttindi í framandi landi, sbr. *Den danske familieret*, bls. 96–98.

gildistöku nýrra laga á fyrstu áratugum 20. aldar³²⁵ er erfitt að gera sér í hugarlund að konur hafi stigið það skref að eiga frumkvæði að skilnaði.

Athugun á frumkvæði kynjanna í skilnaðarmálum, sem komu til meðferðar og úrlausnar á árabilinu 1873–1926, leiðir þó annað í ljós. Konur voru virkir gerendur í skilnaðarmálum og á það bæði við um mál, sem komu til dómstóla, og þau sem komu til úrlausnar í gegnum leyfisveitingakerfi Danakonungs. Fleiri karlar sóttu reyndar um dómskilnað (17) en konur (13). Þegar heildarmyndin er skoðuð (tafla 3 að ofan) sýna niðurstöður rannsóknarinnar að konur áttu töluvert oftari frumkvæði eða 307 konur (41,8%) á móti 181 karli (24,6%). Skilnaðarbeiðnir að ósk beggja hjónanna voru 235 (32%). Upplýsingar um frumkvæði að skilnaði vantaði í nokkrum málum.³²⁶ Þessar niðurstöður eru í samræmi við rannsóknir í Danmörku, Noregi og Svíþjóð á frumkvæði kynjanna að hjónaskilnaði. Konur höfðu þar í flestum tilvikum oftari frumkvæði að skilnaði en karlar en hlutfall skilnaðarbeiðna af hálfu beggja hjóna var breytilegt.³²⁷

Skilnaðarástæður, sem konur hér á landi tilgreindu oftast, var sú sama og hjá körlum, þ.e. ósamlyndi og/eða ólíkt geðslag. Sú ástæða var einnig aðalástæðan í skilnaðarmálum þar sem um var að ræða sameiginlega ákvörðun um skilnað. Í töflu 6 er samantekt á sjö algengustu ástæðum skilnaða, sem tilgreindar voru í skilnaðarumsóknum (þ.e. skilnað að borði og sæng eða beinan lögskilnað) á Íslandi á árabilinu 1873–1926, og reiknað kynbundið hlutfall innan hvers flokks. Niðurstöður eru þær að 115 konur af 277 (41%) nefndu ósamlyndi/ólíkt geðslag sem ástæðu skilnaðar og var hlutfallið nokkuð svipað og hjá körlum (44%). Brotthlaup maka var næst algengasta ástæða hjá báðum kynjum og var sú ástæða jafn algeng meðal karla og kvenna. Í mörgum tilvikum hafði maki farið af landi brott, þetta átti ekki síður við um konur en karla. Í þeim 29 skilnaðarmálum, þar sem karlar sóttu um skilnað vegna brotthlaups eiginkonunnar, höfðu konur farið úr landi í 17 tilvikum (58%) og af 46 skilnaðarmálum vegna brotthlaups karla fóru 15 (32%) eiginmenn af landi brott. Hlutfallslega fleiri konur en karlar höfðu því yfirgefið maka sinn og flutt utan. Algengast var að makinn hefði farið til Vesturheims eða 11 karlar og 12

³²⁵ Ármanн Snævarr, *Hjúskapar- og sambúðarréttur*, bls. 378–383; Guðmundur Jónsson, „Hvers kyns velferðarkerfi?“, bls. 197–198.

³²⁶ Gagnagrunnur rannsóknar unninn upp úr upplýsingum skjala *PÍ*. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I, Sýsl., V-amt. Upplýsingar um frumkvæði vantaði um 13 skilnaðarmál (1,8%).

³²⁷ Hanne Marie Johansen, *Separasjon og skilsmisse i Norge 1536–1909*, bls. 431; A. N. Kiær, *Skilsmisser og separationer i Norge*, bls. 25; Harald Westergaard, „Om separationer og skilsmisser i Danmark“, bls. 121–122; Gerda Bonderup, „Skilsmisser i Århus 1645–1900“, bls. 498–450; Helle Linde, „Skilsmisser i 1800-tallet København“, bls. 3; Marja Taussi Sjöberg, *Skiljas, troloving*, bls. 77–78, 174; Per Simonsson, Glenn Sandström, „Ready, willing and able to divorce“, bls. 13.

konur.³²⁸ Í tilvikum þegar verustaður maka var óþekktur (erlendis eða innanlands) og ekki var hægt að uppfylla lögboðnar sáttaumleitanir höfðu stjórnvöld heimild til að gefa beiðanda skilnaðar, leyfi til lögskilnaðar og til að giftast aftur ef aðskilnaður hjóna hafði staðið yfir í þrjú ár eða lengur og maki ekki gefið sig fram eftir þrjár aðvarandi innkallanir í dagblöðum með sex vikna millibili.³²⁹ Kynbundinn munur á ástæðum skilnaða kemur helst fram í málum vegna hórs, drykkjuskapar og ofbeldis maka. Hór var algengasta ástæða skilnaðar hjá körlum (um tvöfalt algengari en hjá konum) og nær eingöngu konur sóttu um skilnað vegna ofbeldis og drykkjuskapar. Í einungis einu skilnaðarmáli var drykkja eiginkonu tilgreind sem skilnaðarástæða.³³⁰ Sambærilegar rannsóknir á kynbundnum ástæðum skilnaða annars staðar á Norðurlöndum eru fáar og takmarkaðar og hafa til dæmis rannsóknir danskra fræðimanna á ástæðum skilnaða eingöngu beinst að hjónaskilnuðum á þéttbýlissvæðum. Rannsókn á skilnuðum í Árósum (1850–1900) leiddi í ljós að konur sóttu oftar um skilnað að borði og sæng en karlar, aðallega vegna drykkju og ofbeldis maka. Ekki kemur fram af hvaða ástæðu karlar vildu oftast skilnað.³³¹

Tafla 6. Kynbundnar ástæður skilnaðarumsókna á Íslandi 1873–1926

Ástæða skilnaðar*	Konur	Karlar	Sameiginleg ákvörðun
Ósamlyndi/ólíkt geðslag	115 (41,5%)	72 (44,2%)	133 (59,6%)
Brotthlaup maka	46 (16,6%)	29 (18,0%)	
Drykkjuskapur	30 (11,0%)	1 (0,6%)	
Engin ástæða tilgreind	24 (8,6%)	13 (8,0%)	65 (29,1%)
Hór maka	25 (9,0%)	34 (20,0%)	
Faktískur skilnaður	26 (9,2 %)	15 (9,2%)	25 (11,2%)
Ofbeldi	11 (4,0%)	0	
Alls	277 (100%)	163	223

Heimildir: Gagnagrunnur rannsóknar unniðinn upp úr upplýsingum skjala *PÍ*. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I, Sýsl., V-amt.

*Úrvinnsla úr töflu 3 um sjö helstu tilgreindu ástæður skilnaðarumsókna

Í Kaupmannahöfn (1882–1884) voru drykkja og ofbeldi maka einnig helstu skilnaðarástæður kvenna en karlar nefndu oftast ósamlyndi.³³² Drykkjuskapur og/eða ofbeldi maka var ástæða í 15 % tilvika hjá konum hér á landi og voru flestar þessara

³²⁸ Gagnagrunnur rannsóknar unniðinn upp úr upplýsingum skjala *PÍ*. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I, Sýsl., V-amt.

³²⁹ *Lovsamling for Island* VII, („Kongelig Resolution, ang. Bemyndigelse for Cancelliet til ad mandatum at Bevilge Ægteskabs Ophævelse“, 16. nóvember 1812), bls. 441; „Benedikt Sveinsson“, *Pjóðolfur*, bls. 12.

³³⁰ Sama og tafla 6.

³³¹ Gerda Bonderup, „Skilsmisser i Århus 1645–1900“, bls. 514–515.

³³² Harald Westergaard, „Om separationer og skilsmisser i Danmark“, bls. 125.

kvenna búsettar í þéttbýli (67%) og þá aðallega í Reykjavík (86%).³³³ Rannsóknir á ástæðum lögskilnaða í Noregi (1891–1904) og Svíþjóð (1871–1900) sýna að konur tilgreindu oftast brotthlaup maka sem skilnaðarástæðu. Eins og hér á landi sóttu flestir karlar í Noregi um skilnað vegna hórs eiginkonu en í Svíþjóð var meginástæða lögskilnaða hjá báðum kynjum brotthlaup maka. Hór maka var önnur algengasta ástæða skilnaða að frumkvæði kvenna í Noregi og Svíþjóð.³³⁴

Sem fyrr segir voru langflestir skilnaðir hér á landi vegna ósamlyndis og ólíks geðslags hjóna og í bónarbréfum og umsóknum er því oft lýst hvaða áhrif slíkt ástand hafði á hjónabandið og líðan hjónanna. „Óeining“, sem ríkti milli hjónanna Einars og Herdísar í Straumsfirði, olli þeim mikilli óhamingju og var sambúðin þeim mikil byrði.³³⁵ Eftir eins árs hjónaband höfðu þau Guðmundur og Guðríður í Húnnavatnssýslu sannfærst um að vegna ólíks lundarlags gæti engin gleði eða ánægja hlotist af sambúð þeirra. Guðríður fluttist síðar til Vesturheims og giftist aftur.³³⁶ Sambúð hjónanna Stefáns og Helgu í Árnессýslu sökum ólkra skapsmunu þeirra var þeim til „einlægrar armæðu og óánægju og misþykkis innbyrðis og öðrum ekki til eftirbreytni eða fyrirmynadar.“³³⁷ Ragnheiður, sem var gift Brynjólfvi og bjó í Reykjavík, hafði áhyggjur af því að ólíkt lundarlag þeirra hjóna og óþoland sambúð hefði slæm áhrif á heilsu barna þeirra.³³⁸ Guðríður í Hafnarfirði, sem hafði í hyggju að ferðast til útlanda og vildi því vera „frjáls að öllu leyti“, hotaði að drepa sig ef eiginmaðurinn gæfi henni ekki eftir skilnaðinn.³³⁹

Skilnaður sem lausn út úr óhamingjusömu hjónabandi endurspeglar viljastyrk og framtakssemi einstaklinga til að gera breytingar á lífi sínu. Þar voru konur engir eftirbátar karla. Frumkvæði þeirra í skilnaði fellur ekki að þeirri mynd sem dregin hefur verið upp um giftar konur fyrr á tíð. Fjöldi skilnaða að frumkvæði kvenna er vitnisburður um að viðkomandi konur hafi ekki talið sig eiga að vera mönnum sínum undirgefnar og skyldugar til að þola sambúð við eiginmanninn og streða í óhamingjusömu hjónabandi. Í viðhorfum þeirra embættismanna, sem komu að

³³³ Heimildir: Gagnagrunnur rannsóknar unninn upp úr upplýsingum skjala *PÍ*. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I., Sýsl., V-amt. (einn karl, fyrverandi kaupmaður í Eyjafjarðarsýslu sótti um skilnað að borði og seng vegna drykkjuskapar eiginkonu).

³³⁴ A. N. Kiær, *Skilsmiss og separationer i Norge*, bls. 64-65; Marja Taussi Sjöberg, *Skiljas, trolovning*, bls. 172–173.

³³⁵ *PÍ*. V-amt, VA III 264, JA (nr. 744).

³³⁶ *PÍ*. NA-amt, B/39, Lh.N., J 1895 (nr. 135 askja 3)

³³⁷ *PÍ*. S-amt, SAII, JC (nr. 715).

³³⁸ *PÍ*. S-amt, SA DI (nr. 441).

³³⁹ *PÍ*. S-amt, SA DI (nr. 441).

skilnaðarmálum, þ.e. presta, amtmanna og sýslumanna, gætir heldur ekki slíkra viðhorfa í garð kvenna. Við meðferð og úrlausn skilnaða var kynjum ekki mismunað og gátu allar konur og karlar óskað eftir skilnaði, óháð efnahagslegri og félagslegri stöðu í samféluginu.

9 Félagsleg og efnahagsleg staða skilnaðarhjóna

Áður en skilnaðarleyfi fékkst útgefið³⁴⁰ urðu hjón að hafa gert með sér skilnaðarskilmála um fjárhagsmál sín er viðkom eignum, félagsbúi, forsjá barna og framfærslueyri með þeim og maka ef þess var krafist. Um skipti eigna og/eða félagsbú gilti regla um helmingaskipti en vegna forsjár barna var gert ráð fyrir að börnum væri skipt á milli foreldra (sbr. kafli 5.4). Ef ekki náðist samkomulag milli hjóna um þessi atriði var málið sent til úrskurðar viðeigandi embættismanna og stofnana.³⁴¹ Upplýsingar um skilnaðarskilmála var að finna í skjölum um veraldlega sáttaumleitun amtmanna, sáttanefnda, sýslumanna og í afritum á útgefnum skilnaðarleyfum. Samantekt á fyrrnefndum atriðum og upplýsingar um atvinnu eiginmanna³⁴² og búsetu hjóna, þ.e.a.s. hvort þau bjuggu í dreifbýli eða þéttbýli, gefur innsýn í samfélagsstöðu og fjárhag hjónanna og svör við þeim spurningum sem ætlunin er að leita svara við. Hvaða samfélagshóp tilheyrðu hjónin og hvar bjuggu þau? Var um efnafólk að ræða eða eignalítið alþýðufólk? Hvernig fór með eignaskipti og forsjá barna við skilnað?

9.1 Samfélagsstaða og búseta

Upplýsingar um atvinnu karlanna í gagnagrunni rannsóknarinnar eru að mestu leyti fengnar úr skjölum amtmanna, sýslumanna og landshöfðingja þegar sótt var um fyrsta stigs skilnað. Eins og áður hefur komið fram gat það ýmist verið skilnaður að borði og sæng eða beinn lögskilnaður (þ.e. án undanfarandi skilnaðar að borði og sæng). Ef atvinnu karla var ekki getið í skilnaðarskjölunum var leitað að atvinnustöðu þeirra í því manntali sem var næst tímasetningu skilnaðarbeiðni eða dómskilnaðar. Ekki er ósennilegt að breyting hafi orðið á félagslegri stöðu hjá einhverjum hjónum, sem sóttu um skilnað á tímabilinu, og orðið tilfærsla á stöðu karla milli atvinnustéttu þegar til skilnaðar kom. Slíkt verður að teljast líklegt þegar haft er í huga að í mörgum tilvikum hafði aðskilnaður staðið yfir í langan tíma áður en sótt var um skilnað. Við flokkun og samantekt á atvinnu

³⁴⁰ Giltu þessar reglur um fyrsta stigs skilnað, þ.e.a.s. skilnað að borði og sæng eða lögskilnað án undanfarandi skilnað að borði og sæng. Óljósara er um hvaða reglur giltu um dómskilnaði en í dóum er í nokkrum tilvikum vísað í samning hjóna í sáttanefndabókum, sbr. *PÍ. Sýsl. GA/8 Dómsmálabók Skagafjarðarsýslu 1776–1879*, bls. 31–36; *S-sn, VII, F/1 Sáttabók fyrir Seltjarnarneshrepp 1869–1894; XIX, D/1 Sáttabók fyrir Skinnastaðahrepp 1829–1897; XI, /E1 Sáttabók fyrir Helgafelssveit 1837–1885*.

³⁴¹ F. T. I. Gram, *Forelæsninger over den danske familieret*, bls. 200–201; Magnús Stephensen og L. E. Sveinbjörnsson, *Lögfræðisleg formálabók*, bls. 262–263, 268.

³⁴² Í níu tilvikum var greint frá starfi konu í skilnaðarskjölunum, átta voru yfirsetukonur og ein hárlæknir.

karlanna úr gagnagrunni rannsóknarinnar (viðauki O), var tekið mið af skiptingu þjóðarinnar eftir atvinnugreinum eins og hún er flokkuð í manntalinu 1910.³⁴³ Gefur þessi samræming möguleika á að bera atvinnustöðu karla í gagnasafninu saman við atvinnudreifingu karla í manntalinu árið 1910. Manntalið 1910 var valið umfram önnur manntöl þar sem ákveðið var að miða við dreifingu fjölda skilnaða yfir rannsóknartímabilið frekar en út frá miðju tímabilsins í árum talið (t.d. 1901). Hér er um að ræða langt tímabil, 1873–1926, og því vissulega um fremur gróft viðmið að ræða. En samanburðurinn verður engu að síður að teljast gefa betri innsýn í muninn á skilnaðartíðni milli þjóðfélagsþópa heldur en ef eingöngu hefði verið horft á beinar fjöldatölur í gagnagrunninum.

Atvinnu landsmanna í manntalinu 1910 er skipt í níu flokka sem síðan eru greindir í þrjá undirflokk (a, b og c) sem sýna lagskipt störf í hverri atvinnugrein. Í samræmi við manntalið 1910 er flokkurinn „ólíkamleg vinna“ ekki undirflokkur. Eðlilegt þótti að miða við þá karla í manntalinu, sem voru framfærendur, í ljósi þess að karlarnir, sem skildu á rannsóknartímabilinu, hafa tilheyrt þeim hópi.

Í töflu 7, sem birtir samantekt úr gagnagrunni rannsóknarinnar um atvinnu karla í staðfestum skilnaðarmálum (alls 676),³⁴⁴ og sýna beinar tölur að langflestir karlarnir, alls 213, störfuðu við landbúnað, eða þriðjungar allra karla sem skildu á árunum 1873–1926, og er hlutfallið svo til jafnt milli bænda og vinnumann. Rúmlega helmingi færri fráskildir karlar störfuðu við handverk, iðnað og fiskveiðar. Nokkuð lægra hlutfall karla starfaði í verslun og samgöngum og við ýmisleg þjónustustörf (verkamanna-, daglaunastörf o.fl.).³⁴⁵ Fæstir karlar unnu ólíkamlega vinnu, þ.e.a.s. voru embættis- og menntamenn.³⁴⁶ Þegar atvinnuskipting karla, sem skildu á árabilinu 1873–1926 (tafla 7), er borin saman við fjölda karla í þessum stéttum í manntalinu árið 1910 benda niðurstöður rannsóknarinnar til þess að skilnaðir hafi verið hlutfallslega færri meðal einstaklinga sem störfuðu við frumvinnslugreinarnar landbúnað og fiskveiðar en aðrar atvinnugreinar. Rúmlega helmingur (52%) karla, sem voru framfærendur árið 1910, byggðu afkomu sína á landbúnaði en næplega þriðjungur (31%) af fráskildum körlum höfðu framfæri sitt af landbúnaði. Þrátt fyrir að hlutfall skilnaða hafi verið lágt meðal karla, sem tilheyrðu floknum ólíkamleg vinna (einkum embættis- og menntamenn), er það meira en

³⁴³ *Manntal á Íslandi 1. desember 1910*, bls. 169 (tafla XVIII).

³⁴⁴ Sbr. tafla 2 um ólík skilnaðarform, skilnað að borði og sæng, lögskilnaði og dómskilnaði.

³⁴⁵ Við flokkun vinnu-, lausa-, daglaunamanna og tómthúsmana og húsmanna er körlum skipt milli landbúnaðar og ýmislegra þjónustustarfa eftir búsetu, þ.e. hvort þeir bjuggu í péttbýli eða dreifbýli.

³⁴⁶ Gagnagrunnur rannsóknar unninn upp úr upplýsingum skjala *PÍ*. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I, Sýsl., V-amt. *PÍ*. Manntalsvefur.

helmingi hærra en hlutfall einstaklinga í þeirri atvinnugrein í manntalinu 1910 og á það sama við um einstaklinga sem störfuðu við verslun og samgöngur og við handverk og iðnað.³⁴⁷ Þessar tölur benda til þess að fólk úr efri lögum samfélagsins, embættis- og menntamenn og millistétt (t.d. iðnaðar- og verslunarmenn), hafi verið líklegra til að skilja en aðrar stéttir. Skilnaðir virðast einnig hafa verið algengari meðal verkamanna í þéttbýli (í floknum „ýmisleg þjónustustörf“) heldur en meðal vinnumanna í sveitunum.

Tafla 7. Atvinna karla í staðfestum skilnaðarmálum 1873–1926 og í manntalinu 1910

Atvinna karla í staðfestum skilnaðarmálum 1873–1926	Fjöldi	Hlutfall %	Fjöldi framfærenda í manntali 1910	Atvinna karla, framfærendur Hlutfall % 1910
Ólíkamleg vinna*	47	7,0%	727	3,0%
Landbúnaður	213	31,0%	13302	52,0%
a. Bændur, bændur/hreppstjórar	109	(16,0%)	5715	(22,2%)
b. Ráðsmenn	2	(0,3%)	164	(0,6%)
c. Vinnumenn o.fl.	102	(15,0%)	7423	(29,0%)
Fiskveiðar o.fl.	100	15,0%	5978	23,0%
a. Útgerðarmenn	3	(2,0%)	549	(2,1%)
b. Stýrimenn/vél-/skipstjórar	23	(2,0%)	135	(0,5%)
c. Sjómenn og aðrir ófaglærðir	74	(11,0%)	5294	(20,6%)
Handverk og iðnaður	118	17,4%	1992	7,7%
a. Bakarar/múrarar/smiðir o.fl.	115	(17,0%)	913	(3,5%)
b. Aðstoðarfólk	0	(0,0%)	24	(0,1%)
c. Iðnsveinar	3	(0,4%)	1055	(4,1%)
Verslun og samgöngur	84	12,4%	1359	5,3%
a. Bankastjóri/talsímameistari/kaupmenn/heildsalar	39	(5,8%)	373	(1,2%)
b. Verslunarmenn/bókarar/ritarar	30	(4,4%)	643	(2,5%)
c. Bílstjórar/póstar	15	(2,2%)	343	(1,3%)
Ýmisleg þjónustustörf (verka-, vinnumenn)**	70	10,3%	1345	5,0%
Ótilgreint/lifa á styrk***	5	1,0%	716	3,0%
Eftirlauna-/eignamenn	0	0,0%	260	1,0%
Vantar upplýsingar	39	5,7%		
Alls	676	100%	25679	100%

* Prestar, læknar, sýslumenn, konsúll, lögreglustjóri o.fl. valdastöður. Frædimenn, háskólanemar, kennarar.

** Verkamenn, daglaunamenn og vinnumenn, lausamenn, hús-, tómthús- og verbúðarmenn í þéttbýli.

*** Hermaður, atvinnulaus, tveir sjúklingar, fangi. Sjá einnig viðauka 16.

Heimildir: Gagnagrunnur rannsóknar unnninn upp úr upplýsingum skjala *PÍ*. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I, Sýsl., V-amt; *PÍ*. Manntalsvefur; *Manntal á Íslandi 1. desember 1910*, bls. 57–58, 69, 78, 83, 85, 166–167.

Pó svo að skilnaðir hafi ekki verið eins algengir meðal bænda og öðrum hópum í samfélaginu er hlutur þeirra engu að síður hár. Af staðfestum skilnuðum á árabilinu 1873–

³⁴⁷ *Manntal á Íslandi 1.desember 1910*, bls. 164, 169–171 (tafla XVIII, XX). Gagnagrunnur rannsóknar unnninn upp úr upplýsingum skjala *PÍ*. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I, Sýsl., V-amt.

1926 var hlutfall fráskilinna bænda 16% en í manntalinu 1910 töldust þeir 22% af öllum körlum sem voru framfærendur í landinu og er munurinn hér ekki mikill. Hlutfall fráskilinna bænda var örlítið hærra en vinnumann og lausamanna sem störfuðu við landbúnað. Hátt hlutfall bænda kemur á óvart vegna staðalmyndar um rótgróin fjölskyldugildi bændasamfélagsins, um samheldni hjóna og fjölskyldunnar sem byggðu afkomu sína á framleiðslu og búskap jarðarinnar.³⁴⁸ Bændabýlið/jörðin var hvort tveggja í senn heimili og vinnustaður hjóna. Í ljósi helmingaskiptareglunnar við skilnað var því mikið í húfi og mikil röskun á lífi bændafjölskyldunnar. Skýringin á því að skilnaðir hafi ekki verið eins fátíðir meðal bænda og ætla mætti gæti mögulega verið sú að sjálfsábúð/sjálfseign bænda var ekki almenn í landinu á þessum tíma.³⁴⁹ Samkvæmt tiltækum heimildum um fjárhagsstöðu skilnaðarhjóna var innan við fjórðungur bænda (24), sem skildu á árabilinu 1873–1926, sjálfseignabændur.³⁵⁰

Tafla 8. Búseta hjóna sem fengu skilnað á árabilinu 1873–1926

Búseta hjóna	Fjöldi skilnaða	Hlutfall af heildarfjölda skilnaða %	Hlutfall mannfjöldans í manntalinu 1910 %
Reykjavík	218	33,0%	14,0%
Kaupstaðir*	27	4,0%	7,5%
Landsbyggðin**	316	47,0%	78,0%
Annað***	106	16,0%	
Alls	667	100,0%	100%

Heimildir: Gagnagrunnur rannsóknar unninn upp úr upplýsingum skjala *PÍ. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I, Sýsl., V-amt. Manntal á Íslandi 1. desember 1910*, bls. 21, 140.

*Staðir, sem flokkast sem kaupstaðir á þessum tíma, voru: Reykjavík, Akureyri, Ísafjörður, Hafnarfjörður og Seyðisfjörður. ** Dreifbýli og minni þéttbýlisstaðir. ***Búseta aðskilinna hjóna, t.d. annað í kaupstað og hitt í dreifbýli, /Reykjavík/útlöndum eða annað hjóna í dreifbýli og hitt í útlöndum/kaupstað eða Reykjavík. Ath. Hátt hlutfall hjóna sem búset voru í Reykjavík og í dreifbýlinu bjuggu einnig aðskilin þegar sótt var um skilnað, sbr. umfjöllun í kafla 7.2.

Athugun á búsetu hjóna, sem skildu á árabilinu 1873–1926, leiðir í ljós að skilnaðir voru algengastir í Reykjavík (tafla 8) en þar bjó rúmlega þriðjungur fráskilinna hjóna. Samkvæmt manntalinu 1910 bjuggu 14% landsmanna í Reykjavík en 33% fráskilinna hjóna voru búsett þar og tiltölulega fá í öðrum kaupstöðum landsins. Samanborið við hve stór hluti landsmanna (78%) bjó í dreifbýli hafa skilnaðir verið sjaldgæfari (47%) þar en í Reykjavík. Má því draga þá ályktun að hjónaskilnaðir á Íslandi á árabilinu 1873–1926 hafi frekar verið þéttbýlisfyrirbæri en dreifbýlisfyrirbæri og er sú niðurstaða

³⁴⁸ Hanne Marie Johansen, *Separasjon og skilsmiss i Norge 1536–1909*, bls. 23; Marja Taussi Sjöberg, *Skiljas, trolovning*, bls. 34; Roderick Phillips, *Untying the knot*, bls. 111–112.

³⁴⁹ *Hagskinna*, bls. 264 (tafla. 4.5)

³⁵⁰ Gagnagrunnur rannsóknar unninn upp úr upplýsingum skjala *PÍ. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I, Sýsl., V-amt*.

í samræmi við erlendar rannsóknir á hjónaskilnuðum.³⁵¹ Aukin atvinnutækifæri í Reykjavík um og eftir aldamótin 1900, tengd eflingu þilskipaútgerðar, verslunar og byggingarframkvæmda og afnám vistarskyldunnar, laðaði að sér fólk úr sveitunum til Reykjavíkur. Samhliða fjölgun íbúa Reykjavíkur varð mikil fjölgun í atvinnugreinunum, handverki og iðnaði og verslun og samgöngum. Um Reykjavík fyrr á tíð er sagt að hún hafi verið hálf-danskur bær vegna þess að lengi vel var verslunarrekstur og ýmis þjónusta aðallega í höndum Dana.³⁵² Í nokkrum skilnaðarmálum, sem hér voru til rannsóknar, var um að ræða blönduð hjónabönd og dönsk hjón og bjuggu þau langflest í Reykjavík. Athugun á atvinnuskiptingu karla leiðir m.a. í ljós að hlutfall Dana var lágt samanborið við Íslendinga í nær öllum atvinnugreinum og ekki síst í störfum sem tengdust verslun og er það vísbending um vöxt innlendar verslunar í eigu Íslendinga. Af þeim tuttugu kaupmönnum, sem sóttu um skilnað, voru þrír danskir og einn af fimm heild- og umboðssölum. Fráskildir bakarar og konditorar voru þó flestir danskir.³⁵³ Fjölbreytt atvinna karla, sem skildu á umræddu tímabili, endurspeglar þau umskipti sem áttu sér stað á atvinnuháttum í kringum aldamótin 1900 þegar íslenskt samfélag var að þróast úr landbúnaðarsamfélagi í þjónustu- og iðnaðarsamfélag. Líklega má telja að einhver af skilnaðarhjónunum hafi tilheyrt þeim fjölda einstaklinga sem fluttu úr sveitunum til Reykjavíkur í leit að nýjum tækifærum í lífinu og karlarnir hafi átt þátt í vexti ýmissa starfsgreina og nýrra stétta eins og verkamanna og daglaunamanna í höfuðstaðnum. Niðurstöður rannsóknarinnar benda til þess að í dreifbýlinu hafi eignalausir bændur verið líklegrir til að skilja en vinnumenn en í Reykjavík voru hjón úr efri lögum samfélagsins líklegrir til að skilja en hjón úr öðrum samfélagshópum. Einnig var talsvert stór hópur einstaklinga úr neðri lögum samfélagsins líklegur til að skilja og þá einkum verkafólk í Reykjavík.

9.2 Fjárhagur og forsjá barna

Upplýsingar um fjárskipti og forsjá barna, þegar sótt var um skilnað, voru í mörgum málum ekki fyrilliggjandi. Á þetta sérstaklega við um þau skilnaðarmál, þar sem hjón höfðu lifað aðskilin í áraraðir áður en sótt var um skilnað (í sumum tilfellum var maki

³⁵¹ Hanne Marie Johansen, *Separasjon og skilsisse i Norge 1536–1909*, bls. 215, 266.; Harald Westergaard, „Om separationer og skilsisser i Danmark“, bls. 25; Tomas Cvreck, „U.S. Marital disruptions and their economic and social correlates, 1860–1948“, bls. 148–149.

³⁵² Guðjón Friðriksson, *Saga Reykjavíkur*, bls. 70, 75–76, 81, 118; Björn Þorsteinsson og Bergsteinn Jónsson, *Íslands saga til okkar daga*, bls. 378.

³⁵³ Gagnagrunnur rannsóknar unninn upp úr upplýsingum skjala *PÍ*. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I, Sýsl., V-amt.

flutthur af landi brott),³⁵⁴ og í dómskilnuðum.³⁵⁵ Í nokkrum tilfellum var greint frá því að hjón höfðu samið sín á milli um fjárskipti þegar þau slitu sambúð eða að búið var að semja um skilnaðarskilmála fyrir sáttanefnd í sáttaumdæmi viðkomandi hjóna. Sáttanefndarbækurnar sem vísað var til fundust í flestum tilvikum ekki í skjalaskrám Pjóðskjalasafnsins.³⁵⁶ Og eins og sjá má af töflu 9 vantar upplýsingar um fjárhag og fjárskipti hjóna í fjórðungi skilnaðarmála. Samkvæmt gögnum um skilnaðarskilmála var hjónum skipt í þrjá flokka eftir efnahag: Eignalaus hjón sem ekkert áttu til að skipta sín á milli; efnalítill hjón, þ.e. þau sem ekki áttu annað til skiptanna við skilnað en lausamuni úr félagsbúi, sem fólst í búsáhöldum, einstaka húsgögnum oft einungis rúmstæði og fatnaði; þriðji hópurinn var eignafólk sem átti eignir, húseign og eða jörð og skepnur. Jafnvel þó að ekki liggi fyrir upplýsingar um fjárhagsstöðu um fjórðungs hjóna við skilnað benda fyrirliggjandi upplýsingar til þess að meirihluti hjóna, sem sótti um skilnað, hafi búið við bágan efnahag. Hlutfall eignalausra og efnalítilla hjóna var tæplega 60% af þeim sem sóttu um skilnað. Í nokkrum málum var um annað fyrirkomulag að ræða eins og til dæmis að annar makinn héldi félagsbúi eða hluta af því og tæki að sér áhvílandi skuldir og í örfáum tilvikum fékk konan að halda öllum eignum.³⁵⁷ Bágur efnahagur flestra skilnaðarhjóna kemur ekki á óvart þar sem meirihluti þjóðarinnar var eignalaus á rannsóknartímabilinu.³⁵⁸ Fátækt og efnaleysi þurfti ekki að hafa áhrif á möguleika hjóna að sækja um lögformlegan skilnað. Vottorð frá presti um sáttamleitun og leyfisbréf til skilnaðar að borði og sæng voru ókeypis. Einnig var mögulegt að fá niðurfelldan kostnað þegar sótt var um skilnað fyrir dómkstólum og lögskilnaðarleyfi var hægt að fá gegn hálfu gjaldi eða án greiðslu að framlögðu fátækravottorði.³⁵⁹

³⁵⁴ Þuríður Sæmundsdóttir sækir um skilnað við mann sinn sem yfиргaf hana og son þeirra 12 árum fyrr. Ekki er minnst á hvernig fór með fjárskipti þeirra á milli en frá því að eiginmaðurinn yfиргaf hana hefur hún séð fyrir syni sínum og ekki fengið meðlög síðustu 5 árin. Konan fær lögskilnaðarleyfi árið 1905 og óskar eftir að fá uppgjöf á gjaldi fyrir leyfið vegna fátæktar. Sjá. *PÍ. Skj. Stjr. Db.* I nr. 443.

³⁵⁵ *PÍ. Sýsl. GA/8 Dómsmálabók Skagafjarðarsýslu* 1776–1879, bls. 31–36 (dómskilnaðir hjónanna Kristjáns og Sigríðar og Sigurðar og Ingibjargar).

³⁵⁶ Má sem dæmi nefna skilnaðarskilmála Hólmfríðar og Porkels vegna dómskilnaðar árið 1876. Þar er vísað í samning þeirra fyrir sáttanefnd Þingeyrarsóknar í Húnnavatnssýslu, sbr. *PÍ. Sýsl. GA/8 Dómsmálabók Húnnavatnssýslu* 1876–1877, bls. 10–11.

³⁵⁷ Gagnagrunnur rannsóknar unninn upp úr upplýsingum skjala *PÍ. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I, Sýsl., V-amt, S-sn, VII, F/1 Sáttabók* fyrir Seltjarnarneshrepp 1869–1904; XIX, D/1 Sáttabók fyrir Skinnastaðahrepp 1829–1897; XI, /E1 Sáttabók fyrir Helgafellssveit 1837–1885.

³⁵⁸ Jón Blöndal, „Alþýðutryggingar“, bls. 110; Friðrik G. Olgeirsson, *Í þágu þjóðar*, bls. 76.

³⁵⁹ Magnús Stephensen og L. E. Sveinbjörnsson, *Lögfræðisleg formálabók*, bls. 261, 263, 268; *Kong Christians þess fimta Norsku lög á íslensku útløgd*, 1. bók, 9. kafli, 12 gr., d. 76.

Tafla 9. Fjárhagur og fjárskipti hjóna í staðfestum skilnaðarmálum á Íslandi 1873–1926

Fjárhagur og fjárskipti við skilnað	Fjöldi hjóna	Hlutfall
Fjárskipti (félagsbú)*	230	34,0%
Eignalaus	156	23,1%
Helmingaskipti**	69	10,2%
Kona fær allar eignir	23	3,4%
Annað fyrirkomulag	56	8,3%
Vantar upplýsingar	142	21,0%
Alls	676	100 %

Heimildir: Gagnagrunnur rannsóknar unnninn upp úr upplýsingum skjala *PÍ*. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I, Sýsl., V-amt, S-sn, VII, F/1 Sáttabók fyrir Seltjarnarneshrepp 1869–1904; XIX, D/1 Sáttabók fyrir Skinnastaðahrepp 1829–1897; XI, /E1 Sáttabók fyrir Helgafelssveit 1837–1885.

*Hér var um að ræða skipti á félagsbúi (lausamunir, þ.e.a.s. húsgögn og búsaðold).

**Húseign og/eða húseign og jörð.

Af sömu ástæðum og greint var frá hér að framan vantaði upplýsingar í nokkrum málum um barneignir hjóna. Í þeim tilvikum var leitað að hjónunum í manntölum á þeim tímapunkti þegar þau bjuggu saman gift og með börn á framfæri.³⁶⁰ Í skilnaðarskilmálum um forsjá barna þurftu hjón að gera með sér samkomulag um hvort barn/börn fylgdu móður eða föður, þeim skipt á milli þeirra eða komið í umsjá annarra. Auk þess varð að semja um tilhögun og upphæð framfærslueyris með börnum og maka.³⁶¹ Samantekt um barneignir hjóna og forsjá barna (viðauki P) leiðir í ljós að í 47 málum vantaði upplýsingar um barneign hjóna og hvernig samið var um forsjá barna í sjö skilnaðarmálum. Um fimmtungur hjóna var barnlaus, nokkur hjón höfðu misst börn sín eða áttu uppkomin börn. Ef frá eru talin þau mál, þar sem upplýsingar vantar, er niðurstaðan sú að samið var um skipan forsjár barna í 430 skilnaðarmálum. Í langflestum tilfellum (tafla 10) var forsjá barna falin móðurinni einni (62,3%) og í rúmlega fimmtungi mála var börnum skipt á milli foreldra. Faðir fékk einn forsjá barna í nokkrum tilvikum.³⁶² Forsjá barna var sjaldan falin öðrum en foreldrum. Samningar um forsjá barna gengu yfirleitt greiðlega fyrir sig en í örfáum málum mótmæltu eiginmenn kröfu kvenna um að fá forsjá barns/barna þeirra. Eitt af þessum málum var erfitt og langsótt vegna viðbragða eiginmannsins sem vildi hvorki sættast á skilnaðarbeiðni eiginkonunnar né kröfu hennar um að fá forsjá barna þeirra. Í einu bréfa mannsins til stjórnarráðsins vegna skilnaðarins kvartaði hann undan því að

³⁶⁰ *PÍ*. Manntalsvefur.

³⁶¹ Magnús Stephensen og L. E. Sveinbjörnsson, *Lögfræðisleg formálabók*, bls.262.

³⁶² Gagnagrunnur rannsóknar unnninn upp úr upplýsingum skjala *PÍ*. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I, Sýsl., V-amt, S-sn, VII, F/1 Sáttabók fyrir Seltjarnarneshrepp 1869–1904; XIX, D/1 Sáttabók fyrir Skinnastaðahrepp 1829–1897; XI, /E1 Sáttabók fyrir Helgafelssveit 1837–1885.

börnin hefðu verið tekin frá honum með ofbeldi „undir yfirskini móðurréttarins“.³⁶³ Í engu skilnaðarmáli var vísað í lög um „móðurrétt“³⁶⁴ og var yfirleitt ekki vandamál hjá hjónum að komast að samkomulagi um forsjá barna og tilhögun framfærslu, það er að segja upphæð og árafjölda framfærslu, sem miðuð var út frá aldri barnsins og gat verið allt til 16 ára aldurs.³⁶⁵ Langflest hjónin, sem skildu, voru efnalítil eins og meirihluti þjóðarinnar var á þessum tíma. Óháð efnahag og stétt var mæðrum oftar en feðrum falin forsjá barna eftir skilnað.

Tafla 10. Forsjá barna við skilnað

Forsjá barna	Fjöldi hjóna	Hlutfall
Móðir ein	268	62,3%
Skipt milli foreldra	93	21,7%
Faðir einn	34	8,0%
Móðir/sveit/fóstur	13	3,0%
Foreldrar og aðrir	11	2,5%
Fóstur/ættingjar/annað	9	2,0%
Faðir/sveit/fóstur	2	0,5%
Alls	430	100%

Heimildir: Gagnagrunnur rannsóknar unnninn upp úr upplýsingum skjala *ÞÍ*. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I, Sýsl., V-amt, S-sn, VII, F/1 Sáttabók fyrir Seltjarnarneshrepp 1869–1904; XIX, D/1 Sáttabók fyrir Skinnastaðahrepp 1829–1897; XI, /E1 Sáttabók fyrir Helgafellssveit 1837–1885.

³⁶³ *ÞÍ*. Stjr. I. Db. I, nr. 424.

³⁶⁴ Lög í gildi, sem nefna rétt móður að halda barni sínu, er tilskipun frá árinu 1794 þar sem kveðið er á um að ógiftar mæður skuli hafa rétt á að halda og fóstra börn sín, sbr. *Lovsamling for Island* VI, bls. 174–175 („Forordning, ang. uægte Börns Opfostring“, 30. maí 1794).

³⁶⁵ Eins og fram kemur í auglýsingu árið 1904 um meðalmeðgjöf af hálfu feðra með óskilgetnum börnum sem gilti einnig um börn eftir skilnað var mögulegt að krefjast meðlagsgreiðslna með börnum til 16 ára aldurs, sbr. Auglýsingum um meðalmeðgjöf af hálfu barnsfeðra með óskilgetnum börnum í Suðurártinu og Vesturártinu, frá 14. maí til jafnlengdar 1909, samkvæmt lögum 23. oktbr. 1903, um viðauka við lög um meðgjöf með óskilgetnum börnum o.fl. frá 12. jan. 1900, nr. 101, 20. september 1904.

Niðurlag

Titill ritgerðarinnar er sóttur í bréf Kristínar, vinnukonu á Grasgeira í Mývatnssveit, sem hún skrifaði til amtmannsins yfir Norður- og Austuramti árið 1888. Í bréfinu lýsir hún því yfir að hún vilji heldur skilja við manninn, sem hún elskar, en að búa við ósamlyndi alla ævi. Hefði Kristínu enst aldur til að fylgja leiðbeiningum amtmanns um formlegt bónarbréf og lögbundnar sáttaumleitanir hefði fátt verið því til fyrirstöðu að hún fengi skilnað og lausn úr óhamingjusömu hjónabandi eins og hjónin í Stóra-Seli og langalangamma míni, Guðrún, og - afi minn Sveinn, sem sagt var frá í inngangi. Kristín, og fyrrgreind hjón höfðu eins og allir þegnar Danakonungs möguleika á að fá leyfi til skilnaðar í gegnum leyfisveitingakerfi konungs vegna óásættanlegra aðstæðna í hjónabandinu, hvort sem um var að ræða ofbeldi, drykkju, óhamingu eða ósamlyndi í hjónabandinu. Um aldamótin 1900, þegar þau sóttu um skilnað, hafði fest í sessi leyfisveitingakerfi konungs (stjórnvaldsleyfi) sem ásamt dólmstólum hafði úrlausnarvald í skilnaðarmálum. Í gegnum leyfisveitingakerfið gáfu stjórnvöld, í nafni konungs, leyfi til skilnaða með undanþágum frá gildandi lögum um skilnað.

Gildandi skilnaðarlög á þessum tíma og fram á þriðja áratug tuttugustu aldar voru skilnaðarákvæði hjónabandsgreina Friðriks II. frá 16. öld. Tilurð þessarar fyrstu kynslóðar skilnaðarlaga Vesturlanda, þ.e. eftir að kaþólska kirkjan tók sér löggjafarvald í hjúskaparmálum á miðoldum, má rekja til endurtúlkunar Lúthers á hjónabandsskilningi kaþólsku kirkjunnar. Lúther hafnaði því að hjónabandið væri eitt af sakramentunum og taldi réttlætanlegt að leyfa hjónaskilnaði við ákveðnar aðstæður í hjónabandinu sem að hans mati endurspegluðu vanrækslu og brot á hjúskapskyldum maka. Lögleiðing hjónaskilnaða í Danaveldi og fleiri ríkjum í Vestur-Evrópu í kjölfar siðaskipta um miðja 16. öld var í algjörri mótsögn við hjúskapskilkning kaþólsku kirkjunnar um órjúfanleika hjónabandsins. Rökstuðning um leyfilegar skilnaðarástæður, hór, brotthlaup maka og getuleysi, sótti Lúther í hina heilögu ritningu. Samkvæmt skilnaðarákvæðum hjónabandsgreina Friðriks II. Danakonungs höfðu konur og karlar jafnan aðgang að skilnaði og af sömu ástæðum og gátu krafist lögskilnaðar með dómi ef sannað var að maki hefði gerst sekur um ámælisvert athæfi (sakarreglan). Ósamlynd hjón, sem bjuggu saman í óhamingjusömu hjónabandi en hegðuðu sér vel og siðsamlega, gátu samkvæmt gildandi lögum ekki fengið löglegan

skilnað. Lögspekingar í veraldlegum náttúrurétti og hugsuðir upplýsingarstefnunnar á 18. öld voru ekki síður róttækir í afstöðu sinni til hjónabandsins og skilnaða en Lúther og fylgismenn hans tveimur oldum áður. Sakarsjónarmið siðaskiptalaganna, ævilangt hjónaband í ósætti og óhamingju og órjúfanleiki hjónabandsins í hinu kaþólska Frakklandi voru ekki í samræmi við hugmyndir þeirra um hamingju þegnanna, mannréttindi og samfélagssáttmálann sem yfirlætur var á hjónabandið.

Friðrik II. mikli Prússakonungur varð fyrstur evrópskra valdhafa til lögleiða frjálslynda skilnaðarlöggjöf undir áhrifum upplýsingarstefnunnar og veraldlegs náttúruréttar. Hugmynd Montesquieus, holdgervings frönsku upplýsingarinnar, um að leyfa hjónum að skilja vegna ósamlyndis varð að veruleika með lögum þegar prússneska lögbókin, Codici Fredericiani, var gefin út árið 1750–1752; samkomulag hjóna um skilnað var einnig forsenda skilnaðar. Skilnaður að borði og sæng var lögleiddur og lögmætum skilnaðarástæðum fjölgað til viðbótar þeim sem höfðu verið í gildi eftir siðaskipti. Codici Fredericiani var eitt af þeim ritum sem haft var til hliðsjónar við samningu skilnaðarlaga sem lögfest voru í Frakklandi árið 1792 í kjölfar frönsku stjórnarbyltingarinnar. Í frönsku skilnaðarlögunum voru löglegar skilnaðarástæður að miklu leyti þær sömu og í prússnesku lögbókinni en ekki var heimilt að gefa leyfi til skilnaðar að borði og sæng. Frjálslyndi prússnesku og frönsku skilnaðarlagnanna var fólgíð í því að festa í lög tvö ný sjónarmið varðandi skilnaðarástæður, samkomulagsregluna og reglu um hjúskaparhrun, þ.e. þegar grundvöllur hjúskapar var ekki lengur talinn fyrir hendi vegna djúpstæðs ágreinings og/eða ósamlyndis hjóna. Í byrjun 20. aldar voru frjálslynd skilnaðarskilyrði prússnesku laganna frá 18. öld afnumin úr lögum með gildistöku nýrrar lögbókar, Bürgerliches Gesetzbuch, og sakarbundnar skilnaðarástæður urðu eini grundvöllur skilnaða. Skilnaðarlög frönsku byltingarinnar heyrðu á þessum tíma sögunni til og um langt árabil voru lögskilnaðir aftur bannaðir í Frakklandi en lögleiddir á ný í Frakklandi árið 1884 með sömu skilyrðum og kveðið var á um í Code civil, lögbók Napóleons Bónaparte. Ströng skilnaðarskilyrði laganna gerði hjónum erfitt að fá skilnað og konur stóðu ekki jafnfætis körlum gangvart lögunum um aðgengi að skilnaði.

Í Danmörku og Svíþjóð tóku umbótasinnuð stjórnvöld þá stefnu um aldamótin 1800 að greiða fyrir aðgengi hjóna að skilnaði með því að efla og festa í sessi úrlausnarvald leyfisveitingakerfis konungs í skilnaðarmálum. Samhliða hefðbundinni dómstólaleið gátu þegnar Dana- og Svíakonungs fengið skilnað í gegnum konunglega

leyfisveitingakerfið án lögmætrar ástæðu og grundvallaðist skilnaðarleyfið á óskoruðu valdi einvaldsins til að veita undanþágur frá gildandi lögum. Frjálslynt leyfisveitingakerfi Danakonungs, sem mótaðist í kringum aldamótin 1800, var hluti af margháttuðum samfélagsumbótum sem hrundið var í framkvæmd undir áhrifum frá ríkjandi hugmyndastefnum samtímans í stjórnartíð Friðriks VI. Danakonungs og Colbiørnsens, aðalráðgjafa konungs í lögfræðilegum efnum. Úrskurður Friðriks VI. í samráði við Colbiørnsen í tveimur skilnaðarmálum sumarið 1790 markaði tímamót þar sem fyrstu leyfi til lögskilnaðar að undangengum skilnaði að borði og seng vegna ósamlyndis hjóna voru veitt ásamt leyfi konungs til að ganga í nýtt hjónabandi í kjölfar skilnaðarins. Sambærileg leyfi á þessum forsendum höfðu ekki verið gefin út áður. Í framhaldinu voru gefnar út tilskipanir og lagaboð sem lögðu grunn að framkvæmd danska leyfisveitingakerfisins. Ekki voru settar reglur um hvaða ástæður væru forsendur skilnaða í gegnum leyfisveitingakerfið en ef sótt var um skilnaðarleyfi á formlegan hátt til konungs og uppfyllt skilyrði um lögboðnar sáttaumleitanir gátu viðkomandi hjón/einstaklingur vænst þess að fá umbeðið leyfi. Frjálslynt viðhorf danskra stjórnvalda til hjónaskilnaða, sem endurspeglast í leyfisveitingakerfi konungs, var einkum fólgιð í því að leyfa hjónum, sem af ýmsum ástæðum treystu sér ekki eða vildu ekki halda áfram hjónasambúð, að fá lagalegan skilnað með undanþágum frá lögum.

Ólík úrlausn skilnaða vegna ósamlyndis hjóna í danska leyfisveitingakerfinu í samanburði við prússnesku lagaákvæðin um magnað ósamlyndi hjóna og meðferð þeirra mála, svo og tímasetning frönsku skilnaðarlöganna, benda til þess að Colbiørnsen hafi ekki sótt þangað fyrirmyn dir eða að um hafi verið að ræða yfirfærslu eða innleiðingu á prússneskum eða frönskum skilnaðarlögum. Bónarbréf til Danakonungs í gegnum tíðina frá hjónum, sem vildu skilnað af öðrum ástæðum en heimilt var samkvæmt gildandi lögum, og margra ára hefð fyrir útgáfu leyfisbréfa til skilnaðar að borði og seng án lagastoðar hafa átt þátt í því að opna augu umbótasinnaðra stjórnvalda fyrir því að þörf væri á úrbótum um skilnaðarmál. Telja má líklegt að tilskipanir og lagaboð, sem lögðu grunn að danska leyfisveitingakerfinu, hafi verið eins og í Svíþjóð framþróun á eldri fordæmum og innlend lagasmíð, samin undir áhrifum frá hugmyndastraumum samtímans í þeim tilgangi að bregðast við þörfum samfélagsins vegna úreltrar skilnaðarlöggjafar. Danaveldi var meðal þeirra ríkja þar sem auðveldast var að fá skilnað á 19. öld og hafði afnám einveldis konungs um miðja öldina engin áhrif á úrlausnarvald stjórnvalda í skilnaðarmálum í nafni Danakonungs.

Skilnaðarákvæði siðaskiptalaganna og tilskipanir og lagaboð danska leyfisveitingakerfisins var gildandi löggjöf um skilnaðarmál í upphafi 20. aldar hér á landi og í Danmörku þegar Danir, Norðmenn og Svíar hófu með sér samvinnu um samningu laga um hjúskaparmál. Stjórnmalamenn og lögmenn í Svíþjóð, Noregi og Danmörku höfðu um árabil þrýst á endurskoðun á gildandi hjúskapar- og skilnaðarlögum. Gildandi skilnaðarlög álitu þeir að væru úrelt og óréttlátt og í framkvæmd leyfisveitingakerfisins ríkti óvissa um hvaða skilnaðarástæður væru viðurkenndar sem forsendur skilnaða. Mikilvægt væri að semja heildarlöggjöf um hjónaskilnaðarmálefni og lögfesta gildandi reglur um skilnaði. Afrakstur samstarfsins var ný skilnaðarlöggjöf sem tók gildi á fyrstu áratugum 20 aldar.

Í nýju skilnaðarlögunum var skilnaður að borði og sæng lögfestur og einnig þau grunnsjónarmið sem danska leyfisveitingakerfið hafði byggst á varðandi skilnaðarástæður, þ.e. samkomulagsreglu og regluna um hjúskaparhrun (ósamlyndi hjóna).

Íslendingar tóku ekki þátt í norræna lagasamstarfinu en lögfestu engu að síður um sama leyti og hin norrænu löndin nýja skilnaðarlöggjöf. Aðdragandinn að setningu nýrra skilnaðarlaga hér á landi var áskorun íslenskra kvenréttindakvenna til alþingismanna um endurskoðun á löggjöf um rétt óskilgetinna barna að norrænni fyrirmynnd. Þegar málefni kvennanna var tekið til afgreiðslu á Alþingi sumarið 1917 var ákveðið að einnig skyldi fara fram endurskoðun á gildandi hjúskapar- og skilnaðarlöggjöf. Frumvarp að lögum um stofnun og slit hjúskapar varð að lögum í lok árs 1921. Hin nýju íslensku skilnaðarlög voru að mestu þýðing á danska lagafrumvarpinu um skilnaðarlög sem lögfest voru í Danmörku árið 1922.

Norræn skilnaðarlög, sem lögfest voru í byrjun 20. aldar, voru vissulega tímamótalög og frjálslynd og róttæk í samanburði við skilnaðarlöggjöf annarra Evrópuríkja á þessum tíma. En eins og áður hefur komið fram þá höfðu íbúar í Danaveldi búið við frjálslynt leyfisveitingakerfi í skilnaðarmálum óslitið frá því um aldamótin 1800, kerfi sem öðlaðist framhaldslíf í norrænum skilnaðarlögum sem lögfest voru í byrjun 20. aldar. Íslensku skilnaðarlögini voru eins og þau norsku, dönsku og sánsku fyrst og fremst lögfesting á skilnaðarástæðum og skilyrðum sem sköpuðust og mótuðust um aldamótin 1800 undir áhrifum frá upplýsingu og veraldlegum náttúrurétti. Vegur þar þyngst að festa í lög skilnað að borði og sæng sem sérstaka skilnaðargerð og tvö ný grunnsjónarmið sem ekki grundvölluðust á sakarsjónarmiðum varðandi skilnaðarástæður, þ.e.a.s samkomulagsreglu og reglu um hjúskaparhrun.

Hjón/einstaklingar, sem búsett voru hér á landi á árabilinu 1873–1926 og tekið höfðu ákvörðun um að slíta hjónasambúð lögformlega, sóttu langflest um skilnað með leyfi stjórnvalda í gegnum danska leyfisveitingakerfið fram til 1922 og hjá stjórnarráðinu eftir það. Alls sóttu 735 hjón um skilnað og af þeim sóttu 32 um skilnað fyrir dómstólum. Hversu fáir dómskilnaðir voru hér á landi samanborið við fjölda skilnaðarleyfa var í samræmi við þróunina í Noregi og Danmörku. Tíðni lögskilnaða á Íslandi var fremur stöðug fram undir aldamótin 1900 en í byrjun 20. aldar varð nokkur aukning á tíðni skilnaða og mest eftir 1920. Á árabilinu 1873–1926 var tíðni lögskilnaða svipuð á Íslandi og í Svíþjóð og um árabil var tíðni skilnaða hærri í Noregi. Tíðni lögskilnaða var hæst í Danmörku. Undir lok rannsóknartímabilins hafði tíðni lögskilnaða aukist mjög á öllum Norðurlöndum sem að einhverju leyti eru áhrif frá skilnaðarlögum sem tóku gildi á öðrum og þriðja áratug 20. aldar. Í kjölfar stjórnsýslubreytinga hér á landi árið 1904, sem fól í sér að tvöfalt fleiri embættismenn fengu valdheimildir til að gefa út skilnaðarleyfi en á landshöfðingjatímabilinu, hækkaði tíðni skilnaða að borði og sæng. Styttning á þeim tíma sem líða skyldi frá borð- og sængurskilnaði til lögskilnaðar úr þremur árum í eitt ár hafði einnig áhrif á tíðni lögskilnaða eftir að ný skilnaðarlög tóku gildi árið 1922.

Á árabilinu 1873–1926 fengu 676 (af 735) hjón staðfestan skilnað, í örfáum tilvikum hafði sáttaumleitun borið árangur og hætt var við skilnað, í nokkrum málum var ekki gefið skilnaðarleyfi vegna þess að formlegur undirbúningur var ófullnægjandi. Sú ástæða, sem flest hjón/einstaklingar tilgreindu sem orsök skilnaðar á rannsóknartímabilinu, var ósamlyndi í hjónabandinu sem ekki ósjaldan átti rót að rekja til ólíks geðlags, mismunandi geðsmuna eða jafnvel ósamræmis í hugsunarhætti viðkomandi hjóna og olli því að þau treystu sér ekki til að halda áfram hjónasambúðinni. Brotthlaup maka var önnur algengasta skilnaðarástæðan og hafði maki þá í flestum tilvikum farið af landi brott og aðallega til Vesturheims. Einnig voru gefin út mörg lögskilnaðarleyfi vegna aðskilnaðar til nokkura ára og án þess að nokkur ástæða væri tilgreind. Hór maka var fjórða algengasta ástæða staðfestra lögskilnaða en af þeirri ástæðu skildu þó aðeins 50 hjón.

Samanburður á ástæðum að baki lögskilnaða á Íslandi og í Danmörku á árabilinu 1896–1910 og í Noregi 1891–1904 leiðir í ljós að helmingur lögskilnaðarleyfa hér á landi og í Danmörku var veittur á grundvelli undangengins skilnaðar að borði og sæng en rúmlega fjórðungur leyfa í Noregi. Hér lendis voru flestir skilnaðir að borði og

sæng vegna ósamlyndis/ólíks geðslags hjóna en ekki liggja fyrir upplýsingar um ástæður borð- og sængur skilnaða á fyrrgreindum tímabilum í Danmörku og Noregi. Líkt og á Íslandi var brotthlaup maka önnur algengasta ástæða skilnaða í Noregi en í þó nokkuð hærra hlutfalli þar. Skilnaðir vegna brotthlaups maka voru fæstir í Danmörku á fyrrgreindu tímabili en langflestir í Svíþjóð (tímbilið 1871–1900). Konur hér á landi voru eins og kynsystur þeirra á annars staðar á Norðurlöndum virkir gerendur í skilnaðarmálum og áttu þær oftar frumkvæði að skilnaði en karlar, eða 307 konur á móti 161 karli, og einnig voru margar skilnaðarbeiðnir að ósk beggja hjónanna. Ástæðan, sem bæði kynin tilgreindu oftast þegar sótt var um skilnað, var ósamlyndi/ólíkt geðslag og var sú ástæða einnig oftast nefnd þegar um var að ræða sameiginlega ákvörðun um skilnað. Brotthlaup maka var næst algengasta ástæða skilnaðar hjá báðum kynum og hlutfallslega jafnt eða um 18%. Mesti munur var hvað varðar hór maka, hjá konum var sú ástæða 9,4% af tilgreindum ástæðum en hjá körlum 20,6%. Nær eingöngu konur vildu skilnað vegna drykkjuskapar maka og voru þær flestar búsettar í þéttbýli, aðallega í Reykjavík.

Hátt hlutfall hjóna höfðu verið aðskilin um nokkurn tíma þegar sótt var um skilnað. Athugun á búsetu aðskilinna hjóna, sem bjuggu innan sömu sýslu eða bæ, sýnir að hjónaskilnaðir hér á landi – eins og í öðrum löndum – voru algengari í þéttbýli en í dreifbýli. Flestir skilnaðir á árabilinu 1873–1926 voru bundnir við Reykjavík. Samanburður á atvinnu karla, sem fengu skilnað á rannsóknartímabilinu, og atvinnu framfærenda í manntalinu 1910 bendir til þess að fólk úr efri lögum samfélagsins, embættis- og menntamenn, svo og úr millistétt hafi verið líklegra til að skilja en aðrir hópar. Skilnaðir virðast einnig hafa verið algengari meðal verkamanna í þéttbýli en vinnumanna í sveitunum. Skilnaðir voru hlutfallslega fæstir hjá körlum í landbúnaði og þeim sem störfuðu við fiskveiðar. Hlutfall bænda, sem skildu, var þó hærra en búast hefði mátt við vegna staðalmyndar um rótgróin fjölskyldugildi bändasamfélagsins, samheldni hjóna sem byggðu afkomu sína og barna á framleiðslu og búskap. Skilnaðir í bändasamfélagi fól því í sér miklu meira en samvistarslit þar sem bændabýlið var hvort tveggja í senn heimili og vinnustaður hjóna. Í ljósi helmingaskiptareglunnar við skilnað var því mikið í húfi og mikil röskun á lífi bændafjölskyldunnar. Efnaleg staða langflestra skilnaðarhjóna einkenndist af bágum efnahag og er í samræmi við almennt eignaleysi þjóðarinnar á þessum tíma. Við úrlausn skilnaðarmála birtist ekki sú mynd sem dregin hefur verið upp um bága

réttarstöðu kvenna við skilnað. Um eigna- og fjárskipti við skilnað var fylgt reglunni um helmingaskipti og í nokkrum tilvikum fengu konur allar eignirnar. Óháð stétt og efnalegri stöðu var mæðrum oftast falin forsjá barna og við skilnað var samið um meðlagsgreiðslur feðra með börnunum. Einnig voru dæmi um að samið væri um að eiginmaður greiddi konunni framfærslu meðan þau væru skilin að borði og sæng eða yfir ákveðið tímabil. Við skilnað fengu konur sömu réttindi og ekkjur hvað varðar fjárræði og forræði yfir börnum.

Niðurstöður rannsóknarinnar benda til þess að hjón úr efri lögum samfélagsins, sem búsett voru í Reykjavík, hafi verið líklegri til að skilja en aðrir samfélagshópar. Einnig var talsvert stór hópur einstaklinga úr neðri lögum samfélagsins líklegur til að skilja, einkum verkafólk í Reykjavík. Þarna var um að ræða hjón/einstaklinga úr ólíkum samfélagshópum sem bjuggu við ólík kjör og aðstæður en áttu það sameiginlegt að lifa mikinn umbrotatíma í íslensku samfélagi um og eftir aldamótin 1900 og í einkalífinu. Fjölbreytileg störf karlanna, sem skildu á umræddu tímabili, endurspeglar þau umskipti sem urðu á atvinnu- og samfélagsháttum í kringum aldamótin 1900 þegar íslenskt samfélag var að þróast úr landbúnaðarsamfélagi í þjónustu- og iðnaðarsamfélag. Mjög sennilega hafa margir þeirra einstaklinga, sem skildu á árabilinu 1873–1926, verið í hópi þess fjölda fólks sem flutti úr sveitunum til Reykjavíkur eða Vesturheims í leit að nýjum tækifærum í lífinu og framtíðarmöguleikum.

Skilnaðarmál 735 hjóna, sem lögðu grunn að þessari rannsókn, leiða í ljós að hjónabönd fyrr á tíð voru ekki alltaf farsael frekar en í dag og að fyrri kynslóðir hafi ekki sætt sig við að búa í ósætti og óhamingju heldur valið að binda enda á hjónabandið. Hátt hlutfall skilnaða að frumkvæði kvenna vekur mann til umhugsunar um hvort þær hafi síður sætt sig við að búa í óhamingjusömu hjónabandi og við óásættanlegar aðstæður en karlar. Frumkvæði kvenna að skilnaði fellur ekki að þeirri mynd sem dregin hefur verið upp um giftar konur fyrr á tíð og er vitnisburður um að viðkomandi konur hafi ekki talið sig eiga að vera mönnum sínum undirgefnar og skyldugar til að þola slæma sambúð við eiginmann og streða í óhamingjusömu hjónabandi. Í viðhorfum opinberra embættis-manna, sem komu að skilnaðarmálum, gætir heldur ekki slíkra viðhorfa í garð kvenna. Með lögleiðingu skilnaðarákvæða hjónabandsgreina Friðriks II. tóku gildi lög sem á sínum tíma komu kven- eða mannréttindum ekkert við en tryggðu samt sem áður jafnan rétt kynjanna að skilnaði og einstaklingum þau mannréttindi að slíta hjónasambúð. Þar með var mörkuð sú stefna að mismuna ekki kynjunum við úrlausn og meðferð skilnaða

og var þeirri stefnu viðhaldið í tilskipunum og lagaboðum sem lögðu grunn að danska leyfisveitingakerfinu um aldamótin 1800 og í skilnaðarlögum Norðurlanda sem tóku gildi á fyrstu áratugum 20. aldar. Kynin voru jöfn fyrir lögunum og gátu allar konur og karlar óskað eftir skilnaði, óháð efnahagslegri og félagslegri stöðu þeirra í samféluginu.

Heimildaskrá

Skjalasöfn

Lbs-Kvss. Landsbókasafn Kvennasögusafn

Fundargerðarbækur Kvenréttindafélags Íslands, 1907–1917.

PÍ. Pjóðskjalasafn Íslands

Dómabókagrunnur. <http://skjalasafn.is/domabokagrunnur>, 2014.

Ks. Kirknasafn

BA/3. Prestþjónustubók 1816–1881. Hálsaprestakall Illugastaðsókn S-Þingeyjarsýslu.

BA/4. Prestþjónustubók 1881–1893. Presthólar í Núpasveit N-Þingeyjarsýslu.

BA/11. Reykjavíkurprestakall. Prestþjónustubók 1899–1909.

Skj. Lh.N. Skjalasafn landshöfðingja.

DI. Fylgiskjöl Dagbókar I 1898–1904.

J. Fylgiskjöl Journala/Bréfadagbóka 1873–1897.

Manntalsvefur. <http://skjalasafn.is/manntalsvefur>, 2014

NA-amt. Skjalasafn Norður - og Austuramts.

NAA III.1 Bréfabók 1874–1875.

NAA I–VIII. Fylgiskjöl Bréfadagbóka 1874–1881.

NAA B/36 Q. Konungleg leyfisbréf 1874–1881.

NAA B/37-39 R. Ýmisleg málefni 1875–1881.

NAA DI–III. Dagbækur 1882–1904.

NAA IV6. Hjónaskilnaðarbók 1882–1897.

S-amt. Skjalasafn Suðuramts

SA I-II. Fylgiskjöl Journala/Bréfadagbóka A–G 1873–1894.

SA DI–II. Fylgiskjöl Dagóka I–II 1895–1904.

S-sn. Skjalasafn sáttanefnda

VII F/1. Sáttabók fyrir Seltjarnarneshrepp 1869–1904.

XIX D/1. Sáttabók fyrir Skinnastaðahrepp 1829–1897.

XI E/1. Sáttabók fyrir Helgafellssveit 1837–1885.

Sýsl. Skjalasafn sýlumanna

Bæjarfógetinn í Reykjavík.

GA/2. Aukadómabók 1878–1880.

HA/1. Gjörðabók í hjónaskilnaðarmálum 1904–1928.

Sýslumaðurinn í Árnессýslu (Hvolsvelli).

GA/5–7. Dóma - og þingbók 1896–1911.

GA/6. Dóma - og þingbók 1899–1904.

Sýslumaður Borgarfjarðarsýslu.

GA/9. Aukadómabók 1870–1884.

Sýslumaður Dalasýslu.

GA/2. Dóma - og þingbók 1868–1879.

Sýslumaður Eyjafjarðarsýslu og bæjarfógeti á Akureyri.

GA/8–20. Dómsmálabók 1871–1924.

Sýslumaður Gullbringu - og Kjósarsýslu og bæjarfógeti í Hafnarfirði.

HA/1. Borgaraleg hjónabönd og skilnaðir 1909–1927.

Sýslumaður Húnavatnssýslu.

GA/8. Dómsmálabók 1876–1877.

GA/10–15. Dóma - og þingbók 1864–1925.

GA/19. Fylgiskjöl dóma - og þingbókar 1924.

Sýslumaður Mýrasýslu.

GA/13. Dóma - og þingbók 1871–1877.

GA/2. Dóma - og þingbók 1878–1882.

Sýslumaður í Norður-Múlasýslu.

GA/5–6. Dóma - og þingbók 1880–1890.

Sýslumaður Rangárvallasýslu.

GA/5–7. Dóma - og þingbók 1872–1891.

Sýslumaður Skagafjarðarsýslu.

GA/6. Dóma - og þingbók 1870–1881.

GA/8 Dómsmálabók 1876–1879.

GA/9–13. Dóma - og þingbók 1892–1915.

HA/1. Gjörðabók hjónavígsu og hjónaskilnaðar 1919–1929.

Sýslumaður Snæfells - og Hnappadalssýslu.

GA/11. Dóma - og þingbók 1893–1898.

Sýslumaður Strandasýslu.

GA/2. Dóma - og þingbók 1863–1892.

Sýslumaður Suður-Múlasýslu.

EA4/8–10. Dóma - og þingbók 1896–1915.

GA/6–9. Dóma - og þingbók 1875–1909.

Sýslumaður og bæjarfógeti Vestmannaeyjarsýslu.

HB2/1. Gjörðabók í hjónaskilnaðarmálum 1895–1926.

Sýslumaður Þingeyjarsýslu.

GA/6–8. Dóma - og þingbók 1870–1894.

V-amt. Skjalasafn Vesturamts

VA I–III. Fylgiskjöl Journala/Bréfadagbóka A–D 1873–1894.

VA DI. Fylgiskjöl Dagbókar I 1894–1904.

Stjr. I. Stjórnarráð Ísland. Skrifstofa I.

Db. Dagbók 1–9.

Aðrar heimildir

Agnar Kl. Jónsson, *Stjórnarráð Íslands 1904–1964* I, 2. útg. (Reykjavík: Sögufélag 2004).

Allgemeine Landrecht für die preussischen staaten (0.1.0.6.1794),

http://opinioniuris.de/quelle/1623#Achter_Abschnitt_Vo, 5. september 2013.

Auglýsing um meðalmeðgjöf af hálfu barnsfeðra með óskilgetnum börnum í Suðuramtinu og Vesturamtinu, frá 14. maí til jafnlengdar 1909, samkvæmt lögum 23. oktbr. 1903, um viðauka við lög um meðgjöf með óskilgetnum börnum o.fl. frá 12. jan. 1900, nr. 101, 20. september 1904. *Stjórnartíðindi* A 1904.

Auglýsing um verksvið landshöfðingja yfir Íslandi, nr. 2, 22. ágúst 1875.

Stjórnartíðindi A 1875.

Amidsen, Asser, *Til nytte og fornøjelse. Johann Friedrich Struensee (1737–1772)*.

(Kaupmannahöfn: Akademisk forlag A/S 2002).

Andersen, Ernst, *Ægteskabsret II. Ægteskabs retsvirkninger, skilsmiss og separation, samlivsophævelse uden separation.* (Kaupmannahöfn: G.E.C. Gads forlag 1956).

Arnfríður Guðmundsdóttir, „Lúther og konurnar. Um áhrif siðbótar Lúthers á líf kvenna“. *Kvennabaráttu og kristin trú*. Ritstj. Arnfríður Guðmundsdóttir og Kristín Ástgeirs dóttir (Reykjavík: JPV útgáfa 2009), bls. 15-61.

Asprey, Robert B, *Frederick the great. The magnificent enigma* (New York:Ticnor and Fields 1986).

„Ákveða hvort leyfa skuli hjónaskilnaði“, *Fréttablaðið* 25. maí 2011, bls. 12.

Ármann Snævarr, „Íslenzkar réttarreglur um tvenna hjúskapartálma frá siðaskiptum til vorra daga“, *Afmælisrit helgað Ólafi Lárussyni prófessor dr. juris og philosophie sjötugum 25. febrúar 1955*. Ármann Snævarr tók saman (Reykjavík: Hlaðbúð 1955), bls.1–20.

Ármann Snævarr, *Fyrirlestrar í sifjarétti III*. (Reykjavík: Lagadeild Háskóla Íslands 1972).

Ármann Snævarr, *Fyrirlestrar í sifjarétti II*. (Reykjavík: Lagadeild Háskóla Íslands 1973).

Ármann Snævarr, „Um borgaralegt hjónaband“, *Afmælisrit Guðmundur Ingvi Sigurðsson áttræður 16. júní 2002*. Ritnefnd. Eggert Óskarsson, Haraldur Henrysson, Sigurður Stefánsson , Svala Thorlacíus og Sveinn Snorrason (Seltjarnarnes: Bókaútgáfan Blik 2002), bls. 259–270.

Ármann Snævarr, *Hjúskapar- og sambúðarréttur* (Reykjavík: Bókaútgáfan Codex 2008).

Bech, Svend Cedergreen, *Struensee og hans tid* (Kaupmannahöfn: Politikens forlag 1972).

Bechmann, H.G, „Om adgang til skilsmisses efter gældende dansk ret“, *Juridisk tidsskrift* 1 (1915), bls. 473–485.

Benedikt Jóhannsson, *Börn og skilnaður* (Reykjavík: Skálholtsútgáfan1996).

„Benedikt Sveinsson“, *Pjóðolfur* 30:3 (1887), bls. 12.

Bentzon, Viggo, *Den danske familieret. Paa grundlag af J. H. Deuntzers familieret 2.* útg. (Kaupmannahöfn: G.E.C. Gad forlag 1916).

Bentzon, Viggo, *Hvad nyt bringer ægteskabsloven?* (Kaupmannahöfn: G.E.C. Gads forlag 1920).

Berglind Ýr Karlsdóttir, „Norrænt lagasamstarf: þátttaka Íslands frá upphafi“, *Tímarit Lögréttu* 4:1 (2007), bls. 63–92.

Biblía það er heilög ritning. Ný þýðing úr frummálinu (London: British and foreign Bible society 1914).

Björg Þ. Blöndal, „Barnsmæður“, *Skírnir* 81 (1907), bls. 172–179.

Björn Björnsson, *The Lutheran doctrine of marriage in modern Icelandic society* (Ósló: Universitetsforlaget 1971).

Bjørn, Claus, *Lovene gives kraft-en biografi af Christian Colbiørnsen* (Óðinsvéum: Landbohistorisk selskab 1995).

Bjørn, Claus, *Dengang Danmark blev moderne eller historien om den virkelige danske utopi* (Kaupmannahöfn: Forlaget Fremad A/S 1998).

Björn Jónsson í Bæ, „Af minnisblöðum. Skiptapi og manntjón“. *Lesbók Morgunblaðsins* 19. marz 1972, bls. 9, 16.

Black's law dictionary. Ritstj. Bryan A. Garner (Minneapolis: West group 1999).

Bonderup, Gerda, „Skilmisser i Århus 1645–1900“, *Historie/Jyske samlinger* 16:4. Ny Række (1985–1987), bls. 494–519.

Bonderup, Gerda, „Enevælde og reformer 1720–1848“, *Danmarks historie i grundtræk*. Ritstj. Steen Busck og Henning Poulsen (Árósum: Aarhus universitetsforlag 2000), bls. 173–227.

Bregnsbo, Michael, *Folk skriver til kongen. Supplikerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet* (Kaupmannahöfn: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 1997).

Bréfabók Guðbrands byskups Þorlákssonar. Jón Porkelsson og Páll Eggert Ólason sáu um útgáfuna. (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag 1919–1942).

Bréfabók Þorláks biskups Skúlasonar. Heimildaútgáfa Þjóðskjalasafns I (Reykjavík: Þjóðskjalasafn 1979).

Brinkbæk, Gitte, *Skilsmissedom og separationsbevilling i København fra Reformationen til 1826. Lovgivning, afgørelser og administration* (Kaupmannahöfn: Kaupmannahafnarháskóli 2005).

Boigeol, Anne, Jacques Commaille og Louis Roussel. „France“, *Divorce in Europe*. Ritstj. Robert Chester (Leiden: Martinus Nijhoff Social Sciences Division 1977), bls. 147–176.

Code Napoleon, <http://archive.org/stream/codenapoleonor#page/n110/mode/2up>, júlí 2013.

Constitution of 1791, <http://ic.ucsc.edu/~traugott/hist171/readings/1791-09ConstitutionOf1791>, 2013.

Cronberg, Marie Lindstedt, *Med våldsam hand. Hustrumishandel i 1800-talets Sverige. En studie av rättsliga, kyrkliga och politiska sammanhang* (Lundi: Háskólinn í Lundi 2009).

Cvreck, Tomas, „U.S. Marital disruptions and their economic and social correlates, 1860–1948“, *Journal of family history* 36:2 (2011), bls. 142–158.

Dansk biografisk leksikon III. Ritstj. Sv. Cedergreen Bech (Kaupmannahöfn: Gyldendal 1979–1984).

Davíð Þór Björgvinsson, „Refsilöggjöf og réttarfar í sakamálum“, *Upplýsingin á Íslandi. Tíu ritgerðir*. Ritstj. Ingi Sigurðsson (Reykjavík: Hið íslenza bókmenntafélag 1990), bls. 61–91.

Dehn, Nielsen Henning, *Christian 7. Den gale konge* (Kaupmannahöfn: Forlaget Sesam 2000).

Edda Hannesdóttir, „Ástaður skilnaða og sambúðarslita. Ýmsir tilgreindir áhættuþættir fráskilinna hjóna og para sem skildu eða slitu sambúð hjá sýslumanninum í Reykjavík“. MS-ritgerð í sálfræði við Háskóla Íslands 2012.

Einar Arnórsson, „Fáein orð um kaupmála hjóna“, *Tímarit lögfræðinga og hagfræðinga* 1–2 (1923–1924), bls. 49–89.

Einar Sigurbjörnsson, *Embættisgjörð. Guðfræði þjónustunnar í sögu og samtíð 2.útg.* (Reykjavík: Guðfræðistofnun Háskóla Íslands 2012).

Eiríkur Guðmundsson og Ólöf Garðarsdóttir, „Inngangur“, *Manntalið 1703: prjú hundruð ára: greinar í tilefni afmælis* (Reykjavík: Hagstofa Íslands 2005), bls. 9–30.

Elín Salome Guðmundsdóttir, „Fjölskyldan í guðfræðilegu ljósi. Börn í skugga skilnaðar“. BA-ritgerð í guðfræði við Háskóla Íslands 2011.

Elsa Hartmannsdóttir, „Dæmt sundurslitið. Hjónaskilnaðir á Íslandi frá upphafi byggðar til ársins 1800“. BA-ritgerð í sagnfræði við Háskóla Íslands 1995.

Erindisbréf fyrir Landshöfðingjann yfir Íslandi 29. júní 1872. *Tíðindi um stjórnmálaefni Íslands III, 1870–1875* (Kaupmannahöfn 1875).

Eyben, Bo von, *Juridisk ordbog* (Kaupmannahöfn: Forlaget Thomsen Gadjura 2004).

Friðrik G. Olgeirsson, „Í þágu þjóðar“, *Saga skatta og skattkerfisbreytinga á Íslandi 1877–2012. Fyrra bindi* (Reykjavík: Ríkisskattstjóri 2013).

Gaukur Jörundsson, „Um vernd mannréttinda og náttúrurétt“, *Úlfljótur* 19:1 (1966), bls. 5–22.

Gígja Sigríður Guðjónsdóttir, „Börn og breyttar aðstæður: upplifun og hagsmunir barna við skilnað foreldra“. BA-ritgerð í uppeldis- og menntunarfræðum við Háskóla Íslands 2013.

Glendon, Mary Ann, *The transformation of family law: state, law and family in the United States and Western Europe* (Chicago: The University of Chicago Press 1989).

Goode, William J. *World changes in divorce patterns* (London: Yale University press 1993).

Gram, F. T. I, *Forelæsninger over den danske familieret* (Kaupmannahöfn: Eibe forlag 1868).

Guðjón Friðriksson, *Saga Reykjavíkur. Bærinn vaknar 1870–1940*. Fyrra bindi (Reykjavík: Iðunn 1991).

Guðmundur Jónsson, „Hvers kyns velferðarkerfi? Ísland í spegli hinna kvenvænu velferðarkerfa á Norðurlöndum“, *Fléttur II. Kynjafræði-kortlagningar*. Ritstj. Irma Erlingsdóttir (Reykjavík: Rannsóknarstofa í kvenna- og kynjafræðum við Háskóla Íslands 2004), bls. 191–214.

Guðný Hallgrímsdóttir, „Íslenskir hjónaskilnaðir í danska kansellínu: rannsókn á tíu skilnaðarmálum“. BA-ritgerð í sagnfræði við Háskóla Íslands 2001.

Guðrún Guðlaugsdóttir, „Forsjármálin í brennidepli“, *Morgunblaðið* 12. feb. 2006, bls. 10–11, 14.

Guðs dýrð og sálanna velferð. Prestastefnudómar Brynjólfss biskups Sveinssonar 1639–1674. Már Jónsson tók saman (Reykjavík: Háskólaútgáfan 2005).

Gunnhildur Hrólfssdóttir, *Pær þráðinn spunnu. Afrek kvenna í aldanna rás* (Reykjavík: FRUM 2015).

Gustafsson, Harald, „Islands administration på 1700-talet“. *Administrationen i Norden på 1700-talet*. Oslo: Oslo universitetsforlaget 1985, bls. 145–183.

Gustafsson, Harald, „Stjórnsýsla“, *Upplýsingin á Íslandi. Tíu ritgerðir*. Ritstj. Ingi Sigurðsson (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag 1990), bls. 43–61.

Gyldendal og Politikens Danmarks historie. Den lange fred 1700–1800 IX. Ritstj. Olaf Olsen, (Kaupmannahöfn: Gyldendalske Böghandel 1990).

Hagskinna. Sögulegar hagtölur um Ísland. Ritstj. Guðmundur Jónsson og Magnús S. Magnússon (Reykjavík: Hagstofa Íslands 1997).

Hagskýrslur Íslands III, 17–24. hefti (Reykjavík: Hagstofa Íslands 1918–1921).

Helga Marín Gestsdóttir, „Ógilding fjárskiptasamninga í skilnaðarmálum“. BA-ritgerð í lögfræði við Háskóla Íslands 2005.

Hemmingsen, Niels, *Vejledning i ægteskabssager 1572*. Þýð. Richard Mott. (Kaupmannahöfn: Forlaget Øresund 1987).

Hennet, Albin Joseph Ulpian, *Du divorc* <http://catalogue.nla.gov.au/Record/3885721>, 20. janúar 2013.

Hionabands Articular. Oddur Einarsson þýddi (Hólum 1635).

Historisk statistik för Sverige. Del 1. Population: 1720–1967 (Örebro: Statistiska centralbyrån 1969), http://Historisk%20statistisk%20C3%20Sverige_%20Del%20, 23.ágúst 2013.

Hjörðís Björk Hákonardóttir, „Um náttúrurétt“, *Tímarit lögfræðinga* 45:4 (1995), bls. 248–268.

Hobbes, Thomas, *Leviathan II*. Þýð. Noel Malcolm (Oxford: Clarendon press 2012).

Horstböll, Henrik, „The politics of publishing: freedom of the press in Denmark, 1770–1773“, *Scandinavia in the age of Revolution. Nordic political cultures, 1740–1820*. Ritstj. Pasi Ihalainen, Michael Bregnsbo, Karin Sennfelt og Patrick Winton (Farnham Surrey: Ashgate 2011), bls. 145–156.

Hubatsch, Walter, *Frederick the great. Absolutism and administration* (London: Thames and Hudson 1975).

Inga Huld Hákonardóttir, „Menningarheimur og trúarsýn bænda kvenna á 19. öld“, *Íslenska sögubindið 28.–31. maí 1997. Ráðstefnurit I* (Reykjavík :Sagnfræðistofnun Íslands 1998), bls. 343–353.

Ingí Sigurðsson, „Upplýsingin og áhrif hennar á Íslandi“, *Upplýsingin á Íslandi. Tíu ritgerðir*. Ritstj. Ingí Sigurðsson (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag 1990), bls. 9–42.

Í nafni heilagrar guðdómsins þrenningar. Prestastefnudómar Jóns biskups Vídalíns árin 1698–1720. Már Jónsson og Skúli S. Ólafsson tóku saman (Reykjavík: Háskólaútgáfan 2006).

„Írar samþykktu hjónaskilnaði naumlega. Kann að fara fyrir dólmstóla“, <http://www.mbl.is/greinasafn/grein/235701/>, 3. maí 2014.

Íslenska alfræðiorðabókin II (Reykjavík: Örn og Örlygur 1990).

Íslenskt fornbréfasafn X (Kaupmannahöfn og Reykjavík 1857–1972).

Jansson, Karin Hassan, „Marriage, family and gender in Swedish political language, 1750–1820“, *Scandinavia in the age of revolution. Nordic political cultures, 1720–1820*. Ritstj. Pasi Ihalainen, Michael Bregnsbo, Karin Sennfelt og Patrik Winton (Farnham Surrey: Ashgate 2011), bls. 193–204.

Járníða og kristinréttur Árna Þorlákssonar. Útg. Haraldur Bernharðsson, Magnús Lyngdal Magnússon og Már Jónsson. Smárit Sögufélags (Reykjavík: Sögufélag 2005).

Jensen, Anette, „For at undgaae et liv mellem øgler og drager. Om en ny praksis i behandlingen af separations- og skilsmissesager i 1800-tallet“, *Fynske årbøger* 2004, bls. 32–45.

Jensen, Anette, *Fra selvfølge til symbol, ægteskabet i krydsfeltet mellem stat, kirke og befolkningen i 1800-tallet* (Óðinsvéum: Syddansk universitet 2004).

Johansen, Hanne Marie, „At blive den tyran qvit. En studie av skilsmissesakene ved kapitelretten i Bergen 1604–1708“, *Bergen historiske forenings skrifter* nr. 83–84 (1895), bls. 7–48.

Johansen, Hanne Marie, *Separasjon og skilsmisse i Norge 1536–1909: en familie – og rettshistorisk studie* (Bjørgvin: Universitetet i Bergen 1998).

Jón Blöndal, „Alþýðutryggingar“, *Félagsmál á Íslandi*. Ritstj. Jón Blöndal (Reykjavík: Félagsmálaráðuneytið 1942), bls. 71–135.

Jónsbók, lögbók Íslendinga hver samþykkt var á alþingi árið 1281 og endurnýjuð um miðja 14. öld en fyrst prentuð árið 1578. Már Jónsson tók saman (Reykjavík: Háskólaútgáfan 2004).

Kirkpatrick, Graham, „Incompatability as a ground for divorce“, *Marquette law review* 47 (1964), bls. 453–464.

Kiær, A. N, *Skilsmiss og separationer i Norge*. NOS:1905 Fjerde rekke nr. 130 (Kristjania: Det statistiske sentralbyrå 1905).

Kitchin, S. B., *A history of divorce* (London: Chapman & Hall Ltd. 1912).

Kongs Christians bess fimta Norsku lög: a islensku utløgd. Skrifað í Hrappsey af Guðmundi Ólafssyni 1779.

Künzel, Renata, „The federal republic of Germany“, *Divorce in Europe*. Ritsj. Robert Chester (Leiden: Martinus Nijhoff. Social sciences division 1977), bls.177–194.

Lagasafn handa alþýðu 1–III. Útg. Magnús Stepensen og Jón Jensson (Reykjavík 1888–1890).

La loi sur le divorce, <http://fordham.edu/halsall/french/divorce.asp>, 2. ágúst 2013.

Lárus H. Bjarnason, „Maður og kona“, *Eimreiðin* 23:1 (1917), bls. 1–17.

Lárus H. Bjarnason, „Afstaða foreldra til óskilgetinna barna“, *Tímarit lögfræðinga og hagfræðinga* 1:4 (1922/1923), bls. 177–192.

Lárus H. Bjarnason, *Fyrirlestrar úr sifjarétti* (Reykjavík: Lagadeild Háskóla Íslands 1923).

Le Bouteillec, Nathalie, Zara Bersbo og Patrick Festy, „Freedom to divorce or protection of marriage? The divorce laws in Denmark, Norway and Sweden in the early twentieth century“, *Journal of family history* 36:2 (2011), bls. 191–209.

Linde, Helle, „Skilsmisser i 1800-tallets København“, *Københavns Kronik* nr. 50 (október 1990), bls. 4–5.

Linvald, Axel, *Kronprins Frederik og hans regering 1797–1807* I (Kaupmannahöfn: G.E.C. forlag 1978).

Locke, John, *Ritgerð um ríkisvald*. Þýð. Atli Harðarson (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag 1986).

Lovsamling for Island I– XXI. Safnað og útgefið af Oddgeir Stephensen og Jóni Sigurðssyni (Kaupmannahöfn: Höst 1853–1889).

Luther, Martin, *Om kyrkans babyloniska fångenskap ett forspel*. Þýð. Gustav Norman (Uppsala: J.A. Lindblads forlag 1918).

Lög um stofnun og slit hjúskapar nr. 39/1921, *Stjórnartíðindi* A 1921.

Lögfræðiorðabók með skýringum. Ritstj. Páll Sigurðsson (Reykjavík: Lagastofnun Háskóla Íslands 2008).

MacDonogh, Giles, *Frederick the great. A life in deed and letters* (London: Wedenfeld and Nicholson 1999).

Magnús Stephensen og L. E. Sveinbjörnsson, *Lögfræðisleg formálabók eða leiðarvíðir fyrir alþýðu til að rita samninga, arfleiðsluskrár, skiptagjörninga, sáttakærur, stefnu, umsóknarbrjéf og fleiri slík skjöl, svo sem þau sjeu lögum samkvæmt.* Útg. Kristján Ó. Þorgrímsson (Reykjavík 1886).

Mamelund, Svenn-Erik, Helge Brunborg og Turid Noack, *Skilsmisser i Norge 1886–1995 for kalenderår og ekteskapskohorter* (Osló: Statiskisk sentralbyrå 1997).

Mannréttindayfirlýsingin, <http://www.unric.org/is/upplysingar-um-st/36>, 2015.

Manntal á Íslandi 1. desember 1910 (Reykjavík: Stjórnarráð Íslands 1913).

Margrét Arnbjörg Valsdóttir, „Börn og skilnaðir. Áhrif skilnaða á börn og leiðir til úrbóta“. BA- ritgerð í félagsráðgjöf við Háskóla Íslands 2012.

Már Jónsson, „Inngangur“, *Jónsbók. Lögbók Íslendinga hver samþykkt var á Alþingi árið 1281 og endurnýjuð um miðja 14. öld en fyrst prentuð árið 1578.* Már Jónsson tók saman (Reykjavík: Háskólaútgáfan 2004), bls. 15–35.

Már Jónsson, „Inngangur“, *Í nafni heilagrar guðdómsins þrenningar [Prestastefnudómar Jóns biskups Vídalíns árin 1698–1720]*. Már Jónsson og Skúli S. Ólafsson tóku saman (Reykjavík: Háskólaútgáfan 2006), bls. 17–38.

McMillan, James F, *France and women 1789–1914. Gender, society and politics* (London: Routledge 2000).

Melby, Kari, „Liberalisering av skilsisse-en nordisk modell?“, *Historisk tidsskrift* 80:3 (2001), bls. 283–301.

Melby, Kari, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck og Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek. Äktenskap och politik i Norden ca 1850–1930* (Gautaborg: Makadam förlag 2006).

Melby, Kari, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck og Christina Carlsson Wetterberg, „Introduction“, *The nordic model of marriage and welfare state*. Ritstj. Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck og Christina Carlsson Wetterberg (Kaupmannahöfn: Nord 2000), bls. 13–21.

Montesquieu, Charles Louis de second baron, *The spirits of the laws by baron de Montesquieu*. Inngangur eftir Franz Neuman. Þýð. Thomas Nugent (New York: Hafner Press 1949).

Montesquieu, Charles Louis de second baron, *L'esprit des lois* 9. útg. (París: Garnier Frères 1878).

- Mott, Richard, „Indledning“. Niels Hemmingsen, *Vejledning i ægteskabssager 1572*.
Þýð. Richard Mott (Kaupmannahöfn: Forlaget Øresund 1987), bls. 3-11.
- Müller, P. E, *Om adgang til skilsmisse. En principiel undersøgelse med særligt henblik paa en eventuel kodification af dansk skilsmisseret* (Kaupmannahöfn: G.E.C. GADS Forlag 1911).
- Mörner, Eva Maria. *Kyrkliga ideal mot politisk verklighet. Åktenskapslagstiftningen 1968–1973. Historik, ståndpunkter och debatt* (Lundi: Lund universitet 2005).
- Nellemann, J, *Ægteskabsskilsmisse ved kongelig bevilling. En retshistorisk undersøgelse* (Kaupmannahöfn: H. Hagerups forlag 1882).
- Neuman, Franz, „Editor's introduction“, *The spirit of the laws by baron de Montesquieu*. Þýð. Thomas Nugent (New York: Hafner Press 1949), bls. ix–lxiv.
- Nevers, Jeppe, „The transformation of Danish monarchism in the age of enlightenment“, *Scandinavia in the age of revolution. Nordic cultures, 1740–1820*. Ritstj. Pasi Ihälainen, Michael Bregnsbro, Karin Sennefelt og Patrik Winton (Farnham Surrey: Burlington 2011), bls. 157–167.
- Nordic statistical yearbook* 2010. Ritstj. Klaus Much Haagensen (Kaupmannahöfn: Statistics Denmark 2010).
- Nordic statistical yearbook* 2013. Ritstj. Klaus Much Haagensen (Kaupmannahöfn: Statistics Denmark 2013).
- Nylander, Ivar, *Studier rörande den svenska äktenskapsrättens historia* (Stockholm: Almqvist & Wiksell 1961).
- Orfield, Lester B, „Divorce for temperamental incompatability“, *Michigan law review* 52:5 (1954), bls. 659–680.
- Ólafur Lárusson, „Þróun íslensks réttar eftir 1262“, *Úlfhljótur* 4:7 (1955), bls. 3–17.
- Ólöf Garðarsdóttir og Ásta Kjedahl Þórsdóttir, „Hjúskapur, stofnun sambúðar, skilnaðir og sambúðarslit“, *Hagtíðindi* 3 (2004) (Reykjavík: Hagstofa Íslands).
- Páll Sigurðsson, *Lagabættir II. Greinar af ýmsum réttarsviðum* (Reykjavík: Háskólaútgáfan 1993).
- Páll Sigurðsson, *Lagaheimur. Greinar um samanburðarlögfræði* (Reykjavík: Háskólaútgáfan 2004).
- Phillips, Roderick, *Putting asunder: A history of divorce in western society* (Cambridge: Cambridge University press 1988).
- Phillips, Roderick, *Untying the knot. A short history of divorce* (Cambridge: Cambridge University press 1991).
- Rheinstein, Max, „Trends in marriage and divorce law of Western countries“, *Law & contemporary problems* 18:1 (1953), bls. 3-19.

Rothe, Andreas Björn, *Om ægteskabsskilsmisse. Et forsøg til udbilding av lovgivnings grundsætninger her om* (Kaupmannahöfn: Schultz 1805).

Salomonsens konversations leksikon XXVI, 2. útg. (Kaupmannahöfn: Schultz 1915-1928).

Sandström, Glenn, „Time-space trends in swedish divorce behaviour 1911–1974“, Paper submitted to the world economic congress in Utrecht (3.-7. ágúst 2009), bls. 1–26.

Sandström, Glenn, „Socio-economic determinants of divorce in early twentieth-century Sweden“, *The history of family* 16 (2011), bls. 293–307.

Schmidt, Folke, „The leniency of Scandinavian divorce laws“, *Scandinavian studies in law* 7 (1963), bls. 109–121.

Schmidt, Folke, „The prospective law of marriage“, *Scandinavian studies in law* 15 (1971), bls. 193–218.

Scott, H. M, „Introduction:the problem of enlightened absolutism“, *Enlightened absolutism. Reform and reformers in later eighteenth-century Europe*. Ritsj. H. M. Scott. (London: Macmillian 1990), bls. 1–35.

Sellin, Johan Thorstein, *Marriage and divorce legislation in Sweden* (Pensilvania: University of Pensilvania 1922).

Sigfús Haukur Andrésson, *Pjóðskjalasafn Íslands. Ágrip af sögu þess og yfirlit um heimildasöfn þar* (Reykjavík: Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands 1982).

Sigríður Th. Erlendsdóttir, *Veröld sem ég vil: saga Kvenréttindafélags Íslands 1907–1992* (Reykjavík: Kvenréttindafélag Íslands 1993).

Sigríður Matthíasdóttir, *Hinn sanni Íslendingur. Pjóðerni, kyngervi og vald á Íslandi 1900–1930* (Reykjavík: Háskólaútgáfan 2004).

Sigrún Júlíusdóttir og Sólveig Sigurðardóttir, *Eftir skilnað. Um foreldrasamstarf og kynslóðatengsl*. (Reykjavík: Háskólaútgáfan og rannsóknarstofnun í barna – og fjölskylduvernd 2013).

Sigurður Líndal, „Hlutur dómstóla í þróun réttarins“. *Tímarit lögfræðinga* 45:4 (1995), bls. 291–300.

Sigurður Líndal, *Réttarsögupættir* (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag 2009).

Sigurjón Árni Eyjólfsson, „Ágrip af kristnum hjónabandsskilningi“, *Skírnir* 172 (1998), bls. 307–338.

Simonsson, Per og Glenn Sandström, „Ready, willing, and able to divorce: An economic and cultural history of divorce in twentieth-century Sweden“, *Journal of family history* 36:2 (2011), bls. 210–229.

Skirbæk, Gunnar og Gilje Nils, *Heimspekisaga*. Þýð. Stefan Hjörleifsson (Reykjavík: Háskólaútgáfan 1999).

Skúli S. Ólafsson, „Prestastefna í Skálholti ræðir heimilisofbeldi. Innsýn í afskipti kirkjunnar af lífi fólks í árdaga evangelískrar kirkju á Íslandi“, *Kirkjuritið* 70:1 (2004), bls. 6–15.

Statistisk aarbog 1915. Danmarks statistik (Kaupmannahöfn: Statistiske department 1915).

Statistisk aarbog 1920. Danmarks statistik (Kaupmannahöfn: Statistiske department 1920).

Statistisk aarbog 1924. Danmarks statistik (Kaupmannahöfn: Statistiske department 1924).

Statistisk aarbog 1949. Danmarks statistik (Kaupmannahöfn: Statistiske department 1949).

Statistisk årbok for Kongeriket Norge 1929 (Ósló: Det statistiske centralbyrå 1929).

Statistisk årsbok för Sverige 1928 (Stokkhólmur: Statistiska centralbyrån 1928).

Statistisk årsbok för Sverige 1949 (Stokkhólmur: Statistiska centralbyrån 1949).

Steffensen, Linvald Axel, *Kronprins Frederik og hans Regering 1797–1807* (Kaupmannahöfn: G.E.C. Gads forlag 1978).

Stone, Lawrence, *Road to divorce. A history of the making and breaking of marriage in England 1530–1987* (Oxford: Oxford university press 1995).

Stone, Lawrence, *The family. Sex and marriage in England 1500–1800* (London: Harper and Stone 1977).

Sveriges rikes lag. Gillad och antagen på Riksdagen åhr 1734. Giftemåls balk,
<http://sv.wikisource.org/wiki/Gifterm%C3A5lsbalken>http://sv.wikisource.org/wik
i/Gifterm%C3A5lsbalken, 6. júlí 2013.

Tamm, Ditlev og Jens Ulf Jørgensen, *Dansk retshistorie i hovedpunkter fra Landskabslovene til Ørsted I. Kilder til dansk retshistorie* (Kaupmannahöfn: Universitetsforlaget 1973).

Tamm, Ditlev og Jens Ulf Jørgensen, *Dansk retshistorie i hovedpunkter fra Landskabslovene til Ørsted II. Oversigt over retsudviklingen* (Kaupmannahöfn: Universitetsforlaget 1975).

Tamm, Ditlev, „Den danske constitution og den franske revolution“, *Juridiske afhandlinger. Ugeskrift for retsvæsen* (1989 B), bls. 449–460.

Tamm, Henrik, *De nordiske juristmøder 1872–1972: Nordisk retssamvirke gennem 100 år* (Kaupmannahöfn: Nordiske juristmøders danske styrelse 1972).

Taranger, Absalon, *Hvorledes skal kirken stille sig til vor moderne skilsmisserset?* (Kristjanía: Stiftsutvalget for Oslo bispedømme 1921).

Taussi Sjöberg, Marja, *Skiljas, troloving, äktenskap och skilsmässa i Norrland på 1800-talet* (Södertälje: Författarförlaget 1988).

The Frederician code; or, A body of law for the dominions of the king of Prussia.

Founded on reason and the constitution of the country II. John earl of Bute þýddi úr frönsku (Edinborg: A Donaldsson and J. Reid, 1761). http://books.google.is/books?id=Wh02AAAAIAAJ&pg=PA172&lpg=PA172&dq=the+frederician+code+of+divorce&source=bl&ots=uavwQsiS-&sig=91Rm81DJIIAu5_gXyzvX9PD-ejg&hl=is&sa=X&ei=tTT8UPXsDeqY1AWr14HwDA&sqi=2&ved=0CCYQ6AEwAA#v=onepage&q=the%20frederician%20code%20of%20divorce&f=false, 2013.

Tilskipunum hvernig gegna skuli embættisstörfum amtmanna, stiptsyfirvalda og landfógeta á Íslandi, þegar embætti þessi verða lögð niður, nr. 12, 23. ágúst 1904.
Stjórnartíðindi A 1904.

The spirits of the laws by baron de Montesquieu. Inngangur eftir Franz Neuman. Þýð. Thomas Nugent (New York: Hafner Press 1949).

Voltaire's philosophical dictionary. Þýð. H. I. Woolf (London: George Allen & Unwin Ltd. 1929).

Wagner, Wolfgang, „Danske lov og dansk lovgivning“, *Danske og Norske lov i 300 år. Festskriften er udgivet i anledning af 300 året for udstedelsen af Christian V's Danske lov.* Ritstj. Ditlev Tamm (Viborg: Jurist- og Ökonomförbundets forlag 1982), bls. 207–254.

Westergaard, Harald. „Om separationer og skilsmisser i Danmark. En statistisk undersögelse“, *National ökonomisk tidsskrift* 5 (1887), bls. 1–142.

Women, the family and freedom. The debate in documents 1750–1880 I. Ritstj. Susan Groag Bell og Karen M. Offen (Stanford: Stanford University press 1983).

Viðaukar

A. Bónarbréf Sveins Jónssonar og Guðrúnar Runólfssdóttur um skilnað að borði og sæng.

Vid undirskrifad hér eru Sveinn sníkkari Jónasson og Guðrún Runólfssdóttir erum komin að raunum um, að skapnumunum óflokken eru wo vanid, að við getum eigi lynt saman, og það numdi ekki því hæðum eigi meina til illa eins að holda áfram rambis lengur, þar sem engin líkindi eru til að bót verði að þessu, það er yfirum lengur saman. Eins og meðfylgjandi vallord frá ríkhuspretti óflokks og frá sýslumannri héraðs eru, hefði bæti að dleg og veraldleg róttáumleitun farið fram meillida en það hefur verið áranzurslaust, og með því það er fastur áætluingu óflokks að slíta samvictum, leyfum við óflokks að fóra þeis að líti, að óflokks verði veitt bref til stílnadar að borði og teng. Um stílmálaðar fyrir stílnadinum hófum við konuð óflokks saman við hina veraldlegu róttáumleitan, og thulun við að því legti skirkata til áður umgötum með sýslumannins.

Sveinstöðum í Vestmannaeyjum 14 apríl 1899
Virdingarfylst

Sveinn Jónasson
Guðrún Runólfssdóttir

Til
amtmannsins yfir suðuramtini og vesturamti

B Bónarbréf Sveins Jónssonar um lögskilnað.

Réykjavík, 6. maí 1902.

Sveinn Jónsson týjessniður
sakir um leyfisbjef til að
þjóðs skilnaðar við konu sína
Guðrúnus Runólfssdóttur,
semi hann er skilinn við
að bordi og sang, og leyfi til
að hringast aptur.

Lámið af umsækjanda.

Til konungs.

Hinn 19. dag maí mánaðar 1899 veitti ambraðorinn
því búðuramtinau níjar leyfisbjef til skilnaðar
að bordi og sang við konu mína Guðrúnus
Runólfssdóttur, og hófum við ekki haft samvist
síðan. Ósakir þær, sem óllu skilnaði okkar að
bordi og sang, og sem áttu rót sína í skapferli
okkar hvoro um sig, eru enn örþeyflar, og get
jeg því ekki búið við að meitt gott leiddi af því,
þó við endurnýgðum hýnasambúð okkar. —

Jeg dírfist þess vegna að fara þeis á leið, að nýjar verði
leyfisbjef til að þjóðs skilnaðar við konu mína og að
nýjar jafnframt verði leyft að hringast aptur. —

Heusu bannarstjali mínu fylgir áður mefnt leyfisbjef
til skilnaðar að bordi og sang, somalæði útkrift ír sáttar-
bók Vestmannaeyjarsýlu, og vottord fyrirverandi söknar-
prests míns í Vestmannaeyjum, um að ham að nýju
hafi halad milli okkar hýnamá, og enn fremur
vottord um hegðun míns frá heimur valurkunnum
mönnum í Reykjavík. Ólaf Þóressyni gullmeid
og Jóni Þóressyni týjessnið, með áritdu vottordi
domkirkjuprests, um að þeir sjew áreisanlegir og
trúverðugir mennt.

Allraþegnsamlegast.
Sveinn Jónsson

LANDSHÖFÐINGÍNN YFIR ÍSLANDI.
Dagbók N° 246. 75-08.

264. Þ. 1875 sum 29 apríl. Í Skagafjörðum
var ankarðar Skagfirðið eftir vistuveri og
haldin af sýslusmáni Ólafri, með umhverfis-
dum vottum og var þa fyrirdekt hjóvæðskuladarmál
Sólveig Jónsdóttir gegn manni sínum
Jóni Björnssyni. Í Þorsakot.

Kærandi nætti og fram lagði kæraskáli sitt
til sáttanefndarinnar með dökkun hennar um a
málinu sé vitad til réttarins og gjóðal og
ennum eftir Dagsbla í dag og kvæði
kærði frá fallu allum skiptum og ekki
hafur ófram færð gegn kæranni. Þa steffunni
har vald því eftir að kæranda og me
gampykki kærðar tekið til döns og i því uppt
kvædim svoldaundi. Dómar

Mál þetta er höfðad af komuni. Sólveig
Jónsdóttir gegn manni hefur Jóni Björnssyni
í Þorsakoti í því hérðum broti henni og
hefir hún gjort sín réttakröfu óf hínabandi.
Hinn verði óliður með döni og ha un skyldadur
til óf borgar málkostnað.
Þær had miðina á litlað fullraunum, eftir

D. Skilnaðardómur Sólveigar Jónsdóttur og Jóns Björnssonar.

er vidurkennd af Jóni Þórðr. Þóruði, at henni
hefi ekki framtíð konu línu. Hún hlyptar
réttakröfa hefur d verða fullan af Septis
ordinansum 2. júni 1887 g.d. 3. 16. 15.

þod dæmisk rétt at vera
Hjónabandi fyrir föður Þjórn-
dunar. Þremur kotsi og Solvögur
Jónsdóttur skal vera elitið og hefja
Solvög rétt til að geyftast að þarf, en
Jóni Þjórninni má eigi Koongalsálfur
nema með konungslegfi. Jóni Þjórn
sýni ber að borga kostnад með ríkis
með 1800-3 krónum ós aðrun. er
grædit a' 15 dozum frá birkingu dömu þessa
undir aðfrt að loðnum.

Dómu þessi var upplégum fyrir með
þortnum og kváðust þau aðeins birkingu þess
fullgildar. Rettinum upp takl.

Jóni. J.C. Briem / Jóhannes

St. 1875, frejdudag 11. maí, í Reykjavík
var fólkumjókkur Skagafjörðarsýslu settur

E. Vottorð sóknarprests um sáttaumleitun milli Sveins Jónssonar og Guðrúnar Runólfssdóttur

Fann 10. apríl 1899 báð mið Sveinn
Jónsson snillari a' Sveinsslöðum ad fala
milli sín og konu sínar Guðrúnar Runólfss
dóttur, íslæf missettu, er konud hafði upp mið feina
hjónu. Samkvæmt framaugreindri heidni var eg
staddir a' heimili feina fedað dag, og grensladist
eg yfirlýs eftir orðoknum missallisins; bær Sveinn
þáð fræn, að skaplyndi feina hjóna oðri sva
sundurleitt, að hauv ~~ek~~ treysti sei til að
halda afrau hjónasambandinu. Þáð er fórum að
eis vilji að skilja við konu sín, eude fótt hér
vilji einloglga na' settum við mann sinn.

Eftir lístilgar fortílus og yfirlögum,
killaunis að settu hjónu, vord su rauv ~~ek~~, að

S. D. I. N. 614.

F. Vottorð sóknarprests um sáttaumleitun milli Sveins Jónssonar og Guðrúnar Runólfssdóttur.

allar sáttaklaumir urðu árangrislausar,
og óslæti opnuefndur Sveinur tilnadar við konu
sina.

Sauðaust sáttakos Nefmannaeypja -
sáttaumdomis.

Öfuleitis 12. apríl 1899

Odg. Guðmundur.

Heimild: PÍ. S-amt, DI nr. 614..

G. Samanburður á opinberum gögnum og gagnagrunni rannsóknar

Ár	Opinberar hagtölur	Umsóknir um lögskilnað	Staðfestir lögskilnaðir
1904	7	8	8
1905	5	6	5
1906	7	8	8
1907	4	7	4
1908	12	15	12
1909	10	11	9
1910	9	6	6
1911	13	11	11
1912	13	9	9
1913	12	15	12
1914	13	12	11
1915	8	10	8
1916	14	15	14
1917	8	8	8
1918	15	17	15
1919	20	21	20
1920	19	21	19
1921	23	26	23
1922	15	16	15
1923	17	21	17
1924	25	29	25
1925	23	28	23
1926	36	37	36
Alls	328	357	318

Heimildir: Gagnagrunnur rannsóknar unnninn upp úr upplýsingum skjala *PÍ*. Skj. Stjr. I., Sýsl., Lh.N. DI 1898–1904 (askja 55), Hagskinna, bls. 158–159.

H. Leyfisbréf til skilnaðar að borði og sæng.

Erlit.
Amitmáðurinn
yfir Suðuramti og Vesturamti
Íslands

kunngjörir: að hjónin fín Ólafsson á Holum í Stólligrarkreppi og Ólafur Þórisónus
musrarðarinnar á Flógin i Víðingaholti, kreppi, hafa tjáð sig ekki geta
haldit afrau hjónabaud sínum búð, söllum ólli bunderni, og því
sótt um leyfi til að mega lífum að borði og sæng, með þeim
slíku almu, er þau hafa orðið ásátt um fyrir henni verulega
upprvald, hinn 1. Þurh. f. a., og súnu innihaldast í viðfestri ískrifti
af Lættiuni.

Med því að árangurstaði sáttar um leikur hefur framfarit
milli hjóna þessara, hafi aðhölfu örðuar presti þeirra og af
halfu hinum verulega upprvalda; er þeim með breiði þessu hjóna
með vettu leyfifil íslenskum að borði og sæng. En eigi æritið breiði
þetta þeim leyfi til að innsganga mynd hjónabaud, eins og það
erinnig ver að alltaf sem hórdóin brot, eftir þau verða sekk i
leyði aðr að hjónabaud þeirra er upphafit að fullu
og öllu með komunglegu leyfibrjefi.

Reykjavík 12. Febrúar 1891.

Til Hafðar eru nápi miðt og einbottir innstigli.

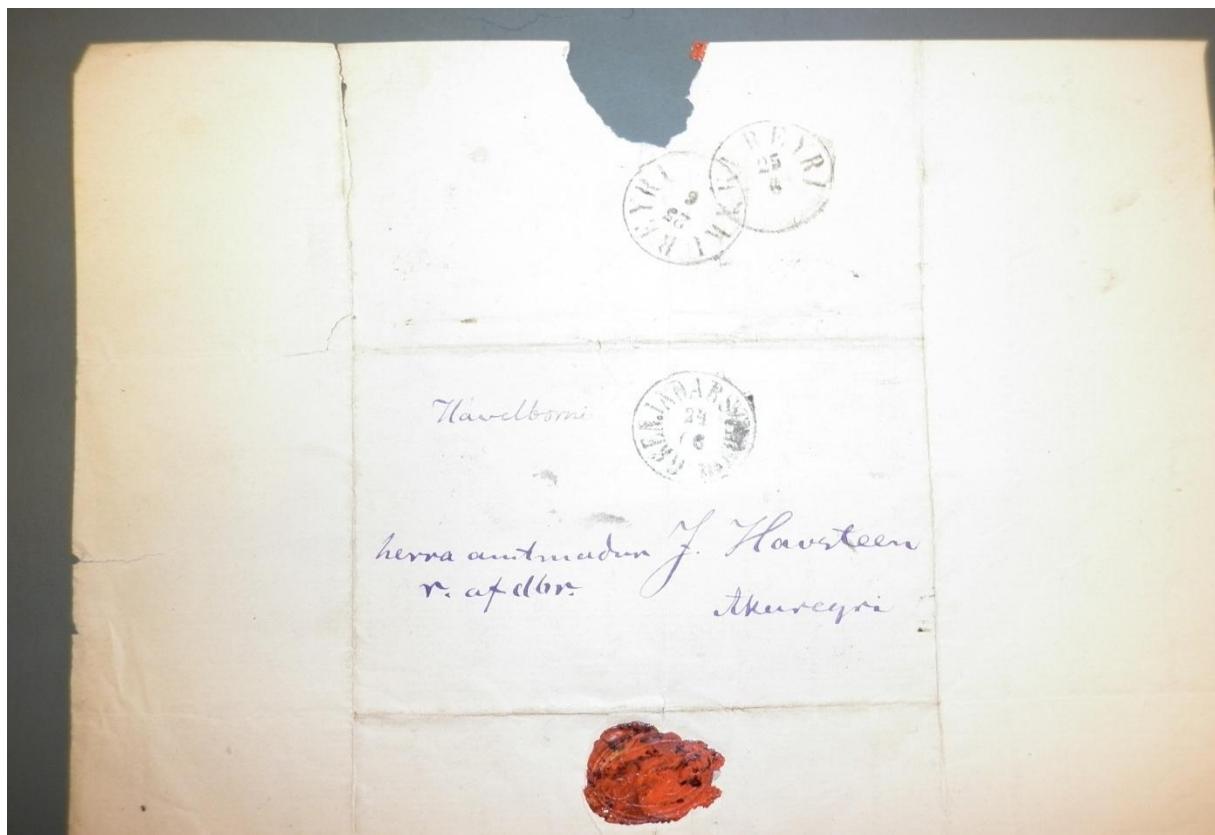
Erljónasson

Leyfisbrjef

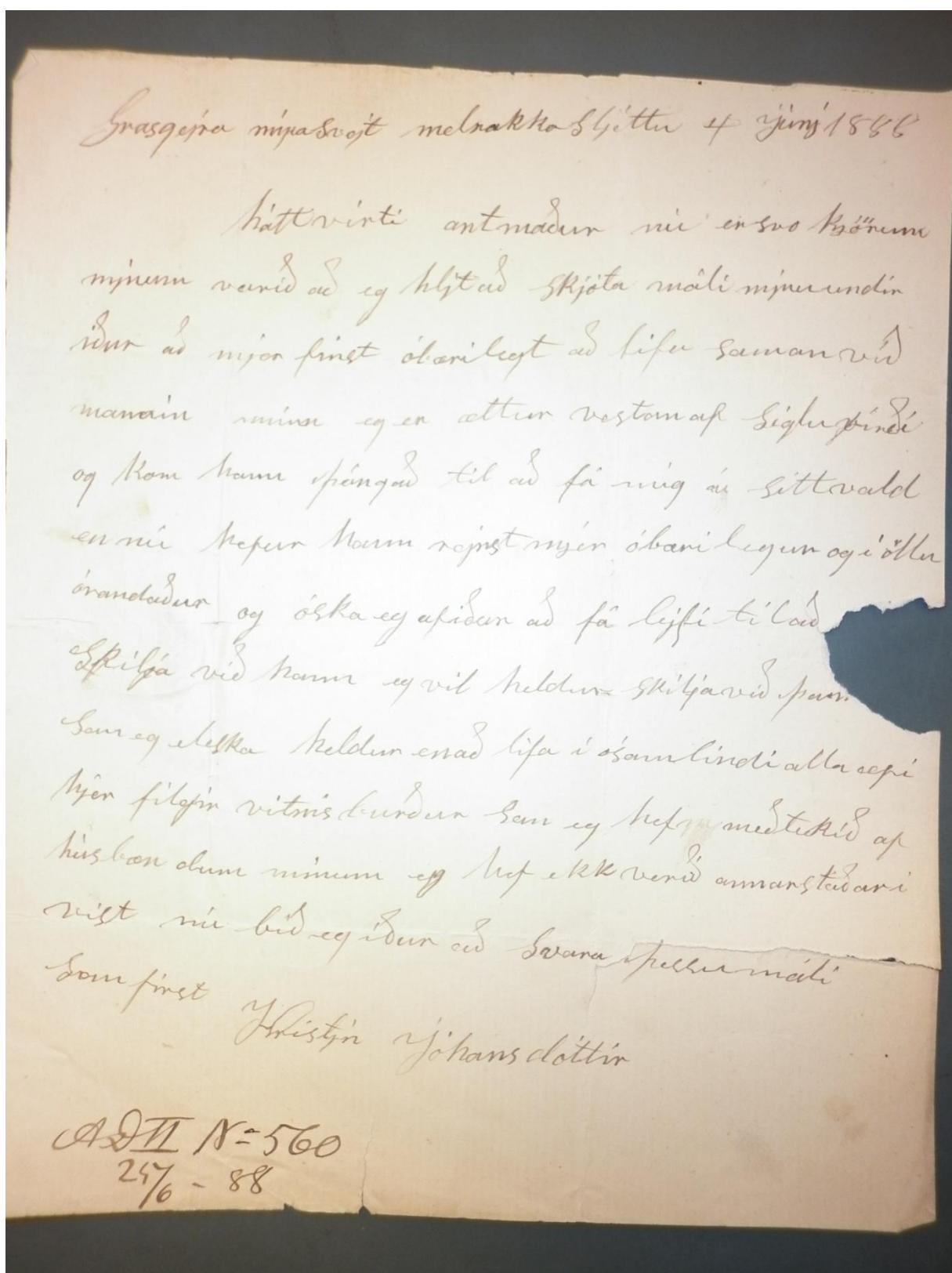
til skilnaðar að borði og sæng fyrir hjónin fín Ólafsson
á Holum í Stólligrarkreppi og Ólafuru Þórisónus
dóttur á Flógin i Víðingaholti, kreppi innan
Arnessýslu.

I. Bréf Kristínar á Grasgeira til amtmanns yfir NA-amti.

Heimild: ÞÍ. NA-amt, DII nr. 560.

J. Bréf Kristínar á Grasgeira til amtmanns yfir NA-amti.

Heimild: ÞÍ. NA-amt, DII nr. 560.

K. Lögskilnaðir á 100 giftingar á Norðurlöndum

Árabil	Ísland	Danmörk	Noregur	Svíþjóð
1871–1880*	1	1,3		0,6
1881–1890**	0,8	1,5	0,3	0,8
1891–1900	0,9	2	0,7	1,1
1901–1910	1,5	3	1,7	1,5
1911–1915	2	4	3,1	2,2
1916–1920	2,5	4,7	3,3	2,8
1921–1925	3,6	6,1	3,9	4,1
1926–1930	4,2	8	4,6	5

Heimildir: *Statistisk aarbog* 1915, bls. 16, *Statistisk aarbog* 1920, bls. 17; *Statistisk aarbog* 1924, bls. 20–21; *Statistisk aarbog* 1949, bls. 33; *Hagskinna*, bls. 156–159; Harald Westergaard, *Om separationer og skilsmisser i Danmark*, bls. 11; P. E. Müller, *Om adgang til skilsmisse*, bls. 124, 128; *Statistisk årbok for Kongeriket Norge* 1929, bls. 16–17; *Statistisk årsbok för Sverige* 1928, bls. 62; *Statistisk årsbok för Sverige* 1949, bls. 56–57, 60; Svenn-Erik Mamelund, Helge Brunborg og Turid Noack, *Skilsmisser i Norge 1886–1995 for kalenderår og ekteskapskohorter*, bls. 29–32; *Historisk statistik för Sverige*, bls. 104; Gagnagrunnur rannsóknar unninn upp úr upplýsingum skjala ÞÍ, Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I, Sýsl., V-amt.

*Á Íslandi og Danmörku eru tölur um lögskilnaði frá 1873.

**Ekki eru tölur um lögskilnaði frá Danmörku 1885–1895 og Noregi 1873–1885.

L. Árlegar tölur staðfestra skilnaða á Íslandi 1873–1926.

Ár	Staðfestir skilnaðir að borði og sæng	Staðfestir lögskilnaðir	Ár	Staðfestir skilnaðir að borði og sæng	Staðfestir lögskilnaðir
1873	6	3	1900	3	1
1874	2	3	1901	2	7
1875	3	7	1902	4	5
1876	6	10	1903	2	11
1877	6	2	1904	9	8
1878	2	4	1905	5	5
1879	1	4	1906	10	8
1880	6	4	1907	4	4
1881	5	4	1908	10	12
1882	3	4	1909	9	9
1883	5	7	1910	17	6
1884	5	3	1911	4	11
1885	2	1	1912	7	9
1886	2	9	1913	12	12
1887	4	5	1914	10	11
1888	4	1	1915	16	8
1889	1	3	1916	11	14
1890	1	4	1917	7	8
1891	3	7	1918	19	15
1892	2	0	1919	12	20
1893	2	8	1920	11	19
1894	3	4	1921	18	23
1895	7	10	1922	13	15
1896	3	7	1923	20	17
1897	4	4	1924	23	25
1898	1	0	1925	26	23
1899	5	6	1926	29	36

Heimildir: Gagnagrunnur rannsóknar unniinn upp úr upplýsingum skjala *PÍ*. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I., Sýsl., V-amt.

M. Ástæður staðfestra skilnaða að borði og sæng á Íslandi 1873–1926

Ástæður skilnaða að borði og sæng á Íslandi 1873-1926	Fjöldi	Hlutfall
Ósamlyndi/ólíkt geðslag	221	54,3%
Drykkjuskapur	20	5,0%
Faktiskt aðskilin	15	3,7%
Hór	8	2,0%
Brotthlaup	9	2,2%
Ástfangin af annari persónu	6	1,5%
Ofbeldi og/eða drykkja	6	1,5%
Framfærir ekki fjölskyldu	3	0,7%
Fangelsisdómur	1	0,2%
Geðveiki	1	0,2%
Engin ástæða tilgreind	92	22,6%
Vantar upplýsingar	25	6,1%
Alls	407	100%

Heimildir: Gagnagrunnur rannsóknar unnninn upp úr upplýsingum skjala *ÞÍ. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I., Sýsl., V-amt.*

N. Ástæður lögformlegra skilnaða í Svíþjóð* 1871–1900

Ástæður lögskilnaða í Svíþjóð 1871–1900	Fjöldi	Hlutfall
Brottför maka	4300	56,2%
Magnað ósamlyndi**	1851	24,2%
Hór	906	12,0%
Siðsemisbrot (nestlig)	356	4,6%
Geðveiki	180	2,3%
Kynlífsbrot fyrir giftingu	20	0,3%
Aðrar ástæður	17	0,2%
Lífstíðarfangelsi	11	0,1%
Líflátshótun	11	0,1%
Alls	7652	100

Heimild: Taflan er unnin upp úr töflu sem birtist hjá Marja Taussi Sjöberg, *Skiljas, troloving*, bls. 172–173.

* Skilnaðir að borði og sæng og lögskilnaðir í gegnum dómstóla.

** Dómstólar dæmuð hjón í sundur til skilnaðar að borði og sæng vegna magnaðs ósamlyndis hjóna.

O. Atvinna 735 karla í skilnaðarmálum á árabilinu 1873–1926

Ólíkamleg vinna	Fjöldi	Fiskveiðar o.fl.	Fjöldi	Verslun og samgöngur	Fjöldi
Konsúll	1	Útgerðarmenn	3	Bankastjóri	1
Bæjarfógeti	1	Skipstjórar	13	Talsímameistarar	1
Sýslumenn	4	Vélstjórar	10	Umboðssali	3
Löggreglustjóri	1	Stýrimenn	3	Heildsalar	2
Landskjalavörður	1	Hásetar	5	Fasteignasali	1
Þjóðminjavörður	1	Fiskmatsmaður	1	Hótelvertar	2
Prófessorar	3	Sjómenn	70	Kaupmenn	30
Stöðvastjóri (verkfr.)	1	Seglagerðarmaður	1	Verslunarstjóri	1
Skólastjóri	1	Kyndari	1	Bankaritari	1
Prestar	7	Alls	107	Bókari	1
Læknar	4			Ritarar	5
Fræðimenn	8	Handverk og iðnaður	Fjöldi	Veitingaþjónn	1
Kennarar	6	Smiðir/beykir	38	Apótekaraþjónn	1
Garðyrkjufræðingur	1	Vélamenn	5	Verslunarmenn	25
Búfræðingur	1	Skósmiðir	15	Bílstjórar	10
Löggreglumaður	1	Járn/blikksmiðir	11	Póstar	3
Háskólanemar	2	Prentarar	10	Alls	88
Listamaður	1	Bakarar	9		
Organisti	1	Múrarar	6	Ýmisleg þjónustustörf	Fjöldi
Nuddlæknir	1	Gull/úrsmiðir	6	Verkamenn	43
Smáskammtalæknir	1	Söðlasmiðir	6	Daglaunamenn	10
Spítalaráðsmaður	1	Bóbindarar	5	Vinnumenn	7
Trúboði	1	Málarar	4	Tómthúsmenn	7
Alls	50	Klæðskerar	3	Húsmenn	4
		Ljósmyndarar	3	Lausamenn	3
		Konditori	2	Alls	74
Landbúnaður	Fjöldi	Vindlaverkun	2		
Bændur	115	Ölgerð	1		
Bændur/hreppstjóri	4	Slátrarar	2	Ótilgreint/lifirá styrk	
Ráðsmenn	3	Bakarasveinn	1	Atvinnulaus	1
Húsmenn	31	Matsveinar	2	Fangi	1
Vinnumenn	53	Alls	131	Hermaður	1
Daglaunamenn	6			Sjúklingur	2
Lausamenn	19			Alls	5
Tómthúsmenn	8				
Alls	239			Vantar upplýsingar	41

Heimildir: Gagnagrunnar rannsóknar unninn upp úr upplýsingum skjala *ÞÍ.Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I, Sýsl., V-amt; Manntalsvefur.*

Ath. Félagslegt mikilvægi starfa með tilliti til ábyrgðar, menntunar og virðingarstöðu var höfð til hliðsjónar við röðun innan atvinnugreina.

P. Barneignir og forsjá barna í staðfestum skilnaðarmálum

Barneignir og forsjá barna	Fjöldi skilnaðarmála	Hlutfall, %
Móðir	268	40
Engin börn	129	19
Skipt milli foreldra	93	13,7
Vantar upplýsingar um barneign	46	6,8
Uppkomin börn	48	7,1
Faðir	34	5
Móðir/fóstur/sveit	13	1,9
Foreldrar og aðrir	11	1,6
Látin börn	11	1,6
Ættingjar/fóstur	10	1,4
Önnur úrræði	4	0,6
Faðir/sveit	2	0,3
Vantar upplýsingar um forsjá	7	1
Alls	676	100

Heimildir:Gagnagrunnur rannsóknar unninn upp úr upplýsingum skjala PÍ. Skj. Lh.N., NA-amt, S-amt, Stjr. I, Sýsl., V-amt. Manntalsvefur.

